

АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БАКЫ ВИЗНЕС ИНСТИТУТУ

С.М.СЕЈФУЛЛАЈЕВ, И.М.АББАСОВ

**БАЗАР МУНАСИБƏТЛƏРИНДƏ ИГТИСАДИ
ТƏҲЛИЛ**

БАКЫ, ЕРКҮН-1993

ББК 65.5

Б 17

Елми редактор доцент И.Мәммәдов

Редактор Б.Ејвазлы

Рәјниләр: М.М.Рәсулов (Азәрбајҗан Республикасы кәнд тәсәрруфаты вә әрәб назириһиниң уҗот һесабаг идарәсиниң рәһис), М.Г. һәсәнов (Халл уҗуи мал консерпиниң уҗот наларәт идарәсиниң рәһис)

Б 17 С.М.Сейфуллајев, И.М.Аббасов

Базар мунасибәтләриндә иғтисади тәһлил.- Б.:

ЕРКҮН,1993, 176 сәһ.

Мүтәхәссисләрә көмәк үчүн јазылмыш әсәр базар мунасибәтләри шәраитиндә ишләјән мүәссисәләрдә әмәк, материал вә малијјә сһтијатларындан сәмәрәли истифадәнин гејри-ән"әнәви усулларла тәһлилинә һәср олунмушдур .

Әсәрдә тәсәрруфат малијјә фәалијјәтиниң ән вачиб кәстәрничиләри үзрә мәһсул истәһсалы сатышы, маја дәјәри, тәсәрруфат һесабли кәлир, рентабеллик вә саир бу кими мүһүм мәсәләләриниң конкрет мисалларла вә инкишаф етмиш әлкәләриниң тәчрүбәләриндән истифадә едилмәклә тәһлилинин методикасы верилмишидр. Әсәрдә һәмчинни иғтисади тәһлилин идарәетмә ролу, хусусиә тәсәрруфатчылығын мүтәрәғги формаларыниң тәтбиғи шәраитиндә тәһлилин оператив идарәетмәдә әһәмијјәти шәрһ едилмишидр.

Әсәрдән али вә ихтисас төмајүллү мәктәбләрдә дәрс вәсанги кими истифадә едилә биләр.

0604000000

Б

M671(07)-93

ББК 65.5

ISBN 5-8240-0384-X

© ЕРКҮН,93

Китаб "Иғтисадчы" елм-истәһсалат мүәссисәсиниң һесабына чан олунуб.

К И Р И Ш

Игтисади тәһлил идарәәтмә елминә андир. Игтисади әдәбијјатларда идарәәтмә әсасән үч мәрһәләјә бөлүнүр. Булардан биринчиси, мә"луматларын әлдә едилмәси, икинчиси, онларын ишләnmәси, јахуд тәһлил едилмәси, үчүнчүсү, сәрәнчамларын верилмәсидир. Көрүндүјү кими, игтисади тәһлил әсасән икинчи мәрһәләни әһатә едир.

Мүасир доврә елми-техники тәрәггинин инкишафы һесабына тәсәррүфатын фәалијјетинә тә"сир кәстәрән амилләр дурмадан артыр, информасија чохалыр, мәһсулларын өзләриндә мүрәккәбләшмә процесси кедир. Бүтүн булар идарәәтмәјә, онун чәтинләшмәсинә тә"сир кәстәрмәјә билмәз. Игтисади тәһлил идарәәтмәдә мүһүм бир мәрһәлә тәшкил етдији үчүн онун да өјрәнәчәји, тәдгиг едәчәји мәсәләләр мүрәккәбләшир. Базар игтисадијјатында игтисади тәһлил даһа дәрин проблемләри өјрәнмәли вә реал нәтичәләрә кәлмәлидир.

Бу шәраитдә, јә'ни базар игтисадијјатында игтисади тәһлил оператив характер дашымалыдыр. О, мүәссисәни игтисади сәмәрәсини јүкәлтмәк үчүн прогноз вермәли, јәни шәраитдә тәзә ахынлары, процессләри әһатә етмәлидир. Әмәјин јарадычы характер дашымасы, коллективдә психоложи иглим, социал инкишаф, сәмәрәли тәклифләрин чанланмасы, әмәк һаггында јени ме'јарларын сечилмәси вә с.игтисади тәһлилин даими объекти олмалыдыр.

Көрүндүјү кими, игтисади тәһлил һәм мәсәләләрин әһатә бахымындан, һәм дә онларын дәриндән өјрәнилмәси е'тибарилә тәкмилләшдирилмәлидир.

Игтисади тәһлилин инкишафы вә онун тәкмилләшдирилмәси информасијаларын сәвијјәсиндән хәјли асылыдыр. Бу бахымдан игтисади тәһлилдә учот вә һесабат рәгәмләринин истифадәси, әлбәттә, гәнаәтбәхш һесаб едилә билмәз. Бурада кениш мүшаһидә материалларындан, хронометраждан, иш күнүнүн фотографиясындан истифадә едилмәлидир. Игтисади тәһлил планлашманын әсасыны тәшкил етмәлидир. Базар игтисадијјаты шәраитиндә план, тәсәррүфатсызлыг һесабына иткиләри өзүндә әкс етдирмәмәлидир. О, рәғабәтин сәрт шәртләринә көрә кәркин характерә малик олмалыдыр. Игтисади ганунаујјунлуғларын позулмасы игтисади тәһлилин даими объектиндә дурмалыдыр. Әмәк һаггынын әмәк мәһсулдарлығындан, әмәк мәһсулдарлығынын әмәјин фондларла тәмин олунмасындан, әмәк һаггынын маја дәјәриндә хүсуси чәкисинин әмәк мәһсулдарлығындан, мәһсул истеһсалынын артымы исә фондларын артымындан асылы олмасы вә с. бу кими ганунаујјунлуғларын позулмасы игтисади тәһлилдә диггәти

чөлб стмәлидир. Ишчиләрин псшәкарлыг сәвијјәси игтисадијјатымыз үчүн мһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу амилин өјрәнилмәси она дүзкүн истигамәт вермәк игтисади тәһлил материалларында өз әксини тапмалыдыр. Базар игтисадијјатында рәгабәтин һөкм сүрдүјү шәраитдә мәһсулун кәјфијјәтинин тәһлили башлыча мәсәләләрдән биридир. Бурада тәкчә мәһсулун кәјфијјәти дәјил, ону јарадан амилләр нәзәрә алынмалы, адәт стдијимиз иш үсулларына, мәсәләләрин һәллинә игтисади тәһлил васитәсилә тәнгиди мүнәсибәт бәсләнилмәлидир.

1. ИГТИСАДИ ТӘҲЛИЛ ҺАГГЫНДА АНЛАЈЫШ, ОНУН ПРЕДМЕТИ ВӘ МЕТОДУ

1.1. Игтисади тәһлил һаггында анлајыш

Елми-техники тәрәггинин инкишафы илә әлагәдар олараг истәһсалын нәтичәсинә тәсир кәстәрән амилләрин сајы дсмәк олар ки, даим артмагдадыр. Бунунла бәрабәр истәһсал саһәләринин кснисләнмәси, игтисади әлагәләрин артмасы, һәр бир мүәссисәјә дүшән мәһсул истәһсалынын чоһалмасы вә саир бу кими мәсәләләр истәһсалын идарә сдилмәсини мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшидир. Игтисади тәһлил, идарәстмәјә мәнсуб олдуғу үчүн онун да әһатә стдији мәсәләләр чоһалыр вә мүрәккәбләшир.

Базар игтисадијјаты илә бағлы олан јени мәсәләләрин мейдана чыхмасы тәһлилин өјрәнәчәји объекти мүрәккәбләшидир. Бу шәраитдә һәјата ксчирилән тәдбирләрин мәгсәдәүјгунлуғу, онун фајдалылығы апарачағымыз тәһлилин дәгиглијиндән, һәссаслығындан хәјли асылыдыр. Тәһлил о гәдәр дәрин апарылмалыдыр ки, орада бүтүн суаллара чаваб алынсын.

Мәлүмдур ки, һадисәләр, объектләр вә саир амилләр үзрә нәтичә чыхармағ үчүн тәкчә тәһлил кифајәт стмир. Бунун үчүн синтездән (үмумиләшдирмәдән) дә истифадә сдилмәлидир. Синтез тәһлил заманы әлдә сдилмиш ајры-ајры амилләр арасындакы әлагәләри мүәјјән стмәјә вә онлардан үмуми нәтичә чыхармаға имкан верир.

Тәһлил тамы парчалајыб онун дахилини тәсәввүр стмәјә имкан јарадырса, синтездән онлары бирләшмиш, үмумиләшмиш һалда өјрәнмәк үчүн истифадә сдилир. Тәһлил заманы бу ики мөфһуму бир-бириндән ајырмағ олмаз, бунлар сјни шәјин мүхтәлиф тәрәфләридир. Мүасир дөврдә тәһлилдә әсас стибарилә үмуми игтисади (јахуд да малијјә игтисади) кәстәричиләрдән истифадә сдилир. Игтисади тәһлил һаггында анлајышы амилләрин тәһлилиндән, өјрәнилмәсиндән ајырмағ олмаз.

Игтисади әдәбијјатларда амилләр һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Онларын бир исчәсини нәзәрдән

кчирэк. Мәсәлән, С.Б.Барнголс амилләри һәрәкәтдә олан гүввәләр кими тәсәввүр сдир. О кәстәрир ки, бу гүввәләрин һесабына объектн вәзијјәтиндә дәјишиклик баш верир. Дсмбинскиј, бу фикрә әләвә сдиб кәстәрир ки, амилләр просессин баш вермәси үчүн шәраит јарадыр. Јермолевичин фикринчә, амилләр комплкс әлагәләр вәситәсилә шәраит јарадыр вә бунун һесабына истәһсалын нәтичәси дәјишир. Долголопов исә кәстәрир ки, амилләр сһтијат мәнбәләринин јаранмасы, мсјдана чыхарылмасы вә онларын истифадәси үчүн бир шәрт кими гијмәтләндирилмәлидир.

Көрүндүјү кими, бу фикирләрдә бөјүк мә'на вардыр. Белә ки, тәһлил апаран шәхс дејиләнләр истигамәтиндә ахтарыш-тәдгигат апарарса, о амилләрин тә'сирини мүәјјән стмәклә јанашы, һәм дә онун мүсбәт истигамәтдә јаранмасыны вә сәфәрбәр сдилмәсини тә'мин сдә биләр.

Игтисади әдәбијјатларда амилләр мөзmunларына көрә ашағыдакы группара бөлүнүр:

-тәбии, техники ;

-тәшкилати вә техноложн ;

-игтисади вә сосиоложи ;

Амилләр әмәләкәлмә мәнбәјинә көрә ' ки јсрә бөлү...

-тәсәррүфатдахили амилләр ;

-тәсәррүфатданкәнар амилләр.

Вачиблијинә көрә дә амилләв ики јсрә бөлүнүр: әсас вә икинчи дәрәчәли амилләр.

Амилләр группарына көрә күрәккәб вә садә мөзмуна маликдирләр.

Амилләр тә'сир с'тибарилә даим... вә мүвәггәти тә'сир дәрәчәсинә көрә исә бөјүк вә кичик олур. Бә'зән бир нечә амилин тә'сирини бир бөјүк амил һечә чыхарыр. Бүтүн бунлар о дсмәкдир ки, амилләрин тә'сирини тәһлил етдикдә биринчи нөвбәдә, амилин әмәләкәлмә сәбәби өјрән...әлидир. Бу исә реал тәдбирләрин һазырланмасына вә онун һәјата кечирилмәсинә имкан всрәр. Тәһлил һаггында анлајыш сһтијат мәнбәләриндән кәнарда дүшүнүлә билмәз. Еһтијат мәнбәләрини мүгајисә бахымындан нәзәрдән ксчирсәк онлары потенсиал имкана, һесабламалара вә габагчыл мүәссисәјә гаршы тәсәввүр стмәк олар. Еһтијат мәнбәләрини вахта көрә дә ики јсрә бөлмәк олар. Бунлардан биринчиси, чари сһтијат мәнбәләри, икинчиси исә перспектив сһтијат мәнбәләридир. Игтисади тәһлилин апарылмасында башлыча мөгсәдләрдән бири тәсәррүфатын фәалијјәтинә гијмәт вермәкдир. Базар игтисадијјаты ајры-ајры шәхсләрин әмәјинә дүзкүн гијмәт верилмәсини тәләб сдир. Тәчрүбәдә бә'зән мүсбәт нәтичәләр тәсәррүфатын дахили имканлары һесабына олмајыб, харичи

тәсирләр васитәсилә әмәлә кәлмиш олар. Јахуд тәсәррүфатын јахшы иши әлагәдар тәшкилатын һесабына лазыми сәвијјәдә гијмәтләндирилә билмир. Базар игтисадијјатында коллективин ишинә јалныз планы јеринә јстирмәклә гијмәт всрмәк дүзкүн һесаб сдилә билмәз. Инди әсас мәсәлә ишчи гүввәсиндән максимум дәрәчәдә истифадә стмәк, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк, әсас фондлардан јүксәк фондвсрими әлдә стмәк, јени мүтәрәгги технолокијаја кечмәк, хаммал вә материалларын гәнаәтлә истифадә сдилмәсини тәмин стмәк, аз мәсрәфлә чох мәһсул истәһсал стмәкдән ибарәтдир. Игтисади тәһлил истәһсал просесинә нәзарәт стмәкдә мүһүм әһәмијјәт кәсб сдир. Бурада игтисади тәһлил васитәсилә тәкчә кәнарлашмаларын мсјдана чыхарылмасы мәсәләси дејил, тәсәррүфат ваһидләри арасында әлагәләрин әлвәришли олмасына нәзарәт сдилмәлидир. Игтисади тәһлил габагчыл тәчрүбәнин јајылмасында бөјүк рол ојнамалы, һәм дә тәрбијәви характер дашымалыдыр. Игтисади тәһлил дахили тәсәррүфат һесабынын тәкмилләшмәсиндә вә онун чанлы гүввәјә малик олмасында әвәзсдилмәз бир васитәдир.

Игтисади тәһлилдән әсас стибарилә идарәстмәдә истифадә сдилир. Бәзи игтисадчылар белә бир фикир сөјләјирләр ки, мүәссисәдә тәшкилат ишләри өз гадасына дүшәрсә, идарәстмә ишинин һәчми азалмалыдыр. Әлбәттә, бу фикирдә мүәјјән дәрәчәдә мәнтиг вардыр. Лакин јадда сахламаг лазымдыр ки, әкәр чари ишләр үзрә идарәстмә аз вахт тәләб сдирсә, мүәссисә рәһбәри перспектив ишләрә чох вахт сәрф стмәлидир. Перспектив ишләрин маһијјәти, шүбһәсиз, чари ишләрдән һеч дә аз дејилдир. Игтисади тәһлилин истәр бу күн, истәрсә дә кәләчәкдәки вәзифәси тәбиәт һаггында билик топландыгча, чәмијјәтдәки ганунаујгунлулар вә инсанын өзү дәрк сдилдикчә, бу наилијјәтләри бирләшдириб онлары мадди һәмәтләр истәһсалында истифадә стмәјә јөнәлтмәкдән ибарәтдир.

1.2. Игтисади тәһлилин предмети

Гејд стмәк лазымдыр ки, игтисади тәһлилин предметинин мүәјјән сдилмәсиндә игтисадчы алимләр мүхтәлиф рәјләрә маликдирләр. Мәсәлән, П.И.Савичсвин фикринә кәрә, игтисади тәһлил бу мүәссисәләр тәрәфиндән планын јеринә јстирилмәси просесиндә дәрин әсаслы игтисади тәдгигатдыр. Н.Г.Чумаченконун фикринчә, игтисади тәһлилин предметини "планлы тәсәррүфат фәалијјәти" барәдә гәбул

сдилмиш сөрөнчамлар үчүн дахил олан мөлүматларын тэдгигатыдыр. Игтисади төһлилин прсдмети барөдө дсжилөн бүтүн фикирлэри нэзэрдөн кечирдикдө дсмөк олар ки, онларын арасында кэскин бир фэрг јохдур. Игтисади төһлил барөдө дсжилөн фикирлөр һаггында бө'зи мүлаһизэләр јүрүтмөк олар. Мәсәлән, Савичев игтисади төһлили јалныз социалист мүэссисөлөринө аид сдир.

Әкәр капиталист өлкөлөринин мүэссисөлөриндө бө'зи мәсөлэлэри өјрәнмөк мараглыдырса, бәс, онда биз һансы игтисади төһлилдөн истифадө стмелијик. Јахуд Н.Г.Чумаченконун фикринө бир дө нэзәр салаг. О кестәрир ки, "игтисади төһлил дахил олан мөлүматларын тэдгигатыдыр". Ола билсин ки, мөлүмат дахил олмур, ону өзүмүз өлдө стмелијик. Бизим фикримизчө, игтисади төһлилин прсдмети тәсәррүфат фәалијәтинө тә'сир кестәрән амилләрин өјрөнилмәсидир.

1.3. Игтисади төһлилин методу вө үсуллары

Игтисади төһлилин методу барөдө игтисадчылар арасында сјни фикир јохдур. Бир сыра алимләр; Татур, Каменисер, Рубинов белә һесаб сдирләр ки, игтисади төһлилдө истифадө сдилөн үсуллар слә онун методудур. Бө'зи игтисадчылар белә фикир сөјләјирләр ки, метод дәркстмө үсулудур. Әлбәттә, тэдгигат ишләриндө истифадө сдилөн һәр һансы бир метод диалектик характер дашыјыр. Игтисади төһлилдө бир сыра үсуллардан истифадө сдилир. Бунларын бир нечәсини нэзэрдән кечирөк:

Һесаблама үсулу: бу үсул имкан верир ки, кестәричиләр үзрә бир нечә нәтичә чыхара биләк. Бу үсул һәм дө тә'сир кестәрән амилләри мүәјјән стмәјә имкан верир.

Фикримизи ајдын шәрһ стмөк үчүн ашагыдакы һесабламалара мүрачиөт сдөк:

1. План мөһсулу кечөн илин фактики маја дөјөри ифадәсиндө -

- 180 мин манат;

2. План мөһсулу план маја дөјөри ифадәсиндө

- 135 "-" "-;

3. Фактики мөһсул кечөн илин фактики маја дөјөри ифадәсиндө

- 210 "-" "-;

4. Фактики мөһсул план маја дөјөри ифадәсиндө

- 150 "-" "-;

5. Фактики мөһсул фактики маја дөјөри ифадөсиндө

- 140 "- "-;

Инди көстөрничилөр үзрө нөтичө чыхараг:

1. 1 вө 2-чи көстөрничилөри мугајисө етсөк дөјө биләрик ки, план маја дөјөри кечөн илин фактики маја дөјөринө нисбөтөн 45 мин манат (135-180) ашагы салынмалыдыр.

2. 1 вө 3-чү көстөрничилөри мугајисө етсөк ајдын олур ки, фактики мөһсул истөһсалы кечөн илин фактики маја дөјөри мөҗары үзрө плана нисбөтөн 16,6 фаиз (210:180x100) чохалмышдыр.

3. 2 вө 4-чү көстөрничилөрин мугајисөси о дөмөкдир ки, фактики мөһсул истөһсалынын план маја дөјөри мөҗары илө план мөһсулуна нисбөтөн 11,1 фаиз (150:135x100) артмышдыр.

4. 3 вө 4-чү көстөрничилөрин мугајисөси көстөрир ки, фактики истөһсал сдилмиш мөһсул үзрө план маја дөјөри 60 мин манат (150-210) ашагы дүшмөлидир.

5. 3 вө 5-чи көстөрничилөрин мугајисөси ону көстөрир ки, фактики мөһсулун маја дөјөри кечөн илин фактики маја дөјөринө нисбөтөн 70 мин манат (140-210) ашагы дүшмүшдүр.

6. 5 вө 4-чү көстөрничилөрин мугајисөси көстөрир ки, фактики мөһсулун фактики маја дөјөри план маја дөјөринө нисбөтөн 10 мин манат (140-150) ашагы дүшмүшдүр.

7. 1 вө 5-чи нөтичөлөрин мугајисөси о дөмөкдир ки, план үзрө нөзөрдө тутулмуш 45 мин манат маја дөјөри фактики олараг 70 мин манат ашагы салынмышдыр. Јөни, план 25 мин манат (45-70) артыгласилө јеринө јестирилмишдир.

Мугајисө үсүлү.

Көстөрничилөр үзрө мугајисө апарылдыгда бурада мугајисө һәдди, зонасы нөзөрө алынмалыдыр. Гејд өтмөк лазымдыр ки, бөҗи көстөрничилөр үзрө мугајисө апармаг күн олмур. Белө һалда ону ајры-ајры элементлөр үзрө мугајисө өтмөк лазымдыр. Мөсөлөн, һәр ишчијө дүшөн мөһсул истөһсалы мөхтөлиф сөбөблөрө көрө мөһссисөлөр арасында мугајисө сдилө билмир. Лакин бу көстөрничинин элементлөри олан һәр ишчијө дүшөн ишлөнмиш адам-күнлөрин сајы, иш күнүнүн узунлуғу вө с. үзрө мугајисө апарыла билөр.

Мугајисө үсүлундан истифадө сдөрөк көстөрничилөр үзрө көнарлашма мөјјөн сдилир. Сонра исө игтисади төһлилин дикөр үсулларындан истифадө өтмөклө көнарлашманы јарадан амиллөр өјрөнилер. Дөмөли, о, сонунчу мөһһөлө дөјилдир. Башга сөзлө дөсөк, мугајисө үсүлунун вердији рөгөм бу

тәһлилин сонракы мәрһәләси үчүн башлангыч һесаһ сдилир. Мүгајисә үсулу сһтијат мәнбәләринин бөјүклүјү барәдә тәсәввүр јарадыр. Бу үсул васитәсилә вариантларын әлверишлиси сечилир. Бундан әләвә о ахтарыш истигамәтләри барәдә тәсәввүр јарадыр. Мүгајисә үсулу сһтијат мәнбәләри барәдә мәлүмат вермәклә, габагчыл тәчрүбәнин јајылмасында бөјүк рол ојнајыр. Бу үсулдан истифадә сдилдикдә, әлбәттә, кәстәричиләрин мүгајисәли шәклә салынмасы тәмин сдилмәлидир. Мүгајисә үсулуна садәчә олараг кәстәричиләрин мүгајисәси кими бахмаг олмаз.

Кәстәричиләр үзрә мүгајисә бир һечә истигамәтдә апарылмалыдыр.

Бунлара ашагыдакылары анд етмәк олар:

- игтисади кәстәричиләр үзрә;
- социоложи мәсәләләр үзрә;
- техники мәсәләләр үзрә;
- технологии просссләр үзрә;
- тәшкилати мәсәләләр үзрә;
- әмәк аләтләри үзрә;
- тәбни амилләрин тәсири үзрә
- кәмијјәт вә кәјфијјәт кәстәричиләри үзрә вә с.

Мүгајисә тәкчә ики тәсәррүфат, јахуд ејни тәсәррүфат дахилиндә ики сәх, бригаһа арасында дејил, ејни бригаһада, һәтта ејни шәхсин иш нәтичәләри үзрә дә апарылмалыдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, бригаһаја дахил олан мангалар мүхтәлиф, һәм дә хсјли дәрәчәдә фәргли иш нәтичәләринә һәһил ола билирләр. Бир һалда ки, тәчрүбәдә бәлә фактлара раст кәлирик, дәмәли, манганын, јахуд шәхсин јүксәк нәтичәјә һәһил олмаг сәбәбини өјрәнмәк лазым кәлир. Бәлә һалда шүбһәһәһил, мүгајисә үсулундан истифадә сдилмәси вачиб шәртләрдән биридир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, һеч бир иш тәчрүбәһәһилә малик олмајан ики кәнчдән ејни иш просссиндә истифадә етдикдә онларын иш нәтичәләри мүхтәлиф олур. Дәмәли, бурада да өјрәниләһил мәсәләләр мөвчуддур. һәмәја мәлүмдур ки, фәһләннин күн әрзиндә кәрдүјү ишин һәһил хсјли дәрәчәдә әмәк һәрәкәтләринин сәмәрәһилијиндән, әмәк аләтинин ујгун олмасындан, иш јеринин тәшкилиндән вә диқәр амилләрдән аһылыдыр. һәтта фәһлә мүхтәлиф саатларда өз иш нәтичәһәһил фәргини, онун әмәләкәһил сәбәбини мүгајисә үсулу васитәсилә мүәјјән сдә биләр. Бу иһә фәһләјә даһа

сәмәрәли, јахуд оптимал бир јол сечмәкдә мүсбәт нәтичә әлдә стмәјә имкан всрир.

Гсјд стмәк лазымдыр ки, игтисади тәһлилдә мүгајисә үсулу бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ондан истифадәјә јарадычылыгга јанашыларса, јә'ни шәраитә ујгун, истехсалын хүсусијјәтини нәзәрә алмагга, характерик чәһәтләри мејдана чыхармагга истехсалын сһтијат мәнбәләринин сәфәрбәр едилмәсинә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир кәстәрмәк олар. Мүгајисә үсулу мүтәрәгги идсјаларын һазыр шәкилдә тапылмасына имкан всрир вә габагчыл тәчрүбә сиррләрини ачыб кәстәрир.

Групплашдырма үсулу:

Игтисади тәһлилдә групплашдырма үсулу, орта рәгәмин мезмунуну дәрк стмәјә, ону ачыб кәстәрмәјә имкан всрир. Башга сөзлә десәк, бу үсул орта рәгәмә тә'сир сдән амилләри өјрәнир, һәм дә бу амилләрин тә'сир дәрәчәси барәдә тәсәввүр јарадыр. Групплашдырма үсулу илә кәстәричиләр арасында асылылыгы мүәјјән стмәк олур. Групплашдырма үсулундан истифадә сдәрәк синтетик кәстәричиләри тәшкил сдән елсментләри өјрәнә билирик. Бу исә синтетик кәстәричинин дахилиндә ганунаујгунлугу мүәјјән стмәјә имкан всрир. Әлбәттә, синтетик кәстәричиләр, она дахил олан тәсәврүфат ваһидләринин иши һаггында там тәсәввүр јарада билмир. Она көрә ки, синтетик кәстәричиләрин дахилиндә мүсбәт амилләрлә мәнфи амилләр бир-бирини әвәз едир. Групплашдырма үсулундан, адәтән, мәркәзи вә орта сәвијјәдә олан баш идәрәләр үзрә истифадә едилир. Бу үсулдан ејни заманда мүәссисәләрдә дә истифадә стмәк олар. Мәсәлән, иш нормаларынын јеринә јстирилмәси сәвијјәсиндән асылы олараг фәһләләр үзрә групплашма апармаг мүһүм әһәмијјәт кәсб сдир. Фәһләләри јашына, тәһсилинә, иш стажына көрә групплара бәлдүкдә хсјли ганунаујгунлулар мүәјјән стмәк олур.

Зәнчирвары үсул:

Кәстәричиләр арасында функционал асылылыг олдугда зәнчирвари үсулдан истифадә едилир. Бу үсулдан истифадә стмәк үчүн әввәлчә синтетик (үмумиләшдиричи) кәстәричи үзрә кәнарлашма мүәјјән едилир, сонра исә она тә'сир едән амилләр ајры-ајрылыгга өјрәнилир.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн чәдвәлин рәгәмләринә нәзәр салаг:

Көстөрничилэр	Олчу ваһиди	Кечән ил	Һесаба т или	Көнәр- лашма
1. Үмуми мөһсул истеһсалы	мин манат	2104	2320	+216
2. Сонаје истеһсал ишчиләринин орта иллик сајы	нөфәр	118	125	+7
3. Һәр ишчијә дүшән мөһсул истеһсалы	манат	17831	18560	+729

Чөдвөлдөн көрүнүр ки, үмуми мөһсул истеһсалы 216,0 мин манат чоһалмышдыр.

Көнәрлашманы јаһадан амилләри мүйјөн сдөк:

1. Ишчиләрин сајынын дәјишмәсинин тәсири:

$$+7 \times 17831 = +124,8 \text{ мин манат.}$$

2. Һәр ишчијә дүшән мөһсул истеһсалынын дәјишмәсинин тәсири: $+729 \times 125 = +91,2$ мин манат

Гејд стмөк лазымдыр ки, зәнчирвари үсул мүйјөн нөгсанлара маликдир. Бунун үчүн бәзи мәсәләләри нәзәрдән кечирөк. Зәнчирвари үсулда көстөрничиләрин јсрини дәјишдикдә тәсир көстөрән амилләрин һәчми дәјишир, лакин үмуми көнарлашманы ала билир.

Чөдвөлин рөгәмләринә мұрачиәт сдөк:

Инди ишчи сајынын дәјишмәсини кечән ил үзрә һәр ишчијә дүшән мөһсул истеһсалына јдх, һесаба т илиндә һәр ишчијә дүшән фактики мөһсула вураг.

$$+7 \times 18560 = +129,9 \text{ мин манат.}$$

Һәр ишчијә дүшән мөһсулун дәјишмәсинин тәсирини тапмаг үчүн өтән иллә һесаба т или арасында һәр ишчијә дүшән мөһсул истеһсалы фәргини кечән ил үзрә ишчиләрин фактики сајына вурмаг лазым кәлир.

$$+729 \times 118 = 86,1 \text{ мин манат.}$$

Көрүндүјү кими, рөгәмләрин чөми үмуми көнарлашманы всрир. Јәни +216 мин маната бәрабәр олур. Лакин онларын тәсир дәрәчәси мұхтәлиф характер дашыјыр.

Тәчрүбәдә зәнчирвари үсулдан истифадә сдилдикдә интегралын тәтбиги дә мәсләһәт көрүлүр. Бу үсулла тәсир көстөрән амилләри мүйјөн сдөк:

1. Ишчиләрин сајынын дәјишмәсинин тәсири:

$$7 \times 729$$

$$+7 \times 17831 + \text{-----} = 126,9 \text{ мин манат}$$

2.Һәр ишчијә дүшөн мәһсул истәһсалынын дәјишмәсинин тә'сири:

$$+729 \times 118 + \frac{7 \times 729}{2} = + 89,1 \text{ мин манат}$$

рәгәмләрин мұхтәлиф фәргә малик олмасына бахмајараг үмуми кәнарлашманы алмаг олур. Зәнчирвари үсулун истифадәсиндә тә'сиркәстәрмә дәрәчәсиндән асылы олараг кәнарлашмада һәр амилин пажыны мүәјјән едәк:

Бунун үчүн фаизи амилләр үзрә мүәјјән етмәк лазым кәлир: бизим мисалда бу рәгәмләр ишчиләрин сајы үзрә:

$$125 : 118 \times 100 = 105,9 \text{ фаиз,}$$

һәр ишчијә дүшөн мәһсул истәһсалы үзрә:

$$18560 : 17831 \times 100 = 104,0 \text{ фаиз тәшкил едир.}$$

Бслә олдугда ишчиләрин сајынын дәјишмәсинин тә'сири

$$216 \times 5,9:9,9 = + 128,7 \text{ мин манат,}$$

һәр ишчијә дүшөн мәһсул истәһсалынын дәјишмәсинин тә'сири исә, $216 \times 4 :9,9 = + 87,3$ мин манат тәшкил едир. Көрүндүјү кими, бурада үмуми кәнарлашма алыныр. Инди исә бунларын үчүнү бирликдә нәзәрдән кечирәк:

(мин манатла)

Амилләр	Ади гајда үзрә	Интеграл үсулу	Тә'сирин пажыны тапма јолу илә
1.Ишчиләрин сајынын дәјишмәсинин тә'сири	+124.8	126.9	+128.7
2.Һәр ишчијә дүшөн мәһсул истәһсалынын дәјишмәсинин тә'сири	+91.2	+89.1	+87.3
ҶӘМИ:	+216.0	+216.0	+216.0

Бизим фикиримизә көрә тә'сирин пажыны тапмаг јолу даһа доғру ола биләр. Лакин бу үсул һәр заман тәтбиг едилә билмәдији үчүн ди кәр үсуллардан истифадә олунмасы лазым кәлир.

Баланс үсулу. Бу үсулдан мұхтәлиф кәстәричиләрин әлагәсинин өјрәнилмәсиндә истифадә едилир. Бунун әһәмијјәти ондадыр ки, һәм өјрәнәчәјимиз кәстәричијә тә'сир едән амилләри мүәјјән етмәјә имкан олур, һәм дә кәстәричи илә бағлы олан амилләрин дүзкүн олмасы илә бағлы

мәлумат ала билирик. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ашагыдакы мисала нәзәр салаг.

Мәһсул сатышына тә'сир көстөрән амилләрин тәһлили.

Көстөричиләр	Олчү ваһиди	План	Һесабат
1.Илин әввәлиндә мәһсул галыгы	мин манат	250	300
2.Ил әрзиндә мәһсул бурахылышы	мин манат	800	780
3.Ил әрзиндә сатылмыш мәһсул	мин манат	950	880
4.Илин ахырына сатылмалы мәһсулун галыгы	мин манат	100	200

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, ил әрзиндә плана нисбәтән 70 мин манатлыг (950-880) аз мәһсул сатылмышдыр. Буна тә'сир сдән амилләри мүйјән стмәк үчүн шәрти рәгәмләрдән истифадә сдәк:

1.План көстөричиләри $250+800-100=950$ мин манат

2.Шәрти - " - $300+800-100=1000$ - " -

3.Шәрти - " - $300 + 780 - 100 = 980$ - " -

4.Һесабат - " - $300 + 780 - 200 = 880$ - " -

Инди исә тә'сир көстөрән амилләри мүйјән сдәк:

1.Илин әввәлинә мәһсул галыгынын дәјишмәсинин тә'сири $1000 - 950 = +50$ мин манат

2.Мәһсул бурахылышынын тә'сири. $980 - 1000 = -20$ мин манат

3. Илин ахырына олан мәһсул галыгынын дәјишмәсинин тә'сири: $880 - 980 = -100$ мин манат

Ҷәми $(+50) + (-20) + (-100) = -70$ мин манат тәшкил

сдир. Көрүндүјү кими, үсул һәм мәһсулун истигамәтләр үзрә һәрәкәтини, һәм дә сатыш планынын јеринә јетирилмәсинә тәсир көстөрән амилләри мүйјән стмәјә имкан верир. Бу үсулдан истифадә стмәклә вәсаитләрин һәрәкәтинин, иш вахтынын истифадәсини вә саирәни тәһлил стмәк олар.

Сечмә үсүлү. Бу үсул имкан верир ки, иш вахты иткисини өјрәнмәк үчүн мүйјән саһәләрдә тәһлил апармаг јолу илә сәбәбләри мүйјән сдәк. Сечмә үсүлү бу вә ја дикәр мәсәләнин өјрәнилмәсини оператив сурәтдә һәлл стмәјә имкан верир. Бу үсулдан истифадә стдикдә сәчијјәви көстөричиләрин сечилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Јадда сахламаг ләзымдыр ки, бу үсулла аз саһә әсасында апарылмыш тәдгигатын нәтичәси бүтүн саһәјә шамил сдилир. Дсмәли,

Тәсәррүфатлар	Маја дәјәри (манатла)	Әмәк мән- сулдарлығы (мин манат)
1.N-ли	71	5,61
2.-"-	51	5,15
3.-"-	47	7,73
4.-"-	42	9,16
5.-"-	35	12,33
6.-"-	32	8,76
7.-"-	29	13,50
8.-"-	27	13,15
9.-"-	23	14,41

Коррелјасија әмсалыны алмаг үчүн чөдвәлдән истифадә сдилмәлиндир.

X	Y	Xc	Xc2	Yc	Yc2	C	C2
5,61	71	-436	19,00	-31,4	986	-27,04	731,16
5,15	51	-4,82	23,23	-11,4	130,4	-6,58	43,29
7,73	47	-2,24	5,00	-7,4	54,7	-5,16	26,62
9,16	42	-0,81	0,56	-2,4	5,7	-1,59	2,52
12,33	35	+2,36	5,50	-4,6	21,1	-2,24	5,01
8,76	32	-1,21	1,45	-7,6	57,2	-8,81	77,61
13,50	29	+3,53	12,40	-10,6	0,36	-2,93	8,58
13,15	27	+3,18	10,10	-12,6	158,7	-9,42	88,73
14,41	23	-4,44	19,70	-16,62	275,5	-12,16	147,86

Бурада X-әмәк мәнсулдарлығыны; Y - маја дәјәрини; Xc - орта кәмијјәтдән кәнарлашманы; Yc - орта кәмијјәтдән кәнарлашманы; кәнарлашмаларын мәбләгини (Yc-Xc) әкс сдирир.

Чөдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки,

$$X=9,97 \quad Y = 39,66$$

$$EXc2 = 96,90 \quad EYc2 = 1689,80$$

$$Ec2 = 1131,38$$

$$\text{Бурадан } Xc;Yc = (Ec2 - EXc2 - EYc2)/2 =$$

$$=(1131,38-96,90-1689,80)/2= -327,66$$

Беләликлә, коррелјасија әмсалы

$$R = XcYc/SQRT(EXc2-EYc2)=327,66/SQRT(96,90-1689,80) = -0,81$$

SQRT - көкалма ишарәсини көстәрир.

Бу, ону көстәрир ки, ики көстәричи арасында јахынлыг 0,81 әмсала бәрабәрдир.

Истигамәтләр

Тәләб сдилән вахт (күн)

---

1. 3-9	$6+9=15$
2. 1-2-3-9	$2+8+9=19$
3. 1-2-3-7-9	$2+8+5+3=18$
4. 1-2-3-7-8-9	$2+8+5+10+11=36$
5. 1-2-7-9	$2+7+3=12$
6. 1-2-7-8-9	$2+7+10+11=30$ вә с.
-

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, 4-чү (36 күн) истигамәт ән көркиндир. Демәли, бу истигамәт үзрә тәдбир һазырламагла көркинликдән хилас олмаг олар.

График чәдвәл әсас с'тибарилә тикинти тәшкилатларында истифадә сдилир.

Күтләви хидмәт нәзәријјәси. Бу үсулдан хидмәтин кәсјфијјәтинә гијмәт вәрмәк үчүн вә онун јахшылашдырылмасы илә әлагәдар олан әләвә хәрчин мүүјјән сдилмәсиндә истифадә сдилир. Күтләви хидмәт нәзәријјәси үсулу јемәкханаларда (фасилә заманы) нөвбәләрин јаранмамасы үчүн һазырланан тәдбирләрдә, јахуд ишә башларкән аләтләрин алынмасына вахт итирмәмәк үчүн тәтбиг сдилир. Бу үсул тичарәт тәшкилатларында сатычыларың иш просессләриндә көркинлији азалтмаг мәгсәдилә истифадә сдилә биләр.

Күтләви хидмәт нәзәријјәсини тәтбиг сдикдә әмәјин сلمي тәшкили, даһа доғрусу, иш јеринин сәмәрәли тәшкили, әмәлијјатларың тәкрат сдилмәси вә с. амилләр диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Ән кичик квадратлар. Халг тәсәррүфатында јени сәһәләрин инкишафы, сәһәләр арасында әлагәләрин чохалмасы, мәһсулдар гүввәләрин даим инкишафы, елми-техники тәрәггинин наилијјәтләри, тәсәррүфатың кәләчәк инкишаф темпини габагчадан тәсәввүр стмәји тәләб сдир.

Бундан әләвә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә дикәр сәбәбләрдән асылы олараг тәсәррүфатың игтисади кәстәричиләри илдән-илә дәјишир. Бу исә перспектив планлашма ишләриндә хејли чәтинлик тәрәдир. Тәчрүбә кәстәрир ки, ән кичик квадратлардан истифадә стмәклә бу ишдә хејли мүсбәт нәтичә әлдә стмәк олур. Ән кичик квадратлар үсулу бу вә ја дикәр кәстәричинин кәләчәк инкишафы барәдә мүүјјән тәсәввүр јарадыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн рәгәмләрә мүрачигәт сдәк.

Туталым, эмэк мөһсулдарлығынын перспектив сәвијјәси бизи марагландырыр. Бунун үчүн чөдвөлин рөгөмләринә нәзәр салаг:

Yol -тәдгиг олуан илин эмэк мөһсулдарлығы гәбул сдиләрсә, о заман

$Yol = (EX^2 \times EY - EX \times EX) / (YEX^2 - EX - EX) = (385 \times 1108 - 6316 \times 55) / (10 \times 385 - 55 \times 55) = 96$ мин маната бәрәбәр олур. Белә олдугда исә "а"-ны, јәни тәдгиг олуан илин эмэк мөһсулдарлығынын әлавәсини тапмаг лазым кәлир.

Сыра N-си	Иллөр	Эмэк мөһсулдарлығы	Сыра N-си илә мөһсулдарлығын һасили	Сыра N-синин квадраты	Бәрәбәрләшп чар илин мөһсулдарлығы
X	И	Y	XY	X ²	YX
1.	1980	106	106	1	98,2
2.	1981	89	178	4	101,4
3.	1982	108	324	9	104,1
4.	1983	103	412	16	106,8
5.	1984	117	585	25	109,5
6.	1985	110	770	49	112,9
7.	1986	111	666	36	112,2
8.	1987	121	968	64	117,6
9.	1988	123	1107	81	120,3
10	1989	120	1200	100	123

n=10   EX=55   EY=110   Exy=6316   Ex²=385   Eyx=1108,5

Белә ки,

$$n \cdot E_{xy} - EX \cdot EY = 10 \cdot 6316 - 55 \cdot 1108$$

$$a = \frac{n \cdot E_{xy} - EX \cdot EY}{n \cdot EX^2 - EX \cdot EX} = \frac{10 \cdot 6316 - 55 \cdot 1108}{10 \cdot 385 - 5 \cdot 55} = 2,7$$

$$n \cdot EX^2 - EX \cdot EX = 10 \cdot 385 - 5 \cdot 55$$

Бурадан исә һәр ил үчүн эмэк мөһсулдарлығы мөүјјән сдилә биләр.

$$Y_x = 96 + 1 \cdot 2,7 = 98,7$$

1981-чи ил ил үчүн планы мөүјјән стсәк,

$$96 + 2 \cdot 2,7 = 101,4 \text{ манат көзләнилә биләр.}$$

1995-чи ил үчүн план 112,2 манат (96 + (6x*2,7)) тәшкил едәр.

2. ИСТЕҢСАЛ ПРОГРАМЛАРЫНЫН ЈЕРИНӘ ЈЕТИРИЛМӘСИНИН ТӘҢЛИЛИ

2.1. Истеһсал програмынын јеринә јстирилмәсинә тә'сир сдән амилләрин тәһлили.

Базар игтисадијјатында мөһсул истеһсалы програмы мугавиләләр әсасында јараныр. Бу исә о демәкдир ки, истеһсал сдилән мөһсулун сатылмасы тә'мин сдиләчәкдир.

Мәһсул истехсалы мұғавиләләр әсасында жарандығы кими онун истехсалы үчүн хаммал вә материалын әлдә сдилмәси дә мұғавиләләрә әсасланыр. Бу икитәрәфли мұғавиләнин рсал олмасыны тәмин стмәк үчүн мүүссисәнин истехсал күчү вә ишчи гүввәси илә тәмин олунмасы диггәти чөлб стмәлидир.

Базар итисадијјатында мұғавиләләрин жаранмасы коллективи архајын сала билмәз. Она көрә ки, јени илә тәзә мұғавилә бағладыгда рәгабәтин тәсири алтында онлар өзләринә јени сифаришчиләр тапмалыдырлар. Бу исә мүүссисәнин фәалијјетиндә четинлик төрәдә биләр. Бүтүн бунлар о дсмәкдир ки, мүүссисә мұштәриләрини итирмәмәк үчүн онун рәһбәри вә мұтәхәссисләри өз мәһсулларынын кејфијјетини јахшылашдырмаг үчүн даим ахтарышда олмалыдырлар.

Истехсал програмына тәсир көстәрән амилләр хәјли дәрәчәдә чохдур. Тәчрүбәдә бу амилләри, адәтән, үч група бөлүрләр. Бунлар әмәк рсурслары, әсас истехсал фондлары, хаммал вә материаллардан ибарәтдир. Истехсал програмына тәсир көстәрән амилләри мүүјјән стмәк үчүн һәр рсурс үзрә ики көстәричидән истифадә сдилмәлидир.

1-чи әмәк рсурслары үзрә:

а) ишчиләрин сајы;

б) һәр ишчијә дүшән мәһсул истехсалы, јәни әмәк мәһсулдарлығы;

2-чи әсас истехсал фондлары үзрә:

а) әсас истехсал фондларынын дәјәри;

б) фонд верими.

3-чү хаммал вә материаллардан истифадә үзрә:

а) хаммал вә материалларын дәјәри;

б) һәр бир манат хаммал вә материала дүшән мәһсулун дәјәри, јәни материал верими.

Көрүндүјү кими, бу рсурслардан бири олмадыгда истехсал просеси јарана билмәз. Бу һәм дә о дсмәкдир ки, рсурслар арасында әлагә мөвчуддур. Бу әлагәни елә јаратмаг олар ки, о оптимал- әлверишли олсун. Рсурслар арасында әлверишли әлагә јаратмаг әлбәттә, хәјли дәрәчәдә мүрәккәбдир. Бу онунла изаһ сдилир ки, мүүссисәләрдә олан рсурслар сабит характер дашыјыр. Мәсәлән, бөјүк мүүссисәләрдә дсмәк олар ки, һәр күн ишчиләр һәм мүүссисәјә гәбул олунур, һәм дә онлар мүүссисәләрдән азад олуб кедирләр. Ајдындыр ки, ишә гәбул олунан фәһләләрин ихтисас дәрәчәләри ишдән ксдәнләрлә сјни олмур. Бу исә

бирбаша эмек ресурсларындан истифадәдә әсас кәстәричи олан эмек мәнсулдарлығына тәсир стмәжә билмәз. Башга сөзлә десәк, мүәссисәжә ихтисаслы фәһлә кәлирсә вә ихтисасы ашагы олан фәһлә кедирсә, демәли бу амил эмек мәнсулдарлығынын жүксәлмәсинә мүсбәт тәсир кәстәрмәлидир. Демәк, ресурслар арасында оптимал әлагә ән кичик амилләрлә бағлыдыр.

Дәжиләнләрдән бслә бир нәтичәжә кәлмәк олур ки, ресурслар арасында оптимал әлагә һәм кәмијјәт, һәм дә кәјфијјәт кәстәричиләрини нәзәрә алмагла тәмин сдилмәлидир. Јәни, ресурслар арасында әлагә кәмијјәт үзрә позуларса, бу өз тәсирини кәмијјәт кәстәричиси үзрә кәстәрә биләр. Мәсәлән, сһтијаты олмадан әсас истәһсал фондлары, хаммал вә материалларын мигдары дәјишмәдән фәһләләрин сајы артырыларса, бу өз мәнфи тәсирини эмек мәнсулдарлығы кәстәричисиндә бүрузә вәрәчәкдир. Ресурслар арасында оптимал әлагә онларда сјни сәвијјәдә дәјишмә јолу илә тәмин сдилә билмәз. Она кәрә ки, мөвчуд вәзијјәтдә бир ресурсун имканынын дикәр ресурс үзрә олан имканын сәфәрбәр сдилмәсинә нә гәдәр әкс тәсир кәстәрмәсини мүәјјән стмәк хәјли чәтиндир.

Әкәр мәнсул истәһсалынын динамикасыны нәзәрдән кечирсәк, орада хәјли кәнарлашма мүшәһидә сдә биләрик. Бәзән мәнсул истәһсалы ајры-ајры күнләрдә орта истәһсала нисбәтән 40-50 фаиз чох, јахуд аз олур. Бу о демәкдир ки, мүәссисәдә һәр үч ресурс үзрә 40-50 фаиз мәнсул истәһсалынын чохалдылмасы потенсиалы мөвчуддур. һазырда мүәссисәләрдә ресурслар арасында әлагә демәк олар ки, кортәбии характер дашыјыр. Бунун әсас сәбәби ондан ибарәтдир ки, ресурслар арасында оптимал әлагә јаратмағ иши, бөјүк эмек тутумлу бир просессдир. Буну там тәсәввүр стмәк үчүн эмек ресурсларынын истифадәсинә тәсир кәстәрән амилләри нәзәрдән кечирәк.

Әмек ресурсларынын истифадәси ишчиләрин орта иллик сајындан, бир фәһләжә дүшән ишләнмиш адам-күнләринин сајы, иш күнүнүн узунлугу, бир саата дүшән мәнсул истәһсалы, ишчиләрин ихтисас дәрәчәләри, фондла силаһланма сәвијјәси, иш стажы, јаш групу, тәһсил сәвијјәси, һәвәсләндирмә мс'јары илә әлагәдардыр. Әлбәттә, бу амилләрин тәсирини конкрет мүәјјән стмәк вә онлары ресурслар арасында оптимал әлагә јаратмагда нәзәрә алмағ мүрәккәб вә чәтиндир. Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајарағ

ресурслар арасында оптимал әлагәнин јаранмасына ардычыл олараг сәј кәстәрмәк лазымдыр. Инди исә мәнсул истәһсалына тәсир кәстәрән амилләри мүәјјән стмәк үчүн онлары ресурслар үзрә нәзәрдән кәчирәк.

1.Ишчи гүввәсиндән истифадәнин тәһлили

Бунун үчүн чәдвәлдән истифадә едәк

1-чи чәдвәл

Кәстәрничиләр	Олчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Кәнарлашма +мүсбәт -мәнфи
1.Үмуми мәнсул истәһсалы	мин манат	2466	2471	+ 5
2. Ишчиләрин орта иллик сәји	нәфәр	123	137	+14
3. һәр ишчијә дүшән мәнсул истәһсалы	манат	20048	18036	-2013

Тәсир едән амилләри мүәјјән едәк:

1. Ишчи сәјынн дәјишмәсинин тәсири,

+14 x 20048 = +280,8 мин манат.

2. һәр ишчијә дүшән мәнсул истәһсалынын дәјишмәсинин тәсири,

-2013 x 137 = -275,8 мин манат.

Ики амиллин тәсири + 5 мин манатдыр. Тәһлил заманы сһтијатын мигдары да диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәсәлән, һесабат илиндә 2471 мин манатлыг мәнсул истәһсал стмәк үчүн кечән илин һәр ишчијә дүшән мәнсул истәһсалы сахлансајды, мүәссисәјә 137 нәфәр јох 123 нәфәр (2471:20048) ишчи кифәјәт едәрди. Јахуд кечән илдә һәр ишчијә дүшән мәнсул истәһсалыны һесабат илиндә сахламаг мүмкүн олсајды, мәнсул истәһсалы 2471 мин манат есјил, 2746 мин манат (137 x 20048) тәшкил едәрди, јәни 11,1 фаиз чох оларды.

2. Әсас истәһсал фондларындан истифадәнин тәһлили

2-чи чәдвәл

Кәстәрничиләр	Олчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Кәнарлашма
1.Үмуми мәнсул истәһсалы	мин манат	2466	2471	+5
2.Әсас истәһсал фондларынын дәјәри	"-	599	609	+10
3.Фонд верими	манат	4,12	4,06	-0,06

Тәсир кәстәрән амилләри мүәјјән едәк:

1. Әсас истәһсал фондларынын дәјишмәсинин тәсири.

+ 10 x 4,12 = + 41,0 мин манат.

2. Фонд всриминин дәјишмәсинин тәсири.

- 0,06 x 609 = - 36,0 мин манат тәшкил сдир.

Ики амилин тәсири исә +5 мин манат тәшкил сдир.

Бу рессурс үзрә дә сртијат мәнбәјини мүәјјән стмәк лазымдыр.

Мәсәлән, кечән илин фондвсрими үзрә һесабат илиндә мәнсул истәһсалы 2471 мин манат дејил, 2509 мин манат (609x4, 12) тәшкил сдәрди. Әсас фондлар үзрә сртијат мәнбәји дә сјни јолла тапылыр.

3. Хаммал вә материаллардан истифадәнин тәһлили

3-чү чөдвөл

Көстәричиләр	Олчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Кәнар-лашма
1. Үмуми мәнсул истәһсалы	мин ман	2466	2471	+5
2. Хаммалын дәјәри	"	966	1014	+48
3. Хаммалын һәр манатына дүшән мәнсул	манат	2.553	2.436	-0,117

Тәсир сдән амилләри мүәјјән сдәк:

1. Хаммал вә материалларын дәјәринин дәјишмәсинин тәсири: +48 x 2,553 = + 122,0 мин манат

2. Хаммал вә материалын һәр манатына дүшән мәнсул истәһсалынын дәјишмәси,

-0,117 x 1014 = -117,0 мин маната бәрабәрдир.

Хаммал вә материалларын истифадәси үзрә сртијаты мүәјјән стсәк дејә биләрик ки, кечән ил үзрә хаммал вә материалын һәр манатына дүшән мәнсулун дәјәрини сахламаг мүмкүн олсајды, о заман һесабат илиндә мәнсул истәһсалы 2471 мин манат дејил, 2588 мин манат (1014 x 2,553) тәшкил сдәрди. Јахуд кечән ил үзрә һәммин көстәричи һесабат илиндә сахланардыса, хаммал вә материалын мәсарифи 1014 мин манат дејил, 966 мин манат оларды, јәни гәнаәт 48 мин манат тәшкил сдәрди. Көрүндүјү кими, биз бу көстәричиләри иллик рәгәмләр әсасында һесабладыг. Бунлары һәр рүб вә ајлар үзрә нәзәрдән кечирсәк, мүәссисәләрин бәјүк потенциал имкана малик олмалары барәдә ајдын тәсәввүр әлдә стмиш оларыг. Бу исә сртијат мәнбәләринин сәфәрбәр сдилмәси үчүн конкрет тәдбирләрин һазырланмасында истифадә едилә биләр. Үмуми шәкилдә бунлара јсқун вурсаг, дсмәк олар ки, мүәссисә үзрә кечән илин сәвијјәси сахланардыса, әмәк мәнсулдарлығы имкан всрәрди ки, мәнсул истәһсалы 275 мин манат (137 x 20048)-2471, фондгајтарма көстәричиси 38 мин

манат (609 x 4,12)-2471, материалын һәр манатына алынган мәнсул үзрә 117 мин манат (1014 x 2,553)-247 артырылсын.

2.2. Планын вә җахуд програмын кәркинлик әмсалынын тәһлили

Өлкәмиздә мәнсулдар гүвәләрин инкишафы илә әлагәдар олараг мүүссисәләрин дахили имканлары чохалыр. Еһтијат мәнбәләри елми-техники тәрәггинин инкишафы һесабына артыр. Бу имканлары сәфәрбәр етмәк үчүн план кәстәричиләринин елми сурәтдә әсасландырылмасы мүнүм әһәмијјәт кәсб едир. Планын кәркинлик әмсалы кәстәричисиндән истифадә етмәк вә она тә'сир кәстәрән амилләрин өјрәнилмәси мүүссисәнин фәалијјәти үчүн вачиб мәсәләләрдән биридир.

Планын кәркинлик әмсалы ејни сәвијјәдә планы јеринә јетирмиш тәсәррүфат ваһидләринин ишинә гијмәт вермәк үчүн дә истифадә едилмәлидир. Тәчрүбәдә бә'зән бөјүк өһдәчилик кәтүрмүш тәсәррүфат ваһидләри планы, аз өһдәчилик кәтүрмүш тәсәррүфат ваһидләри илә ејни сәвијјәдә јеринә јетирмиш олулар. Бәлә һалда тәсәррүфатларын фәалијјәтинә дүзкүн гијмәт вермәк үчүн планын кәркинлик әмсалы нәзәрә алынмалыдыр. Планын кәркинлик әмсалынын тәһлил етмәк үчүн кәстәричиләр системиндән истифадә едилмәлидир. Планын кәркинлијини мүүјјән етмәк үчүн тәчрүбәдә ашағыдакы дүстурдан истифадә едилер.

$$КТ = \frac{А пл}{А нт} \text{ бурада,}$$

А пл- план кәстәричиләрини,
А нт- нормативи кәстәрир.

Бизим фикримизә кәрә планын кәркинлик әмсалынын ашағыдакы дүстурла да мүүјјән етмәк олар.

$$ПК = \frac{Ми + Әм + Рс}{Км}$$

Бурада:

Пк- планын кәркинлик әмсалы;

Ми- мәнсул истеһсалы;

Әм- әмәк мәнсулдарлығы;

Рс- рентабеллик сәвијјәси;

Км- кәстәричиләрин мигдарыны кәстәрир.

Туталым ки, бу кәстәричиләр үзрә ашағыдакы рәгәмләр вәрилер.

Көстөрчилөр	Өлчү ваһиди	Һесабат или	Јепи илә план	Кәркинлик әмсалы
Мәһсул истехсалы	мин манат	600	660	1,1
Өмөк мәһсулдарлыгы	манат	2200	2600	1,18
Рентабеллик сәвијјәси	ф.из	1,15	1,22	1,06

Бурада планын ортә көркилик әмсалы

$$1,1 + 1,18 + 1,06$$

$$P_k = \frac{\quad}{3} = 1,11 \quad \text{бәрабәрди́р.}$$

3

Бу дүстур үзрә һәм дә она тә'сир көстөрән амилләри төһлил етмәк олар.

Бә'зи игтисадчылар ресурсларын истифаде сәвијјәси барәдә норматив потенсиал имкан көстөрчисиндән истифаде етмәји тәклиф едирләр. Бу көстөрчинин төтбиг едилмәси планлашмада бир ме'јар кими истифаде едилән фактики сәвијјәдән имтина етмәјә имкан верәр.

2.3. Мәһсулун гурулушунун дәјишмәси вә онун үмуми мәһсул истехсалына тә'сири

Мәһсул истехсалынын сәвијјәсинә мүхтәлиф амилләр тә'сир көстөрир ки, бунлардан бири дә мәһсулун гурулушунун дәјишмәсидир. Мә'лумдур ки, мәһсул истехсалында жүксәк материал тутумлу, јахуд жүксәк рентабелли мәһсулларын хүсуси чәкиси артырса, бу, ејни әмәк мәсарифи һәддиндә мәһсул истехсалынын дәјер ифадәсиндә чоһалмасына сәбәб олур. Мәһсул истехсалыны дәгиг һесабламаг үчүн бә'зән ЕНД-дән (с'малын норматив дәјәри) истифаде едилир. Тәчрүбә көстөрир ки, ЕНД-дә мүәјјән чатышмазлыглар вардыр. Бу көстөричи мәһсулун әмәктутумлу олмасына мејл көстөрир, һалбуки, елми-техники тәрәггинин инкишафы мәһсул ваһидиндә әмәјин азалмасыны төләб едир. Мәһсулун гурулушунун дәјишмәсини вә онун мәһсул истехсалына тә'сирини мүәјјән етмәк үчүн мүхтәлиф ме'јарлардан вә һесаблама үсулларындан истифаде едилир. Демәк олар ки, бу үсулларын чоһунда мүәјјән гүсурлар вардыр.

Гсјд стмэк лазымдыр ки, мүэссисэлэрдэ чешид планы тэкчэ мүэссисэнин јүксэк рентабелли мөһсул истехсалы илэ дсјил, һәм дә онун лазыми сөвијјэдэ хаммал вө материалла тәмин сдилмәсилэ әлагәдар олур.

Чешид планынын позулмасы вө бу амилин мөһсулун дөјөринө тәсирини мүэјјән стмэк үчүн бир мс'јар кими һесабат вө кечән илин фактики маја дөјөри көстөрчисиндән истифадэ стмэк олар.

Бунун үчүн ашагыдакы көстөрчиләрө нәзәр салаг.

1. План үзрө мөһсулун дөјөри 4000 мин манат.
2. һесабат илиндө мөһсулун дөјөри 4150 мин манат.
3. План мөһсулу кечән илин фактики маја дөјөри ифадәсиндә 3700 мин манат.
4. План мөһсулу һесабат илинин маја дөјөри ифадәсиндә 3650 мин манат.
5. һесабат илинин мөһсулу кечән илин маја дөјөри ифадәсиндә 3690 мин манат.
6. һесабат илинин мөһсулу фактики маја дөјөри ифадәсиндә 3780 мин манат.

Рәгәмлөрдән көрүнүр ки, фактики мөһсулун дөјөри плана гаршы 103,7 фаиз (4150:4000x100) тәшкил етмишдир. Фактики истехсал сдилмиш мөһсулу кечән илин фактики маја дөјөри мс'јарында көтүрсөк, плана гаршы 99,73 (3690:3700x100) фаиз тәшкил етмишдир. Бу көстөрчинин фактики маја дөјөри үзрө һесабласаг, онун јсринө јстирилмәси 103,56 фаиз (3780:3650x100) олур.

Көрүндүјү кими, мс'јарлардан асылы олараг мөһсул истехсалы сөвијјәси мүхтәлиф характер дашыјыр. һесабламаларда бурахылан нөгсанларын гаршысыны алмаг үчүн кечән ил вө һесабат или үзрө орта маја дөјөри көстөрчисиндән истифадэ стмэк олар. Бу мс'јар үзрө мөһсул истехсалы һөчмини мүэјјән стсөк, бизим мисалымызда бу көстөрчи 101,63 фаиз [(3780+3690):(3700+3650)] x 100 тәшкил сдир. Бу ону көстөрир ки, орта көстөрчи үзрө мөһсул истехсалы 4065 мин манат тәшкил сдир (4000x101,63:100). Демәли, чешид планынын позулмасы һесабына мөһсул истехсалы сүн'и олараг 85 мин манат (4150-4065) чоһалмышдыр. Бу амилин тәсири мүэјјән сдилмәклө о, әмәк мөһсулдарлығынын вө фондвериминин гижмәтләндирилмәсиндә нәзәр алынмалыдыр. Мөһсул чешидинин дөјишмәси вө онун мөһсулун дөјөринө тәсирини дүстурла да мүэјјән стмэк олар.

Мчд = (Кфм+һфм):(пкм+пһм)хпмд: 100-фмд

Бурада, Мчд- чешидин дөјишмәси вө онун мөһсулун дөјөринө тәсири;

кфм- фактики мөһсул истехсалы кечән илин фактики маја дөјөриндә;

һфм- фактики мөһсул фактики маја дөјөриндә;

пкм- план мөһсулу кечән илин фактики маја дөјөриндө;
 пһм- план мөһсулу һесабат илинин фактики маја дөјөриндө;
 пмд- план мөһсулунун дөјөри;
 фмд- фактики мөһсулун дөјөри;

Дүстурдан јухарыдакы рөгөмлөрө әсасән истифадө стсөк мөһсул чешидинин дөјишмәсини вө онун мөһсулун дөјөринө тә'сири Мчд = $(3690+3780):(3700+3650) \times 4000:100-4150 = 85$ мин манат олдугуну көрөрик.Јә'ни чешидин дөјишмәси мөһсулун дөјөринө 85 мин манат мүсбөт тә'сир көстәрмишдир.

2.4. Чешид планынын јеринө јетирилмәсинин тәһлили

Мүәссисәдө мөһсул чешиди планынын јеринө јетирилмәси мүһүм әһәмијјәтө маликдир. Бу, биринчи нөвбәдө онунла изаһ едилир ки, мөһсула олан тәләбат өдәнилик вө мөһсулун сатышы мәсәләси хәјли асанлашыр. Заводлар бир мөһсул бурахмаг үчүн бә'зән бир нечә материал нөвүндән истифадө едир. Онлардан бири әкәр чатышмазса завод гә'бул етдији хаммал вө материалдан һәр заман истифадө едө билмир. Демәли, бу чәһәтө көрө дө чешид үзрә планын јеринө јетирилмәси мүһүм әһәмијјәт көсб едир. Планын артыгламасилә јеринө јетирилмиш мөһсул нөвү о заман мүсбөт гијмәтләндирилә биләр ки, о мөһсула сһтијач олсун. Еһтијач олмадыгда исә мөһсул анбарда галыр, өз кәјфијјәтини итирмәјө башлајыр. Тәчрүбәдө чешид планынын јеринө јетирилмәсини тәһлил едәркән ашагыдакы чөдвөлдән истифадө едилир.

5-чи чөдвөл

Мөһсуллар	План	Һесабат	План үзрә	Көнәрлашма
А	400	450	400	50
Б	500	440	220	220
В	600	630	600	30
	1500	1520	1440	80
Плана көрө фаизлә	100	101,3	96,0	5,3

Чөдвөлин рөгөмләриндән көрүнүр ки, план үмуми шәкилдә 101,3% јеринө јетирилдији һалда, чешид планы үзрә бу 96% тәшкил етмишдир. Демәли, мүәссисәнин фәәлијјәти чешид планынын јеринө јетирилмәси үзрә мүсбөт гијмәтләндирилә билмәз.

Чешид планыны тәһлил стдикдә мәнсул гурулушу да (структурасы) диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәссисәләрдә мухтәлиф сәбәбләрә керә мүәјјән бир мәнсулун истехсал планы хәјли дәрәчәдә јеринә јетирилдији һалда, дикәр мәнсул үзрә план тапшырыгы јеринә јетирилмир. Әлбәттә, бслә бир вәзијјәт тәләбатын өдәнилмәсинә кәскин сурәтдә әкс тә'сир көстәрир.

Мәнсулун гурулушуну тәһлил стмәк үчүн ашағыдакы чөдвәлдән истифадә стмәк олар.

6-чы чөдвәл

Мәнсулун ады	Мигдары		Мәнсулун гижмәти		Мәнсулун дәјәри		Мәнсулун гурулушу	
	план	факт	план	факт	план	факт	план	факт
А	400	500	2	800	1000	125	25	25
Б	500	550	3	1500	1650	110	47	41
В	300	450	3	900	1350	150	28	34
Јескуну:	х	х		3200	400	125	100	100

Көрүндүјү кими, мәнсулун гурулушу мүсбәт гижмәтләндирилә билмәз. Она керә ки, ики мәнсул үзрә кәскин кәнарлашма баш вермишдир.

Базар мүнасибәтләри шәраитиндә мәнсул чешиди планынын јеринә јетирилмәсинә мүнасибәт дәјишир. Истехсалчы нәзәрдә тутдуғу чешид планыны о вахт дәјишир ки, онун истехсал сдәчәји мәнсулун сатылмасына тә'минат олсун. Демәли, истехсалчыларын марағы планлашдырма васитәсилә дсјил, истехсалчынын өз мәнсулуну сата билмәси хатиринә горунур. Бу мәсәлә китабын мәнфәәтин тәһлили мөвзусунда әтрафлы шәрһ сдилмишдир.

2.5. Мәнсул истехсалы вә бурахылышы үзрә аһәнқдарлығын тәһлили

Базар мүнасибәти шәраитиндә мүәссисәләрдә мәнсул истехсалынын аһәнқдарлығы мүһүм әһәмијјәтә малиқдир. Мүәссисәләрдә аһәнқдарлыг истехсалын характериндән асылы олараг нисбәтән фәрғлидир. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфатынын мөвсүми характер дашымасы, әлбәттә, с'малсдичи сәнајсјә тә'сир көстәрмәјә билмәз.

Тәчрүбә кәстәрир ки, хаммалын завода тәһвил вәрилмәси дөврү мүйҗән дәрәчәдә илин иглим шәраити илә әлагәдардыр. Даһа доғрусу, һаваларын мулајим кечмәси илә бағлы оларағ мәһсул јығмында бә’зи илләрдә 10-20 күн фәрг әмәлә кәлир. Мүәссисәнин ишинин аһәнкдарлығыны тәһлил стдикдә күн, онкүнлүк вә јахуд ај әрзиндә фактики истәһсал сдилмиш мәһсулун дәјәри график үзрә нәзәрдә тутулан мигдарла мүгајисә сдилир. Аһәнкдарлығ үзрә тәһлили апармағ үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә стмәк олар.

Аһәнкдарлығ планынын јеринә јстирилмәси

7-чи чәдвәл
(мин манатла)

Онкүнлүкләр	План	Факт	Факт план даирәсиндә
I	28,0	28,0	28,0
II	32,0	30,4	30,4
III	28,0	31,4	28,0
ЈЕКУНУ:	88,0	89,0	86,4
Плана нисбәтән фаизлә	100	102	98

Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, аһәнкдарлығ әмсалы 98-ә бәрәбәр олмушдур. Мүәссисәнин аһәнкдар ишләмәси комплекс мәсәләләрин һәллингән асылыдыр.

Базар мунасибәти шәраитиндә мүәссисәләр арасында әлагәләр инкишаф сдир. Бу әлагәләр билаваситә аһәнкдарлығла бағлыдыр, јә’ни әлагәләрдә хырда бир кәнарлашма өзүнү мүәссисәнин аһәнкдар ишиндә кәстәрир. Мүәссисәдә аһәнкдарлығ позулдугда, бу, мәһсулун кәјфијјәтинә, әмәк ресурсларынын, әсас истәһсал фондларынын сәмәрәли истифадәсинә әкс тә’сир кәстәрир.

Аһәнкдарлығын позулмасы һесабына иткени һесабламағ үчүн вахт аминдән истифадә сдилир. Јә’ни итирилмиш вахтын мигдарыны план вахты ваһиди үзрә истәһсал едиләси мәһсула вурмағ лазымдыр. Ејни јолла әмәк ресурслары вә әсас истәһсал фондлары үзрә дә иткени мүйҗән стмәк олар. Мүәссисәнин аһәнкдар иши тәсәррүфат ваһидләри арасында дүзкүн әлагәнин јаранмасындан хәјли асылыдыр. Бу, о дәмәкдир ки, аһәнкдарлығын вәзијјәти тәсәррүфат ваһидләри

үзрә дә нәзәрдән кечирилмәлидир. Аһәнқдарлығын позулмасы бошдајанмалара сәбәб олур. Бу исә тез хараб олан мәһсул истәһсалында кәјфијјәт үчүн мүһүм әһәмијјәтә малиқидир. Тәчрүбәдә аһәнқдарлығын позулмасы даһа конкрет шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн варијасија әмсалындан да истифадә сдилир.

2.6. Мәһсулун кәјфијјәтинин тәһлили

Кәјфијјәт - һәмишә кәмијјәт дәмәқидир. Бу баһымдан мәһсулун кәјфијјәти мүһүм халг тәсәррүфаты әһәмијјәтинә малиқидир. Мәһсул кәјфијјәтли олдугда, бу, биринчи нөвбәдә, һәмин мәһсула олан тәләбатын мүвафиг сәвијјәдә өдәнилмәси дәмәқидир. Мәһсулун кәјфијјәти комплекс шәраитдән асылыдыр. Бу кәстәричи елми-техники тәрәггинин истәһсалата тәтбиги, техника, технолокија, әмәк интизамы, ишчиләрин ихтисас дәрәчәләри вә саир бу кими амилләрлә бағлыдыр.

Мәһсулун кәјфијјәтини тәһлил етдикдә тәчрүбәдә мүхтәлиф кәстәричиләрдән истифадә сдилир. Бунларын вәситәсилә мәһсулун кәјфијјәтиндә баш верән бә'зи дәјишикликләр барәдә тәсәввүр јараныр. Лакин кәјфијјәт мәсәләси һәлә дә өз әксини там мә'насы илә нә план, нә дә һесабат кәстәричиләриндә тапа билмәмишдир. Иш бурасындадыр ки, кәјфијјәт үзрә әлдә едилән нәтичәләр һәр заман диггәт мәркәзиндә олмур. Дәмәк олар ки, онун динамикасына нәзарәт күнүн тәләбләринә чаваб вермир. Кәјфијјәт едикдә, бурада тәкчә мәһсулун кәјфијјәт јарадан бүтүн амилләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәһсулун истәһсалына әмәк сәрф сдилир. Дәмәли, әмәк мүвафиг сурәтдә ихтисаслы олмалыдыр. Хаммалын вә материалын кәјфијјәтиндән данышырыгса, онун кәјфијјәти завода вә фабрикә дахил олана гәдәр тә'мин едилмәлидир. Бир сөзлә, кәјфијјәт едикдә, бу, истәһсал просесиндә бүтүн әмәлијјатларын кәјфијјәтли сурәтдә һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир. Башга сөзлә десәк, мәһсулун кәјфијјәтини тә'мин етмәк үчүн хырда иш просесләри белә тәһлилин объект олмалыдыр. Јалһыз бу заман мәһсул әсаслы сурәтдә өз кәјфијјәти һесабына кәмијјәтини әвәз едә биләр.

Халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә мәһсулун кәјфијјәтиндә мүәјјән дәрәчәдә кәнарлашмаја тәсадүф сдилир. Бу кәнарлашма әлбәттә, сабит өлчүјә малиқ едилдир. Мүәјјән тәдбирләрин һәјата кечирилмәси вәситәсилә мәһсулун кәјфијјәтини хәјли јахшылашдырмаг олар.

Мәһсул чешидини тәһлийд етдикдә ашагыдакы чөдвөлдөн истифадә етмәк олар.

Мәһсул чешидинин тәһлили

8-чи чөдвөл

Мәһсулун чешиди	Чешид әмсалы	План	Һесабат үзрә
1	1	6000	6600
2	0,9	3000	3400
3	0,8	1000	500

Чөдвөлә әсасән орта чешид әмсалыны мүүжән едәк.

$$6000 \times 1 + 3000 \times 0,9 + 1000 \times 0,8$$

План үзрә

$$6000 + 3000 + 1000$$

$$6600 \times 1 + 3400 \times 0,9 + 500 \times 0,8$$

Һесабат үзрә

$$6600 + 3400 + 500$$

Рәгәмләрдән көрүндүү кими, мәһсулун кәҗфиҗәтиндә мүсбәт истигамәтә дәҗишиклик баш есрмишдир. Бу тәһлил заманы гижмәт көстәричиләриндән дә истифадә едилир.

Бунун үчүн ашагыдакы чөдвөлә бахаг.

Чешид планын дәжәр ифадәсиндә тәһлили

9-чу чөдвөл

Мәһсулун чешиди	Сатыш гиж-мәти	План һесабат үзрә			
		мигдары	мөбләги	мигдары	мөбләги
1	50	6000	300	6600	330
2	45	3000	135	3400	153
3	40	1000	40	500	20
		10000	475	10500	503

Мәһсулун орта сатыш гижмәти план үзрә 47 ман. 50 гәп.(475,0:10000) олдуғу һалда, фактики 47 манат 90 гәпик (503,0:10500) тәшкил етмишдир. Даһа доғрусу, һәр мәһсул ваһидинә 40 гәпик әләвә кәлир әлдә едилмишдир ки, бу да үмуми мәһсул үзрә 4200 манат (10500 x 0,40) мәнфәәт тәшкил едир.

Мәһсулун кәҗфиҗәтини тәһлил етмәк үчүн алычы тәшкилатларындан дахил олан сәнәдләрин (рекламасиҗаларын) өҗрәнилмәси мүнүм әһәмиҗәт кәсб едир. Бу сәнәдләр әсасында мәһсулун кәҗфиҗәтиндә нөгсан вә чатышмазлыгы мүүжән етмәк олур ки, бу да тәдбирләрин һазырланмасында мүнүм әһәмиҗәтә маликдир.

Мүәссисәләрдә мәһсулун кәҗфиҗәтинә гижмәт есрмәк үчүн мүхтәлиф көстәричиләрдән истифадә едилир. Бунлардан

мәһсул кәҗфиҗјәтинин иткисини, јени мәһсулун хуҗуси чәкисини, мәһсулун етибарлылығы әмсалыны көстәрмәк олар. Мәһсулун кәҗфиҗјәтинә гижмәт вермәк үчүн тәчрүбәдә бал ситеминдән истифадә едилир.

Мәһсулун бал көстәричиси үзрә тәһлили

	Кечән ил һесабат или	
Јүксәк категоријалы мәһсул /мин манатла/	46246	102096
Биринчи категоријалы мәһсул /мин манатла/	6700	3364

Јүксәк категоријалы мәһсул 5 гижмәтинә, биринчи категоријалы мәһсул 4 гижмәтинә малик оларса, о заман кечән ил үзрә мәһсулун орта бал гижмәти 4,87 бал $(46246 \times 5 + 6700 \times 4) : (46246 + 6700)$ һесабат илиндә исә 4,97 бал $(102096 \times 5 + 3364 \times 4) : (102096 + 3364)$ тәшкил едир.

Чешид үзрә дә мәһсулун кәҗфиҗјәтиндә дәјишиклик баш верәрсә ону да тәһлил етмәк олар. Туталым, үмуми шәкилдә 6,2 % мәһсулларын чешиди јахшылашдырылмалыдыр. һәгигәтдә исә "А" мәһсулу үзрә 5,5%, "Б" мәһсулу үзрә 4,0% вә "В" мәһсулу үзрә 6% јахшылашмышдыр.

Чәдвәлдән истифадә едиб тәһлил апарар.

Орта рәгәмлә мәһсулун кәҗфиҗјәтинин мүәјјән едилмәси
10-чу чәдвәл

Мәһсулун ады	Мәһсулларын хуҗуси чәкиси	Фактики оларат чешидин јуксәлмәси (%)	Һесабламалар
А	40,0	5,0	$40 \times 5,5 = 220$
Б	30	4,0	$30 \times 4 = 120$
В	30	6,0	$30 \times 6 = 180$
Јекуну:	100	х	520

Көрүндүјү кими, 6,2% плана гаршы фактики оларат мәһсулун чешиди 5,2% $(520 : 100)$ јахшылашмышдыр.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә кәҗфиҗјәт көстәричиси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бурада рәгәбәт мәсәләси, инһисар проблемни диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Рәгәбәт шәраитиндә алычы өз сөзүнү дејирсә, инһисарда сатычы өзүнү сәрбәст һисс едир. Демәли, рәгәбәтин сабит сахланылмасы мүәјјән дәрәчәдә дәвләтин нәзарәти алтында олмалыдыр. Јәни рәгәбәт јарышында кери галан мүәссисәјә дәвләт јардым етмәлидир.

2.7. Мәһсул сатышы планынын јеринә јетирилмәсинин тәһлили

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә мәһсул сатышы мүүссисәнин фәалијјәтинә гижмәт вермәк үчүн әсас кәстәричиләрдән биридир. Кәстәричинин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, әкәр мәһсул сатылмышдырса, дәмәли, мүүссисә өз фәалијјәтини дүзкүн гура билмишдир. Мәһсул сатышы кәстәричиси мәнфәәтлә бағлыдыр. Башга сөzlә десақ, мәһсул сатылмазса, мүүссисә мәнфәәт әлдә сдә билмәз. Бу кәстәричи дөвријјә вәсатинин дөвр сүр'әти, рентабеллик кәстәричиси вә дәмәк олар ки, мүүссисәнин бүтүн малијјә фәалијјәти илә бағлыдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, бә'зән алычы тәшкилатлар малијјә вәзијјәтиндә чәтинлик чәкдикләри үчүн тәһвил кәтүрдүкләри мәһсулун дәјәрини вахтында өдәјә билмирләр. Бу исә сү'ни сурәтдә сатыш планынын јеринә јетирилмәсинә әкс-тә'сир кәстәрир. Бә'зән јүксәк рентабелли мәһсул истәһсалы вә сатышы һесабына сатыш планы јеринә јетирилир. Коллективин фәалијјәтинә дүзкүн гижмәт вермәк үчүн бу амилин тә'сири мүүјјән сдилмәлидир.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә мәһсул чәшидинин дәјишмәси һесабына әлдә сдилән вәсаит диггәти чәлб етмәлидир. Она кәрә ки, мүүссисә мәһсул чәшидини оператив сурәтдә дәјишдирә билирсә, бу јалныз мүсбәт гижмәтләндирилмәлидир. Мүүссисәнин чевик һәрәкәти онун шәраитә тез ујғунлашмасы, чатышмајан мәһсулун тә'мин сдилмәси кими нәзәрә алынмалыдыр. Чәшидин дәјишмәси вә онун сатышдан әлдә сдилән вәсаитә тә'сирини мүүјјән етмәк үчүн ики кәстәричини мугајисә етмәк лазымдыр. Бунлар план там маја дәјәринин сатышдан әлдә сдилән вәсаитә олан нисбәти илә, фактики мәһсулун план маја дәјәри ифадәсиндә план сатыш гижмәтинә олан нисбәтдир.

Мәһсул сатышы үзрә тәһлил апардыгда ашағыдакы дүстурдан истифадә етмәк олар.

$P = \text{Әм} - (Г1-Г2) - (Т1-Т2)$, бурада,

P- мәһсул сатышы,

Әм- әмтәәлик мәһсул,

Г1-Г2- һазыр мәһсулун галығы (илин әввәлине вә ахырына олан вәзијјәт),

Т1-Т2- кәндәрилмиш мәһсулун галығыны кәстәрир.

Мүүссисәләрдә мәһсул сатышыны тәһлил етдикдә бир сыра хүсусијјәтләри нәзәрә алмақ лазымдыр. Бунлар - чәшидләр үзрә сатыш планынын јеринә јетирилмәси, мүүјјән

сдилмиш вахтда мөһсулун төһвил всрилмәси (ајлар вә рүбләр үзрә), мүгавиләләр үзрә планын јеринә јстирилмәси вә саир бу кими вачиб амилләрдир. Мүгавилә үзрә планын јеринә јстирилмәсинә гижмәт всрмәк үчүн ону ашағыдакы үсулла мүөјјән етмәк олар.

Туталым, сатыш планы 20000 мин манат мүөјјән сдилмишдир. Фактики исә 21000 мин манат јеринә јстирилмишдир. Дсмәли, план 105% јеринә јстирилмишдир. Бунула бәрәбәр мүгавилә үзрә 400 мин манат план јеринә јстирилмәмишдир. Бслә һалда фактики мәбләг 400 мин манат азалмалыдыр. Бу да бизим мисалымызда 20600 мин манат төшкил едир. Дсмәли, планын јеринә јстирилмәси 105% дејил, 103% һесаб едилмәлидир. Сатыш планы әсасән ики амилин тө'сириндән асылыдыр. Бунлардан биринчиси, мөһсул галыгы, икинчиси исә мөһсул истәһсалы планынын јеринә јстирилмәсидир. Бу амилләрин тө'сирини мүөјјән етмәк үчүн әмтәә балансындан истифаде етмәк олар.

Әмтәә балансы үзрә төһлил

II-чи чәдвәл

Илләр үзрә	План	Факт	Кәнарлашма
Илин әввәлине мөһсул галыгы	150	246	
Ил әрзиндә мөһсул истәһсалы	2100	2884	
Ил әрзиндә сатылмыш мөһсул	2050	3030	+980
Илин ахырына мөһсул галыгы	200	100	

Чәдвәлин мә'луматларындан көрүнүр ки, ил әрзиндә сатыш планы 980 мин манат мәбләгиндә артыгласилә јеринә јстиришидир. Буна тө'сир кәстәрән амилләри мүөјјән етмәк үчүн һесабламардан истифаде сдәк.

1. План үзрә $150 - 2100 - 200 = 2050$ мин манат

2. Шәрти $246 - 2100 - 200 = 2146$ мин манат

3. Шәрти $246 - 2884 - 200 = 2930$ мин манат

4. Факт $246 - 2884 - 100 = 3030$ мин манат

Инди исә тө'сир сдән амилләри мүөјјән сдәк.

1. Илин әввәлине олан галыгын дәјишмәсинин тө'сири, $2146 - 2050 = +96$ мин манат.

2. Мөһсул истәһсалынын дәјишмәсинин тө'сири, $2930 - 2146 = +784$ мин манат.

3. Илин ахырына олан галыгын дәјишмәсинин төһлили, $3030 - 2930 = +100$ мин манат.

Чәми исә $(+96) + (+784) + (+100) = +980$ мин манат

төшкил едир.

Базар иктисадијјатына кечмөклө өлагөдар олараг сатыш планынын төһлииндө мүөжөн дәјишикликләр баш всрир. Бурада мөһсулун дөвлөтө төһвил всрилмөси, дөвлөт сифариш планы, мүөссисөнин сәрбөст, јахуд мүгавилө үзрө мөһсул сатышы вө саир бу кими мөсөлөлөр диггәти чөлб өтмөлидир. Базар мүнасибөти шөраитиндө мүөссисө үчүн алычы төшкилатларын малијјө фөалијјөтләри мүһүм өһөмијјөтө маликдир. Она көрө ки, бу шөраитдө мүөссисөнин фөалијјөти өсасөн алычы төшкилатлардан асылыдыр.

3. ӘМӘК ӨНТИЈАТЛАРЫНДАН ИСТИФАДӨНИН ТӨҺЛИЛИ

3.1. Ишчи гүввөсиндөн истифадөнин төһлили

Мүөсир дөврдө базар мүнасибөтләри шөраитиндө өмөјин истифадөсинө маја дөјөринин бир хәрч маддөси кими бахмаг олмаз. Бу күн өмөк техника илө төһмин олунмуш, өлмин нөтичөлөри илө силаһланмыш, габагчыл төчрүбөјө малик вө јарадычы характер дашыјан кәјфијјөтө маликдир. Дөмөли, өмөкдөн истифадө дөдикдө, садаладыгымыз кәјфијјөтләр нөзәрө алынмалыдыр. Башга сөзлө дөсөк, онун истифадөси өнтијат мөнбөлөри кәјфијјөтләр үзрө мејдана чыхарылмалы вө сөфөрбөр өдилмөлидир.

Истөһсалын иктисади сөмөрөси, биринчи нөвбөдө, иктисаслы өмөкдөн асылыдыр. Әсас истөһсал фондларыны һәрөкөтө кәтирөн билаваситө өмөкдир. Иктисаслы өмөк өлмин, техниканын наилијјөтләрини истөһсала тәтбиг өдөрөк хаммал вө материалла гөнаөт өдир.

Иктисаслы өмөк өз мөсрөфини дө гөнаөт өдө билир. Мүөсир дөврдө мүөссисөлөрдө иктисаслы өмөјө өнтијач дујулур. Бу, онунла изаһ өдилир ки, өлми техникаи төрөггинин төһсири алтынла истөһсал процесси мүрөккөбләшир.

Гејд өтмөк лазымдыр ки, өмөк өнтијатлары бөјүк потенсиала маликдир. Бу потенциал, биринчи нөвбөдө ишчилөрин иктисас дөрөчөсинин јүксөлдилмөси илө бағлыдыр. Јөһни фөһлөнин иктисасы артдыгча, о, јүксөк наилијјөтләр өлдө өдө билир. Икинчи, өмөјин истөһсал фондлары, техника илө силаһланмасы һөсабына потенциалы артыр. Јөһни өл өмөјини техника өвөз өдикчө инсан фөалијјөти бөјүк нөтичөлөр өлдө өдир. Үчүнчү истигамөт, өмөјин потенциал имканы өлмин наилијјөтләри һөсабына артыр. Бүтүн бунлар о дөмөкдир ки, өмөк өнтијатларынын сөфөрбөр өдилмөси төкчө

көмијјәт көстәричиләри илә дејил, кәјфијјәт, јәни јухарыда садаладығымыз потенциал истигамәтиндә дә сәфәрбәр едилмәлидир.

Игтисади әләбијјатларда әмәјин истифадәсинин үч көстәричи үзрә тәһлил едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Бунлар, ишчиләрин сајы, иш вахтындан истифадә вә әмәк мәнсулдарлығындан ибарәтдир. Ишчи гүввәсинин истифадәсинә объектив гижмәт вермәк үчүн бу көстәричиләрин һәр бири ајры-ајрылыгыда тәһлилин объекти олмалыдыр. Мәсәлән, ишчи сајынын кәнарлашмасынын сәбәбини өјрәндикдә ишчиләрин ишдәнкетмә, мүәссисәјә аз кәлмә сәбәби вә саир бу кими мәсәләләр диггәти чәлб етмәлидир.

Иш вахтындан сәмәрәли истифадәни тәһлил етдикдә бош дајанмалара, хәстәлик күнләринин динамикасына, иш вахтындан әләвә ишә чәлб едилмә мәсәләләринә дә диггәт јетирилмәлидир. Нәһајәт, әмәк мәнсулдарлығынын тәһлили заманы она тәсир көстәрән екстенсив вә интенсив амилләр - фондла силаһланманын, мәнсулдар аваданлыгларын тәсир дәрәчәси тәһлилин объекти олмалыдыр.

Ишчи гүввәсиндән истифадәни тәһлил етдикдә ону ишчиләрин категоријасы үзрә нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Тәһлил үчүн ашагыдакы көстәричиләри нәзәрдән кечирәк.

Мүәссисәнин, ишчи категоријалары үзрә тәмин едилмәсинин тәһлили

12-чи чәдвәл

Көстәричиләр	Кечән ил	Һесабат или	Кәнарлашма
Чәми ишчиләр, о чүмләдән	143	147	+4
а) фәһләләр	75	80	+5
б) мүнәдис -техники ишчиләр	23	22	-1
в) гуллуғчулар	15	15	-

Республикамызда хәли мүәссисәләр кәнд тәсәррүфатынын хаммалы һесабына ишләдији үчүн бунларда истәһсал процесси мөвсүми характер дашыјыр. Бу барәдә тәсәввүр јаратмағ үчүн Абшерон зейғун заводунун рәгәмләринә нәзәр салағ.

Ајлар	Мәһсул истехсалы	Хүсуси чөкиси
Јанвар	530	10,4
Феврал	360	7,0
Март	410	8,0
Апрел	169	3,0
Мај	-	-
Ијун	708	13,9
Ијул	703	13,8
Август	600	11,8
Сентјабр	427	8,4
Октјабр	354	6,9
Нојабр	410	8,0
Декабр	420	8,8
ЧӨМИ:	5091	100

Рәгәмләрден көрүнүр ки, хүсуси чөкиләрдә кәскин кәнарлашма мүшаһидә сдилир. Дикәр сәнајс саһәләриндән фәргли олараг, кәнд тәсәррүфаты хаммалы үзрә ишлөјөн заводларда ишчи гүввәсинин чатышмамасы тәкчә мәһсул истехсалынын азалмасы илә дејил, һәм дә мәһсулун иткиси илә әлагәдардыр.

Мәлумдур ки, мүасир дөврдә әмәк мәһсулдарлығы әсас с'тибарилә әмәјин фондларла силаһланмасы амилиндән асылыдыр. Мүәссисәләрдә чох заман бу ганунаујгунлуг позулур. Әлбәттә, бу, бир сыра сәбәбләр һесабына баш верир. Бу проссин гаршысыны алмаг үчүн ишчи гүввәси илә фондларын арасында һәм кәмијјәт, һәм дә кәјфијјәт үзрә әлагә диггәти чәлб стмәлидир. Мәсәлән, јени әлдә сдилмиш мәһсулдар дәзкәһ әмәјин мәһсулдарлығына мүсбәт тә'сир кәстәрирсә, ихтисаслы әмәк дә дәзкәһын сәмәрәли истифадәсинә сјни дәрәчәдә тә'сир кәстәрә билир. Демәли, бу ики асылылыг тәһлил васитәсилә өјрәнилмәлидир. Бә'зән фондла силаһланма, ишчи сајынын азалмасы илә артыр. Бу амил исә әмәк мәһсулдарлығына дсмәк олар ки, тә'сир кәстәрмир. Әлбәттә, тәһлил заманы буна да диггәт јетирилмәлидир. Бүтүн бунлар о дсмәкдир ки, әмәк сһтијатларынын сәфәрбәр сдилмәси тәкчә кәмијјәт кәстәричиләри үзрә дејил, кәјфијјәт, јәни јухарыда садаладығымыз потенсиал истигамәтиндә сәфәрбәр сдилмәлидир.

Мүәссисәләрдә ишчиләрин плана, јахуд кечән илә гаршы чох, јахуд аз олмасы, адәтән, мәһсул истехсалынын чохалмасы, бә'зән исә азалмасы илә бағлы олур. Туталым, мүәссисәдә план үзрә 270 нәфәр фәһлә олмалы иди.

Һәгигәтдә исә 265 нәфәр олмушдур. Мүәссисә мәһсул истәһсалыны 10% чоһалтмышдыр. Бу кәстәричиләрә әсасән ишчи гүввәси үзрә кәнарлашманы мүүжән сдәк. Адәтән, ишчи гүввәсинин кәнарлашмасы ики истигамәтдә мүүжән сдилип. Бунлар мүтләг кәнарлашма вә нисби кәнарлашмадан ибарәтдир. Бунлары аҗры-аҗрылыгыда нәзәрдән кечирәк.

Мүтләг кәнарлашма: рәгәмләрдән көрүнүр ки, фәһләләрин саҗында мүтләг кәнарлашма 5 нәфәр тәшкил стмишдир. Нисби кәнарлашма: мүәссисә 10% мәһсул истәһсалыны артырдыгы үчүн о, бу фаиз даирәсиндә ишчиләрин саҗыны артыра биләрди. Јә'ни мүәссисә 297 нәфәр фәһлә (297x110x100) сахлаја биләрди. Фактики исә 265 фәһлә сахладыгы үчүн бурада ишчи гүввәсинә 32 нәфәр (265-297) нисби гәнаәт сдилмишдир.

Бә'зи һалларда ишчи гүввәсинин дәжишмәси әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси, јахуд ашағы дүшмәси илә әлагәдар олур. Фикримизи даһа ајдын тәсәввүр стмәк үчүн рәгәмләрә мұрачиәт сдәк.

Ишчи саҗынын вә әмәк мәһсулдарлығынын дәжишмәсинин мәһсул истәһсалына тә'сир

14-чү чәдвәл

Кәстәричиләр	Өлчү ваһиди	План	Һесабат	Кәнарлашма
1. Үмуми мәһсул истәһсалы	мин манат	2250	2394	+144
2. Сәнајә истәһсал һәҗәти үзрә ишчиләрин орта иллик саҗы	адам	121	124	+3
3. һәр ишчијә дүшән мәһсул истәһсалы	мин манат	18,6	19,3	+0,7

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, үмуми мәһсул истәһсалы 144 мин манат чоһалтмышдыр.

Тә'сир кәстәрән амилләри конкрет олараг мүүжән сдәк:

1. Ишчиләрин орта иллик саҗынын дәжишмәси һесабына $+3 \times 18,6 = +55,8$ манат.

2. һәр ишчијә дүшән мәһсул истәһсалынын дәжишмәси һесабына $+0,7 \times 121 = +88,2$

Чәмиси $/+55,8/ + /+88,2/ = +144,0$ мин манат тәшкил сдир.

Бизим мисалымызда мәһсул истәһсалы 144,0 мин манат, јахуд 6,4% чоһалтмышдыр. Демәли, мүәссисә план үзрә олан ишчиләрин орта иллик саҗыны 6,4% артыра биләрди ки, бу һесабла ишчиләрин орта иллик саҗы 129 нәфәр (121x106,4:100)

тәшкил сдәрди. һәгигәтдә исә ишчиләрдин орта иллик сәји 124 нәфәр олмушдур. Беләликлә, мүәссисә үзрә 5 нәфәр (129-121) ишчијә нисби гәнаәт сдилмишдир. Бу кәнарлашманы башга үсулла да һәлл әтмәк олар. Мәсәлән, 2394 мин манатлыг мәһсулу истеһсал әтмәк үчүн кечән илин әмәк мәһсулдарлыгы үзрә мүәссисә 129 ишчи (2394:18,6) сахлаја биләрди. һәгигәтдә исә мүәссисәдә 124 ишчи олмушдур. Демәли, ишчи гүввәсинә нисби олараг 5 нәфәр гәнаәт сдилмишдир. Чәдвәлдән көрүндүјү кими, бурада әмәк сһтијатларыны характеризә сдән ики кәстәричи өз әксини тапмышдыр. Бу, ишчиләрдин сәји, бир дә әмәк мәһсулдарлыгыдыр. Үчүнчү кәстәричи олан иш вахтынын истифадәси билаваситә әмәк мәһсулдарлыгы кәстәричисинә дахилдир.

Јәни иш вахты сәмәрәли истифадә сдиләрсә, мәһсул истеһсалы да артар, бу да һәр фәһләјә дүшән мәһсул истеһсалына даһа догрусу, әмәк мәһсулдарлыгына билаваситә дахил олар. Бәс иш вахтынын сәмәрәли истифадәсини амилләр үзрә нечә тапмаг олар?

Бунун үчүн әмәк мәһсулдарлыгы үзрә һәр фәһләјә дүшән һәм иш вахтыны, һәм дә мәһсул истеһсалыны мүәјјән әтмәк лазымдыр. Јәни, һәр фәһләјә дүшән мәһсул мүәјјән сдилмәлидир. Беләликлә, иш вахтынын иткисини адам-күн ифадәсинә чевирмәклә, ону бир күнә дүшән мәһсул истеһсалына вурмаг вә вахт иткиси һесабына мәһсул истеһсалынын азалмасыны мүәјјән әтмәк олар.

3.2. Ишчиләрдин ихтисас дәрәчәләринин тәһлили

Ишчи гүввәсинин истифадәсиндә фәһләләрин ихтисасларынын артырылмасы бәјүк әһәмијјәтә маликдир. Базар иғтисадијјаты шәраитиндә ишчи гүввәсиндән истифадә мәсәләсинин тәһлили әтрафлы апарылмалыдыр. Мәсәлән, ишчиләрдин иш стажы бу күн бәјүк әһәмијјәт кәсб сдир. Она көрә дә, бу мәсәлә тәһлилин даими объекти олмалы, фәһләләрин јаш групу, гадын вә кишиләрин хүсуси чәкиләри вә сәир бу кими амилләр диггәти чәлб әтмәлидир. Базар иғтисадијјатында мүәссисәнин ишчи гүввәси илә тәмин сдилмәси пешәләр үзрә мүәјјән сдилмәлидир. Бурада бир мәсәлә дә нәзәрә алынмалыдыр ки, о да фәһләләрин ихтисас дәрәчәләринин мүәссисә үзрә ишләрин тариф дәрәчәләринә ујғун кәлмәсидир. Мүәссисәләрдә чох заман ашагы ихтисас дәрәчәли фәһләләрә јүксәк тарифә малик олан иш тапшырылыр вә јахуд әксинә. Сәнајә мүәссисәләриндә ишчиләрдин орта ихтисас дәрәчәсини мүәјјән әтмәк үчүн ашагыдакы чәдвәлдән истифадә әтмәк олар.

Орта ихтисас дәрәчәсинин мүәҗҗән сдилмәси

15-чи чәдвәл

Ихтисас дәрәчәси	Кечән ил		Һесабаг или	
	фәһләләрини сажы	ихтисас дәрәчә мәбләги(IX)	фәһләләрини сажы	Ихтисас дәрәчә (мәбләги)
III	100	300	120	360
IV	150	600	120	480
V	90	450	70	350
ЧӨМН:	340	1350	310	1190
Орта ихтисас дәрәчәси	3.97(1350:340)		3.87 (1190:310)	

Рәгәмләрдән корүнүр ки, орта ихтисас дәрәчәси кечән илә нисбәтән ашагыдыр. Мә'лумдур ки, орта рәгәм һәр заман өйрәнилән объектин вәзиҗәти барәдә там тәсәввүр җаратмыр. Бунун үчүн тәһлил заманы аҗры-аҗры ихтисас дәрәчәләрини нәзәрдән кечирмәк ләзымдыр. Шүбһәсиз орта ихтисас дәрәчәси плана угун оларса, о даһа мәгсәдәүҗгундур. Бу, онунла изаһ едилер ки, фактики ихтисас дәрәчәси ашагы олдугда заҗ мәһсулун әмәлә кәлтәси һаллары баш верир. Фактики ихтисас дәрәчәси җухары олдугда исе җүксәк ихтисаслы фәһләҗә ашагы дәрәчәли иш тапшырмаг ләзым кәлир ки, бу да әләвә хәрчләрлә баглы олур.

Тәчрүбәдә бәзән фактики орта ихтисас дәрәчәси плана гаршы җүксәк олур, һәм дә җүксәк дәрәчәли ишчиләрин чатышмазлыгы һисс едилер. Белә һалларда мүрәккәб иш процессләринин ашагы ихтисаслы ишчиләрә тапшырылмасы еһтиҗачы дуҗулур ки, бу да мүәҗҗән дәрәчәдә мәһсулун кеҗфиҗәтинә әкс-тә'сир кәстәрир. Тәһлили бир даһа дәрииләшдирмәк үчүн сәнаҗәдә әсас истеһсалатда ишләҗән фәһләләрини ихтисас дәрәчәләринин гурулушуну нәзәрдән кечирмәк ләзым кәлир. Бунун үчүн ашагыдакы чәдвәлдән истифалә едилә биләр.

Фәһләләрин вә ишләрин ихтисас дәрәчәләринин гурулушу

16-чы чөдвөл.

Тариф	Фәһләләрин тариф дәрәчәләри үзрә гу- рулушу	Ишләрин тариф дәрәчәләри үзрә гурулушу	Көнәрлашма
I	-	-	-
II	7,3	1,3	+6,0
III	14,6	3,0	+11,6
IV	36,4	18,0	+18,4
V	21,8	32	-10,2
VI	19,9	45,7	-25,8
ЧӨМИ:	100	100	00
Орта һесабла	4,4	5,5	-1,1

Көрүндүжү кими чөдвөл мә'луматлары мүәссисәдә үмуми вәзијјәти тәсәввүр әтмәјә имкан верир. Ишчи гүввәсинин истифадәсини тәһлил әтдикдә фәһләләрин ихтисасартырма планынын јеринә јәтирилмәси мәсәләси дә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бунун үчүн ашагыдакы чөдвөлдән истифадә едә биләрик.

Кадрларын һазырланмасы вә ихтисасартырма планынын
јеринә јәтирилмәсинин тәһлили

17-чи чөдвөл

	Һесабат	Чөми	План			
			Рубләр			
			1	2	3	4
Ихтисасартырма тәдбиринин јеринә јәтирилмәси	15	20	5	5	5	5
о чүмләдән: икинчи пешәјә саһиб олмаг үзрә	5	4	2	2	-	-
техники пешәләр үзрә курсларда	10	16	3	3	5	5

3.3. Ишдән кетмә әмсалы вә онун тәһлили

Ишчиләрин ишдән кетмәләри мүәссисә үчүн мәнфи һалдыр. Бу, онунла изаһ сдилир ки, тәчрүбәли фәһлә ишдән

кетдикдө биринчи нөвбөдө мөһсул истеһсалына мөнфи төһсир кестәрир. Икинчи, төһрүбәли фәһләнин кетмәси мөһсулун кәһфијјәтиндә өз әксини тапыр. Үчүнчү исә јени фәһләләр ишә гәбул едилдикдә онларын ихтисасларынын артырылмасы мүүјјөн дәрәчәдә әләвә хәрч төләб едир. Фәһләләрин ишдәнкетмә вәзијјәтини өјрәнмәк үчүн ишчи гүввәсинин ахын әмсалы вә дөврәтмә кестәричиләриндән истифадә етмәк олар. Ишчи гүввәсинин ахыны әмәјин төһкилиндә мүһүм чатышмазлыгларын мөвчуд олмасы дәмәкдир. Ишчи гүввәсинин ахын әмсалы ишдән кәдән фәһләләрин онларын орта сијаһы сајына олан нисбәти илә мүүјјөн едилер. Ишчи гүввәсинин дөврәтмә әмсалы һәмишә гәбул оланлар, һәм дә ишдән кәдәнләр үзрә һесабланыр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, ишдәнкетмә әмсалы кестәричиси мүасир төләбләрә чаваб вермир. Буна кәрә дә бу кестәричи дәгигләшдирилмәлидир. Јәһни фәһләләрин ишдәнкетмә сәбәбләри конкрет өјрәнилмәлидир. Онларын ишдәнкетмә сәбәбини ашағыдакы группалар бөлмәк олар:

- пешәсиндән разы галмадыгы үчүн;
- ишин аһәнкдар олмасы үчүн;
- ағыр физики әмәјә кәрә;
- иш просеси јоручу характер дашыдыгы үчүн;
- иш рәжиминә кәрә;
- әмәк һаггынын азлыгына кәрә;
- иш јеринин јашадыгы јердән узаг олдугу үчүн;
- нәглијјәтын јарытмаз ишләдији үчүн;
- с'замијјәтә тез-тез кәдилмәсинә кәрә;
- рәһбәрлик кобуд олдугу үчүн;
- мүүссисәнин мөһнәви һөрмәти олмадыгына кәрә вә с.

3.4. Иш вахтындан сәмәрәли истифадәнин төһлили

Иш вахтындан сәмәрәли истифадә едилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бурада, биринчи нөвбәдә, һәр адама дүшән ишләнмиш адам-күнләринин сајына фикир вермәк лазымдыр. Белә бир төһлил фәһләләрин ил боју ишлә төһмин олунмасы барәдә төсәввүр јаратмагла истеһсалын мөвсүмилик вәзијјәтини характеризә едир. Иш вахтынын сәмәрәли истифадәси даһа кениш мөһнада нәзәрдән кечирилмәлидир. Иш вахтынын истифадәсинә хаммал вә материалын истифадәси кими бахылмамалыдыр. Хаммал вә материалы анбарларда топлајыб сахлаја билириксә, буну иш вахтына тәтбиг етмәк олмур. Демәли, итән вахт һәмишәлик өлдән кедир. Иш вахтындан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн иш вахты иткисини мүүјјөн етмәклә һәр бир иш просесинин нә дәрәчәдә сәмәрәли јеринә јестирилмәсини өјрәнмәк лазымдыр. Төһрүбә кестәрир ки, ејни иш просеси мүхтәлиф фәһләләр тәрәфиндән мүхтәлиф вахт мөсарифи даирәсиндә јеринә

јестирилир. Бу о демәкдир ки, иш вахтынын сһтијаты бу истигамәтдә дә ахтарылмалыдыр.

Иш вахтынын истифадәси ики истигамәтдә тәһлил сдилмәлидир. Бунлардан биринчиси, иш вахтынын иткиси, дикәри исә иш вахтынын гејри-мәһсулдар истифадә сдилмәсидир. Иш вахтынын иткисинә бош дајанмалар, иш вахтынын гејри-мәһсулдар истифадәсинә исә зај мәһсулун истеһсал сдилмәси аиддир. Иш вахтынын гејри-мәһсулдар истифадәси үзрә вахты мүүјјән стмәк үчүн зај мәһсулун дәјерини план үзрә бир саата дүшән мәһсулун дәјеринә бөлмәк лазым кәлир. Иш вахтындан истифадәнин тәһлилиндә билаваситә ишләнмиш адам-күнләринин сајы вачиб амилләрдән биридир. Ишләнмиш адам-күнләринә әсас с'тибарилә ики амил тәсир кәстәрир. Бунлардан биринчиси, ишчиләрин орта иллик сајы, дикәри исә һәр ишчијә дүшән адам-күнләринин мигдарыдыр. Амилләрин тәсир дәрәчәсини мүүјјән стмәк үчүн чәдвәлин рәгәмләринә нәзәр салаг.

Үмуми адам-күнләринә тәсир сдән амилләр

18-чи чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчү ваһиди	План	Факт	Кәнарлашма
1.Ишләнмиш адам-күн- ләрин чәми-	мин адам-күнлә	21,5	22,5	+1,02
2.Ишчиләрин орта иллик сајы	адам	121	124	+3
3.Һәр ишчијә дүшән адам-күнләринин сајы	а/күн	177	181	+4

Чәдвәлдән көрүнүр ки, ишләнмиш адам-күнләринин сајы бир мин адам-күн чоһалмышдыр.

Тәсир кәстәрән амилләри мүүјјән сдәк:

1.Ишчиләрин орта иллик сајынын дәјишмәсинин тәсирини:
 $+3 \times 177 = +531$ вә јахуд $+0,5$ мин адам-күн.

2.Һәр ишчијә дүшән адам-күнләринин дәјишмәсинин тәсирини:
 $+4 \times 124 = +496$ вә јахуд $+0,5$ мин адам-күн тәсир кәстәрмишдир.

Чәми мин адам-күн $(0,5+0,5)$ тәшкил сдир.

Ишләнмиш адам-күнләрини тәһлил сдидкә иш күнүнүн узунлугу, күндәлик нормаларын јеринә јестирилмәси, иш вахтындан сәмәрәли истифадә кәстәричиләри мүнүм әһәмијјәт кәсб сдир.

Иш күнүнүн иткисини ашағыдакы дүстурла мүүјјән стмәк олар.

Исн

Ии= _____ бурада,

Ис

Ии- иш күнүнүн иткиси әмсальны,

Иш- иш саат нормаларыны,

Ис- иш саатларыны көстөрүр.

Мәсәлән, күн эрзиндә 1600 фактики иш сааты олдуғу
налда. 1550 норма-саат јеринә јетирилмишдир.

Демәли,

1550

Иш=----- =0,97 әмсалы бәрабәрдир.

1600

Башга сөзлә десәк, 3 фаиз, јахуд 50 саат иш вахтынын
иткисинә јөл верилмишдир.

Нормаларын јеринә јетирилмәсини вә бу сәһәдә сһтијат
мәнбәләрини мејдана чыхармағ үчүн нормалары јеринә
јетирмә сәвијјәсинә көрә онлары групплашдырмағ лазымдыр.
Мәсәлән, бригадада 30 нәфәр фәһлә ишләмишдир. Бунлардан
18 нәфәри "А" иш просеси үзрә норманы 125-130 фаиз, 2
нәфәри исә 105-110 фаиз дәирәсиндә јеринә јетирмишдир. Бу
бригадада 12 нәфәр "Б" иш просеси үзрә ишләјәрәк 6 нәфәр
норманы 100-101 фаиз, 4 нәфәри 95-100 фаиз, 2 нәфәри исә 80-
95 фаиз јеринә јетирмишдир. Көрүндүзү кими, "А" иш просеси
үзрә нормалар јүксәк фаизлә јеринә јетирилдији һалда "Б" иш
просеси үзрә көсирдә галмышдыр. Демәли, "А" иш просеси
үзрә сһтијат мәнбәји вардыр. "Б" иш просеси үзрә исә сһтијат
мәнбәјини ахтармағ үчүн бу иш просеси үзрә иш шәраити,
нормаларын көсирдә галма сәбәби өјрәнилмәлидир.

Тәһлили бир даһа дәринләшдирмәк үчүн иш просесләри
үзрә хронометраждан, иш күнүнүн фотографиясындан вә бу
кими мүшаһидәләрдән истифадә етмәк олар. Норматив
амилләринә дәгигликлә јанашыларса, әмәк аләтинин
тәкмилләшмәсинә, бошдајанмаларын дәгв едилмәсинә мүсбәт
тәсир көстәрмәк олар.

3.5. Әмәк мәнсулдарлығынын тәһлили

Әмәк мәнсулдарлығы истәһсалын сәмәрәлилији барәдә
тәсәввүр јарадан әсас көстәричиләрдән биридир. Тәһлилдән
мәгсәд бу көстәричи үзрә планын јеринә јетирилмәсинә
гијмәт вермәк, она тәсир көстәрән амилләри мүәјјән етмәк,
сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармагдан ибарәтдир.
Иттисади әдәбијјатларда әмәк мәнсулдарлығына тәсир
көстәрән амилләри үч група бөлүрләр.

1. Мәнсул ваһидинә әмәк мәсарифинин азалмасы.

Бураја истәһсалын вә әмәјин тәшкили, әмәјин елми
тәшкили, техники вә технолоји мәсәләләр вә с. аиддир.

2. Иш вахтындан сәмәрәли истифадә вә гсјри-мәнсулдар
әмәк мәсарифи.

Бураја ишләнмиш адам-саатларын мигдары, иш күнүнүн
узунлуғу дахилдир.

3. Мәнсулун дәјәринин дәјишмәси.

Бураја мѣһсулун чешидинин, јѣни структурасынын дѣишмѣси, гијмѣтлѣрин дѣишмѣси вѣ с. аиддир. ѐмѣк мѣһсулдарлыгы инсан фѣалијјѣтинин сѣмѣрѣли олмасы барѣдѣ тѣсѣввур јарадыр.

Елми-техники тѣрѣggi шѣраитиндѣ ѣмѣк мѣһсулдарлыгынын тѣһлили мурѣккѣб характер дашыјыр. Бу онунла изаһ едилир ки, муасир дѣврдѣ она тѣсир едѣн амиллѣрин сајы дурмадан артыр, һѣм дѣ бу амиллѣрин чоху елчјјѣ кѣлмир. Тѣчрѣбѣдѣ ѣмѣк мѣһсулдарлыгы малијјѣ игтисади кѣстѣричилѣр ѣсасында тѣһлил едилир. Бурада ишлѣнмиш адам-кунлѣри, иш кунунун узунлугу һѣр кунѣ, јахуд саата дјшѣн мѣһсул истѣһсалы вѣ с. кѣстѣричилѣрин тѣсирѣ еврѣнилер. Бунлардан ѣлаве муѣссисѣлѣрдѣ муѣјјѣн дѣрѣчѣдѣ ѣмѣк мѣһсулдарлыгы узрѣ тѣһлил техники-игтисади кѣстѣричилѣр васитѣсилѣ дѣ апарылыр. ѐлбѣттѣ, елми-техники тѣрѣggi вѣ базар игтисадијјаты шѣраитиндѣ белѣ бир тѣһлил муасир тѣлѣблѣрѣ чаваб всрѣ билмѣз. Бу, онунла изаһ олунур ки, ѣмѣк мѣһсулдарлыгына тѣсир едѣн амиллѣр ѣсасѣн иллик һѣсабатын формалары ѣсасында тѣһлил едилир. Лакин хѣјли амиллѣр ѣз ѣкслѣрини иллик һѣсабатын формаларында тапа билмир. Дѣмѣли, һѣмин амиллѣр игтисади тѣһлилин објектиндѣн кѣнарда галыр. Муасир дѣврдѣ фѣрди ѣмѣк мѣһсулдарлыгы муһум ѣһѣмијјѣт кѣсб стдији һалда, о һѣлѣ дѣ лазымы сѣвијјѣдѣ тѣһлилин објектинѣ чеврилмѣмишдир. Бурада ејни кѣстѣричијѣ малик олан (јаша, тѣһсилѣ, иш стажына) фѣһлѣлѣрин иш нѣтичѣлѣри арасындакы фѣргин сѣбѣбини ахтармагла сһтијат мѣнбѣлѣрини мѣјдана чыхармаг игтисадијјатымыз үчүн муһум ѣһѣмијјѣтѣ маликдир.

Фѣрди ѣмѣк мѣһсулдарлыгыны тѣһлил етмѣклѣ кери галан фѣһлѣлѣри габагчыллар сырасына чыхармага шѣраит јараныр. Габагчыл фѣһлѣлѣрин иш тѣчрѣбѣси исѣ коллективдѣ јайылыр вѣ белѣликлѣ үмуми шѣкилдѣ муѣссисѣдѣ ѣмѣк мѣһсулдарлыгы јүксѣлир. Гејд етмѣк лазымдыр ки, ѣлкѣмиздѣ ардычыл олараг иш шѣраити јахшылашырса, бунун нѣтичѣсиндѣ фѣһлѣлѣр тѣрѣфиндѣн кундѣлик иш нормалары артыгласамасилѣ јеринѣ јстирилер. Дѣмѣли, бу тѣдбирлѣ ѣлагѣдар олараг иш нормалары, јери кѣлдикчѣ дѣјишилмѣлидир. Лакин бѣзи һалларда муѣссисѣлѣрдѣ нормалар вахтында дѣјишдирилмир вѣ белѣликлѣ дѣ апарылан тѣдбирлѣрин файдасы азалыр.

ѐмѣк мѣһсулдарлыгына тѣсир кѣстѣрѣн амиллѣри ашагыдакы истигамѣтлѣр узрѣ ахтармаг лазым кѣлир. Бунлардан биринчиси, халг тѣсѣрруфаты характерли амиллѣрдир. Бураја мѣһсулдар гүвѣлѣрин сѣмѣрѣли јерлѣшдирилмѣси, сѣмѣрѣли саһѣлѣрин инкишафы аиддир.

Икинчи саһѣ, характерли амиллѣрдир. Ихтисаслашма, тѣмѣркүзлѣшмѣ вѣ саир мѣсѣлѣлѣр саһѣ характерли амиллѣрѣ мѣнсубдур. Үчүнчү истигамѣт, саһѣлѣрарасы характерли

амилләрден ибарәтдир. Бурада бир сәһәнин имканындан дикәр сәһә үчүн истифадә сдилмәси мәсәләси гојулур. Наһәјәт, дөрдүнчү истигамәт, тәсәррүфатдахили амилләрдир ки, бураја мәһсулун әмәк тутуму, иш вахтындан истифадә аиддир.

Демәли, әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлмәси үчүн сһтијат мәнбәләри билаваситә кәстәрилән истигамәтләр үзрә ахтарылмалыдыр. Елми-техники тәрәгги шәраитиндә әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлмәси хәјли дәрәчәдә социал мәсәләләрин һәллиндән асылдыр. Бу мәсәләләрин характерик чәһәти ондадыр ки, мүасир дөврдә истәһсалатда чанлы әмәјин хүсуси чәкиси азалыр. Ишчиләрин физики әмәкдән зсһни әмәк сәһәсинә кечид процесси мүшаһидә сдилир. Бу проблем үзрә әмәк мәһсулдарлығына тә'сир кәстәрән амилләрин өјрәнилмәси мүһүм әһәмийјәтә маликдир. Игтисадијјатымызын мүасир мәрһәләсиндә әмәјин јарадычы характер дашымасы әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлдилмәсиндә мүһүм амилдир. Әмәјин јарадычы характер дашымасы ишчиләрин ихтисас дәрәчәләринин артырылмасы үчүн әсас шәртләрдән биридир.

Фәһләнин әмәји јарадычы характер дашыјырса, бу амил јени техниканын сәмәрәли истифадәсинә, онун тәтбигинә мүсбәт тә'сир кәстәрир. Истәһсалатда хәјли орта тәһсилли кәнчләр ишләјир. Тәчрүбә кәстәрир ки, кәнчләр әсас с'тибарилә јарадычы характерли иш нөвүнә даһа чох мејл кәстәрир. Демәли, әмәк мәһсулдарлығына тә'сир кәстәрән амилләрден бири кими, әмәјин јарадычы характери игтисади тәһлилин объекти олмалыдыр. Әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлдилмәсиндә әмәк интизамы хүсуси јер тутур. Әмәк интизамыны ишә вахтында кәлмәк вә ишдән кетмәк кими дүшүнмәк олмаз. Әмәк интизамы техноложии просес үзрә, әмәјин тәшкилиндә, тәсәррүфат ваһидләри арасында әлагәдә јарадылмалыдыр. Бу да бир амил кими тәһлилдә нәзәрә алынмалыдыр. Бизим һәр биримиз өз тәчрүбәмиздә мүәјјән едирик ки, әкәр әһвалымыз өз сәвијјәсиндә дсјилсә мәһсулдар ишләјә билмирик. Бу амил билаваситә бизим мәһсулдар ишимизә әкс-тә'сир кәстәрир.

Бурадан белә нәтичәјә кәлирик ки, коллективдә психоложи иглимин везијјәти игтисади тәһлилин объектләриндән бири олмалыдыр. Әлбәттә, бу амилин тә'сирини конкрет мүәјјән стмәк мүмкүн дејилдир. Лакин бу мәсәләјә коллективин диггәтини чәлб стмәк әлбәттә, мүсбәт нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр. Јухарыда садаладығымыз амилләрин әмәк мәһсулдарлығына тә'сирини мүәјјән стмәк, әлбәттә, хәјли чәтинликләрә әлагәләрдыр. Јакин буна бахмајараг јерли шәрантә ујрун, истәһсалын характери илә әлагәләр мүәјјән әмсалдан ибарәтләб һәзырдамаг сһтәр ки,

бунларын васитәсилә көстәрилән проблемләрин вәзијјәти барәдә тәсәввүр јарансын.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә әмәк мәһсулдарлығынын тәһлили даһа кениш мәсәләләри әһатә етмәлидир. Әмәк мәһсулдарлығы әмәјин ихтисас дәрәчәсиндән, әмәјин јарадычы характер дашымасындан, психоложи иглимдән, фитри истеҗаддан, әмәк әләтләринин тәкмилләшдирилмәсиндән вә саир бу кими амилләрдән асылыдыр. Дсмәли, әмәк мәһсулдарлығынын еһтијат мәнбәләри бу истигамәтләр үзрә ахтарылмалыдыр. Әмәк мәһсулдарлығына тәҗир көстәрән амилләри тәһлил етмәк үчүн ашағыдакы чөдвәлдән истифадә етмәк олар.

Әмәк мәһсулдарлығынын тәһлили

19-чу чөдвәл

Көстәричиләр	Олчу ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Кәнар лашма	%%
Мәһсул истеҗсалы	мин манат	639	643.5	+4.5	100.7
Ишчиләрин сајы	адам	128	127	-1	
Әмәк мәһсулдарлығы	манат	4992	5667	+75	101.5
Һәр адамга дүшән ишләмиш а/күн	а/күн	270	271	+1	100.4
Бир күнүн әмәк мәһсулдарлығы	манат	18.49	18.70	+0.21	101.1
Иш күнүнүн узунлуғу	саат	6.9	6.8	-0.1	98.6
Бир саата дүшән мәһсул	манат	2.68	2.75	+0.07	102.6

Әмәк мәһсулдарлығы үзрә кәнарлашма 75 манатдыр. Тәһлили бир нечә мәрһәлә үзрә апармағ олар. Шәрти әмәк мәһсулдарлығыны тапсағ, бу, бизим мисалымызда 5027 манат тәшкил едир. Беләликлә, ики амилин тәҗирини тапа биләрик:

1. Мәһсул истеҗсалынын дәјишмәси,

$$5027-4992 = +35 \text{ манат.}$$

2. Ишчи сајынын дәјишмәсинин тәҗири,

$$5067-5027 = +40 \text{ манат.}$$

Ики амилин тәҗири +75 маната бәрәбәрدير.

Икинчи мәрһәләдә јенә дә ики амилин тәҗирини тапмағ олар.

1. Ишчи сајынын дәјишмәси,

$$+1 \times 18,49 = +18,49.$$

2. Бир күнө дүшөн эмөк мөһсулдарлығынын дөјишмөси,
 $+0,21 \times 271 = +56,51.$

Ики амилин тәсири $+75$ манат төшкил едир.

Чөдвөлдөн көрүнүр ки, бир күнө эмөк мөһсулдарлығы үзрө көнарлашма $-0,21$ манат төшкил едир. Амилләрин тәсирини мүәјјөн едөк.

1. Иш күнүнүн узунлугунун дөјишмөсинин тәсири,

$$-0,1 \times 2,68 = -0,27 \text{ манат.}$$

2. Бир саата дүшөн мөһсул истөһсалынын дөјишмөсинин

тәсири, $+0,70 \times 6,8 = +0,48$ манат.

Ики амилин тәсири $+0,21$ манат төшкил едир.

Чөдвөлин рөгөмләринө әсасән бир исчө нөтичө чыхармаг олар.

Чөдвөлдөн көрүндүјү кими эмөк мөһсулдарлығы $1,5\%$ бир күнө дүшөн мөһсул истөһсалы исө $1,1\%$ чохалмышдыр. Көнарлашманын сөбәби бир адама дүшөн адам-күнләринин артмасыдыр.

Чөдвөлдөн көрүнүр ки, бир саата дүшөн мөһсул истөһсалы $2,6\%$ бир күнө дүшөн исө $1,1\%$ чохалмышдыр. Бу көнарлашманын сөбәби исө иш күнүнүн азалмасыдыр.

4. ЭМӨК НАГГЫ ВӘ ЭМӘЈИН ЭДӘНИШИ ФОНДУНДАН ИСТИФАДӘНИН ТӘҲЛИЛИ

4.1. Эмөк наггы вә әмәјин өдәниши фондундан сөмәрәли истифадәнин әһәмијјәти

Эмөк наггы вә әмәјин өдәниши фонду истөһсалын сөмәрәлијјинө, әмөк мөһсулдарлығынын јүксөлдилмөсинө стимул јаратмышдыр. Эмөк наггы зөһмөткөшләрин әсас кәлир мәнбәләриндөн биридир. Эмөк наггынын истифадәсинин тәһлили, биринчи нөвбөдө, онун сөмәрәли истифадәсиндөн башланмалыдыр. Эмөк наггынын сөмәрәли истифадәси барәсиндө әсасән үч кестәричи тәсөввүр јарадыр. Бунлар әмөк наггынын үмуми мөсарифинин хусуси чөкиси, әмөк наггынын һәр манатына мөһсул истөһсалы вә әмөк наггынын һәр манатына мәнфөәт күтлөсидир. Тәһлил үчүн ашағыдакы чөдвөлдөн истифадә едилә биләр.

Әмәк һаггынын сәмәрәли истифадәсинин тәһлили
20-чи чәдвәл

Көстәричиләр	Өлчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или
1. Әмәк һаггынын үмуми мәсарифдә тутдуғу хусуси чәкиси	фаиз	13,6	15,5
2. Әмәк һаггынын һәр манатына:			
а) мөһсул истехсалы	ман	10,84	9,53
б) мөһфәәт	"-	2,96	3,02

Чәдвәлин рәгәмләринә әсасән белә бир нәтичәҗә кәлмәк олар ки, бә'зи мүсбәт һаллар олса да үмумијјәтлә, әмәк һаггы сәмәрәли истифадә едилмир. Мәнфи һал ондан ибарәтдир ки, әмәк һаггынын хусуси чәкиси артмышдыр. Дсмәли, бунун сәбәби өјрәнилмәлидир. Икинчи мәнфи һал одур ки, әмәк һаггынын һәр манатына дүшән мөһсул азалмышдыр. Бу даһа чидди нөгсандыр. Дсмәли, тәһлилин сонрақы мәрһәләләриндә бунун да сәбәби өјрәнилмәлидир. Әмәк һаггы фондунун истифадәси үзрә тәһлил әсасән ики истигамәт үзрә апарылмалыдыр. Биринчи, онун пландан кәнарлашмасы, јә'ни плана гаршы артыг, јахуд аз сәрф едилмәсинин сәбәби, икинчи истигамәт өсә әмәк һаггынын верилмәсиндә ме'јарын дүзкүн сечилмәси, онун әсаслы олмасы, хусусән онун әмәк мөһсулдарлығынын јүксәлмәсинә стимул јаратмасыны өјрәнмәкдән ибарәтдир.

4.2. Әмәк һаггы фонду планынын әсасландырылмасынын тәһлили

Әмәк һаггы фондунун әсасландырылмасы әсасән бир ме'јар үзрә апарылмалыдыр. Бу да әмәк һаггы фонду илә мөһсул истехсалы арасында олан нисбәтдир. Мөһсул истехсалы әмәк һаггы фондуну өтүб кечә биләр. Лакин о әмәк һаггы фондундан кери гала билмәз. Бу ики көстәричи үзрә артым кечән илә гаршы мүгајисә едилә биләр. Әмәк һаггы планынын әсаслы олмасыны јохламаг үчүн һәр ишчијә дүшән мөһсул истехсалы илә орта әмәк һаггы көстәричиси дә мүгајисә едилмәлидир. Әмәк һаггынын әсаслы олмасыны јохладыгда нормативләрин тәһлили әсас шәртләрдән биридир. Јени мөһсулдар машын, дэзкаһ вә аваданлыгларын мејдана кәлмәси нормативләрдә дәјишиклик апарылмасыны төләб едир. Бундан әләвә иш јерләринин јахшылашдырылмасы имкан верир ки, фәһләләр күн әрзиндә бә'зән норманы

икигат јеринө јетирсин. Белө һалларда иш нормалары мүөјјөн дөрөчөдө дәјишдирилмөлидир. Иш нормаларынын јеринө јетирилмөси сөвијјәси хәјли дөрөчөдө иш јеринин тәшкилиндөн асылдыр. Иш нормаларыны тәһлил етдикдө иш јеринин аттестасијасы нөзәрө алынмалыдыр. Базар игтисадијјатына кечидлө бағлы оларағ әмөк һағгы фондунун јахуд әмөјин өдәниши фондунун истифадәсинин тәһлилиндө мүөјјөн дөрөчөдө дәјишиклик олмалыдыр. Гејд етмөк лазымдыр ки, бу шөраитин өзүндө дә нормативләр, јөни әмөк һағгынын әсасыны тәшкил едөн әсас кестәричи һәр заман диггәти чөлб етмөлидир. Бу, онунла изаһ едилир ки, иш нормалары олмаса ишчи гүввәсинин тәләбатыны мүөјјөн етмөк мүмкүн едилдир. Бундан өләвө иш нормалары имкан есир ки, ишчи гүввәсиндөн сәмәрәли истифадө едилсин. Дүзкүн иш нормалары олмадан әмөјин тәшкили, әмөк һағгы өдәниши фондуну мүөјјөн етмөк олмаз. Нөһәјет, иш нормалары имкан есир ки, әмөк һағгы әмөк мөһсулдарлығынын јүксәлмәсинө стимул јаратсын. Әмөк һағгынын јохланылмасында мааш (оклад) алан ишчиләрин иш күнләринин сыхлығы диггәт объектинө есвилмөлидир.

4.3. Әмөк һағгынын мүтлөг кәнарлашмасы

Фактики әмөк һағгыны плана гаршы мүгајисә етдикдө мүтлөг кәнарлашманы мүөјјөн едө билирик. Әмөк һағгынын плана гаршы мүтлөг кәнарлашмасы әсасән ики сәбөбдөн олар. Биринчи ишчиләрин орта иллик сајынын дәјишмөси, дикәри исә һәр ишчијө дүшөн әмөк һағгы фондунун дәјишмөсидир.

Буну чөдвөлин кестәричиләри үзрө нөзәрдөн кечирөк

21-чи чөдвөл

Кестәричиләр	Өлчү ваһиди	План	Фактики	Кәнарлашма
1. Үмүми әмөк һағгы фонду	мин манат	262	254	-8
2. Ишчиләрин орта иллик сајы	адам	121	124	+3
3. Һәр ишчијө дүшөн әмөк һағгы	ман	2165	2048	-117

Көрүндүјү кими әмөк һағгы фонду 8 мин манат аз истифадө едилмишдир.

Амилләрин тәсирини мүөјјөн едөк:

1. Ишчиләрин орта иллик сајынын дәјишмәсинин тәсири,
 $+3 \times 2165 = 6,5$ мин манат.

2. Һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы фондунун дәјишмәсинин тәсири,

$-117 \times 124 = -14,5$ мин манат олмушдур.

Чәмн кәнарлашма 8,0 мин маната $(+6,5/+/-14,5)$ бәрабәрдир.

Тәһлилин икинчи мәрһәләсиндә тәсир кәстәрән амилләрин өзләрини дә өјрәнмәк лазым кәлир. Биринчи нөвбәдә, ишчиләрин орта иллик сајынын дәјишмәси сәбәби өјрәнилмәлидир. Сонра исә һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы фонду тәһлил едилмәлидир. Әмәк һаггы фондунун дәјишмәси вә ишчи сајынын артмасы, јахуд азалмасы бир ишчијә дүшән әмәк һаггынын сәвијјәсинә тәсир кәстәрир. Она кәрә дә амилләрин тәсири дә мүөјјән едилә биләр. Мәлумдур ки, һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы әсас етибарилә ишләнмиш адам-күнләрин сајындан вә һәр күнә дүшән әмәк һаггынын сәвијјәсиндән асылыдыр. Буну чәдвәлин рәгәмләри үзрә нәзәрдән кечирәк.

22-чи чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчу ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Кәнарлашма
Һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы	ман	2166	2048	117
Һәр ишчијә дүшән ишләнмиш адам-күнләрин сајы	адам-күн	177	181	+4
Һәр күнә дүшән әмәк һаггы	ман	12,23	11,31	-0,92

Чәдвәлдән кәрүнүр ки, һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы 117 манат азалмышдыр.

Тәсир кәстәрән амилләри мүөјјән сдәк:

1. Һәр ишчијә дүшән адам-күнләрин дәјишмәсинин тәсири,
 $+4 \times 12,23 = +49$ манат.

2. Һәр күнә дүшән әмәк һаггынын дәјишмәсинин тәсири,
 $-0,92 \times 181 = -166$ манат.

Чәмиси -117 манат $(+49(+)-166)$ тәшкил едир.

Тәһлил заманы бир күнә дүшән әмәк һаггыны да өјрәнмәк лазым кәлир. Бир күнә дүшән әмәк һаггынын мәбләғи нормаларын јеринә јетирилмәси сәвијјәсиндән, мұкафатын мигдарындан асылыдыр. Демәли, тәһлилә иш нормаларынын вәзијјәти, мұкафатын верилмәси вә она аид

ме'jarларын сечилмәси мәсәләси, механизаторларын иш процесиндә хусуси чәкилләри вә с. мәсәләләр чәлб едилмәлидир. Бир күнә дүшән әмәк һаггынын мәбләги иш күнүнүн узунлуғундан вә һәр саата дүшән әмәк һаггынын мәбләгиндән асылдыр. Бу амилләрин тә'сир дәрәчәсини мүүжән етмәк үчүн јени рәгәмләрә нәзәр салаг.

Бир күнә дүшән әмәк һаггына тә'сир кәстәрән амилләрин тәһлили

23-чү чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчу ваһиди	План	Һесабаг	Кәнарлашма
1.Бир күнә дүшән әмәк һаггы	ман	12.23	11.31	-0.92
2.Иш күнүнүн узунлуғу	саат	7	6.8	-0.2
3.Һәр саата дүшән әмәк һаггы	ман	1.7	1.66	-0.08

Тә'сир кәстәрән амилләри мүүжән едәк:

1.Иш күнүнүн узунлуғунун дәјишмәсинин тә'сири.

$$-0.2 \times 1.70 = -0.35 \text{ манат.}$$

2.Һәр саата дүшән әмәк һаггынын дәјишмәсинин тә'сири.

$$-0.08 \times 6.8 = -0.57 \text{ манат.}$$

Чәмиси исә $-0.35/+/-0.57 = -0.92$ манат тәшкил едир.

Тәһлилдә ме'jarларын сечилмәсинә хусуси фикир верилмәлидир. Бурада мөгсәд истәр әсас, истәрсә әләвә әмәк һаггынын вә һәм дә мукафатын верилмәсини, истәһсалын итгисади сәмәрәлијинә мараг јаратмасы мәсәләсини өјрәнмәкдир. Олбәттә, һазырда һәр фәһләјә дүшән әмәк һаггынын чохалмасы, биринчи нөвбәдә, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсиндән асылдыр. Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы әмәјин фондаларла силаһланмасы сәвијјәси илә әлағәдардыр. Белә шәраитдә бир фәһләјә дүшән әмәк һаггынын динамикасы комплекс шәкилдә тәһлил едилмәлидир. Белә тәһлил конкрет вә реал тәдбирләрин һазырланмасына имкан јарадар.

4.4. Әмәк һаггынын нисби кәнарлашмасы

Әмәк һаггы фондунун истифадәсини тәһлил етдикдә онун нисби артыг хәрчләнмәсини, јахуд гәнаәт едилмәсини өјрәнмәк лазым кәлир. Мүүссисә мәһсул истәһсалы планыны артыгламасилә јеринә јетирдикдә, шүбһәсиз, о әләвә әмәк һаггы вермәлидир. Гаунаујғулуға кәрә сәнајә мүүссисәләриндә јеринә јетирилмиш мәһсул истәһсалынын һәр артыг фазинә 0,4-0,9 фазг гәдәр әмәк һаггы вермәк олар. Мәһсул истәһсалынын артымы әмәк һаггы илә әлағәдар олдуғу үчүн, әмәк һаггы фонду үзрә нисбәтән кәнарлашманы

мүөжөн стмэк лазым кәлир. Фикримизи ајдын шәрһ етмэк үчүн рөгәмләрә мүрачиәт едәк.

Әмәк һаггы фондунун нисби кәнарлашмасынын тәһлили

24-чү чәдвәл

Костәричиләр	Олчү ваһиди	План	Һесабат или	Кәнарлашма	Планын јеринә јет-си %-лә
1.Үмуми мәһсул истәһсалы	мин манат	2250	2394	+144	106,4
2.Ишчиләрин орта иллик сајы	адам	121	124	+3	
3.Һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы	манат	2166	2048	-117	
Чәми әмәк һаггы фонду	мин манат	262	254	-8	

Чәдвәлин рөгәмләриндән көрүнүр ки, әмәк һаггы фонду үзрә мүтләг ифадәдә 8 мин гәнаәт едилмишдир. Бурада нисби кәнарлашманы мүөжөн стмэк үчүн биринчи нөвбәдә, мәһсул истәһсалы планынын јеринә јетирилмәси сәвијјәсини мүөжөн стмэк лазымдыр. Бизим рөгәмләрдә бу 106,4 фаиз тәшкил стмишдир. Бунунла әлағәдар әмәк һаггы фонду үзрә планда дүзәлиш апармаг лазым кәлир.

Бу бизим мисалымызда $278,7$ мин манат ($262 \times 106,4:100$) тәшкил едир. Әлбәттә, бу дүзкүн ола билмәз, она көрә ки, әмәк һаггы алмаг үчүн әмсал тәтбиг едилмәлидир. Туталым, бу әмсал $0,7$ мүөжөн едилмишдир. Бу әмсал нәзәрә алынарса о заман план әмәк һаггы фондунда дүзәлиш $6,4$ фаиз дејил, $4,48$ фаиз $/6,4 \times 0,7/$ тәтбиг едилмәлидир. Бсләликлә, дүзәлиш нәзәрә алынарса, әмәк һаггы фонду $273,7$ мин манат $/-262 \times 104,48:100/$ тәшкил едир. Әмәк һаггы фонду үзрә кәнарлашма $19,7$ мин манат, гәнаәт исә $/254-273,7/$ едилдијини көстәрир.

Инди исә кәнарлашмаја тәсир едән амилләри мүөжөн едәк:

1. Ишчиләрин орта иллик сајынын дәјишмәсинин тәсири,
 $+3 \times 2165 = +6,5$ мин манат.

2. һәр ишчијә дүшән әмәк һаггы мәбләгинин дәјишмәсинин тәсири,
 $-117 \times 124 = -14,5$ мин манат.

3. Мәһсул истәһсалынын артмасы әмәк мәһсулдарлығы вә ишчиләрин нисби гәнаәти һесабына олан тәсир.

Бунун үчүн ишчиләрин план сајында дүзәлиш апармаг лазым кәлир. Бу исә $121 \times /6,4 \times 0,7/ = 126$ нәфәрә бәрабәрдир.

Көрүндүжү кими ишчилерин орта иллик сајы мүтлөрү Һалда Һлана Һаршы артыг олмушдур. Лакин нисби Һалда онун Һанаэти мүшаҺиде сдилир ки, бу да 2,4 нәфәрә бәрабәрдир. /124-126,4/. Беләликлә, ишчилерин орта иллик сајынын дәжишмәси вә әмәк мәнсулдарлығынын тәсири, $-2,4 \times 2165 = -5,2$ мин манат тәшкил стдији мүәјјән олунду. Бизим һесабламада ишчилерин орта иллик сајынын тәсири мүсбәт 6,5 мин маната бәрабәр олмушдур. Бу һесабла мәнсул истәһсалынын әмәк мәнсулдарлығы һесабына чоҺалмасы вә ишчилерин орта иллик сајы үзрә Һанаәт $-11,7$ мин маната /5,2+6,5/ бәрабәр олур. Үмумиликдә исә Һанаәт $+6,5/+/-14,5/+/-11,7/=-19,7$ мин манат тәшкил сдир. Доғрудур, белә бир үсул мүәјјән дәрәчәдә әмәк һаггы фондундан истифадәјә тәсир сдән амилләри тапмаға имкан всирир. Лакин мүасир дөврдә әмәк һаггынын маја дәјериндә хүсуси чәкисинин тез-тез дәжишмәси илә әлагәдар олараг онун даҺа дәгиг тәһлил сдилмәси тәләб олунур.

Тәчрүбә кәстәрир ки, истәһсал Һланынын јеринә јстирилмәмәси илә әлагәдар олараг әлавә әмәк һаггы алмаг үчүн әмсаллар тәтбиг сдилдикдә һәр заман рсал вәзијјәт әкс стдирилмир. Белә һал хүсусилә мәнсул чәшидинин кәскин дәжишмәси заманы өзүнү даҺа гаҺарыг шәкилдә кәстәрир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн рәгәмләрә мүрачиәт сдәк.

Мәнсул чәшидинин дәжишмәсинин әмәк һаггы фондуна тәсири

План

25-чи чәдвәл

Мәнсулун ады	Милдары	ВаҺидин ҫимәти (манат)	Чәми мән- ләги (манат)	Мәнсул ваҺиди- нә әмәк һаггы (манат)	Чәми әмәк Һаггы (манат)
Помидор ШБ пастасы	250	6	1500	3	750
Помидор ШБ ширәси	400	5	2000	2	800
Чәми:	х	х	3500 фактики	х	1550
Помидор ШБ пастасы	400	6	2400	3	1200
Помидор ШБ ширәси	300	5	1500	2	600
Чәми:	х	х	3900	х	1800

(ШБ - шәрти банка)

Чәдвәлин рәгәмләринә кәрә мәнсул истәһсалы Һланы III
фаиз $/3900:3500 \times 100/$ јеринә јстирилдији Һалда, әмәк һаггы

фонду 110 фанз /1800:1550x100/ истифадә едилмишдир. Көрүндүжү кими чөдвөлдө план вә фактики көстөрничиләрдә мөһсулун гијмәти вә мөһсул ваһидинә сәрф олан әмәк һаггы сјнидир. Демәли, мөһсул истехсалы планын јеринә јетирилмәси сәвијјәси илә әмәк һаггы фондундан истифадәсидилмә сәвијјәси арасында олан фәрг мөһсул чешидинин дәјишмәси һесабынадыр. Әмәк һаггы алынмасы үчүн әкәр әмсал 0,6 тәбиг едиләрсә онда /11x0,6/ әләвә әмәк һаггы алынмалыдыр ки, бу да 102 манат /1550-нин 6,6 фаизи/ чәми 1652 манат /1550-и 2/ тәшкил едир. Фактики әмәк һаггы исә чөдвөл үзрә 1800 маната бәрәбәрдир. Бу ону көстәрир ки, мөһсул чешидинин дәјишмәси һесабына 148 манат /1652-1800/ әмәк һаггы артыг хәрчләнмәлидир. Мөһсул планынын јеринә јетирилмәси һәр ики мөһсула анд едиләрсә, о заман 1-чи мөһсулдан 277 шб /250-х III:100/ 2-чи мөһсулдан исә 444 шб /400xIII:100/ истехсал едилмәли иди. Буларын дәјәри исә /277x6/+444x5/ = 3882 маната бәрәбәр оларды. Бу һалда әмәк һаггы /-277x3/+444x2/=1719 манат тәшкил едәрди. һалбуки фактики олараг әмәк һаггы фонду 1800 манат хәрчләнмишдир ки, бу да 81 манат /1719-1800/ әмәк һаггынын чешид дәјишмәси һесабына артыг хәрчләнмәсини көстәрир. Демәли, һәр ики һесабламадан көрүнүр ки, сәрф едилмиш әмәк һаггы үзрә фәрг мөһсул чешидинин дәјишмәси һесабына әмәлә кәлмишдир. Сәрф едилмиш әмәк һаггыны дәгиг мүәјјән етмәк үчүн фактики мөһсулу ајры-ајрылыгда план үзрә нәзәрдә тутулан әмәк һаггына вурмаг лазымдыр. Бу исә бизим мисалымызда мөһсул ваһидинә әмәк һаггынын мәсарифи планла факт арасында фәрг олмадыгы үчүн сјни мөбләги тәшкил едир.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә мөһсуллар мөхтәлиф әмәк тутумуна маликдирләр. Мөһсулун әмәк тутуму көстәричиси, адәтән, мөһсул ваһидинә сәрф едилмиш әмәк һаггынын мөһсул ваһидинин дәјәринә олан нисбәти илә мүәјјән едилир. Бу мөһсулун тутуму көстәричисинә тәсир едән әсас амилләрдир. Истәр мөһсул ваһидинә сәрф едилмиш әмәк мәсарифи, истәрсә дә мөһсулун гијмәтинин дәјишмәси амилләрлә бағлыдыр. Мәсәлән, мөһсул ваһидинә сәрф едилмиш әмәк мәсарифи, јени техниканын тәтбигиндән, мөһсул истехсалынын технолокијасындан вә с. амилләрин дәјишмәси мөһсулун әмәк тутумунун дәјишмәсинә тәсир едир. Лакин мөһсулун әмәк тутуму мөхтәлиф амилләри өзүндә бирләшдирәрәк бир

синтетик көстөрүчү кими диггәти чөлб едир. Бу бахымдан онун дәриндән тәһлил едилмәси бизим фикримизчә, мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мәһсулун әмәк тутумуну тәһлил етмәк үчүн зәнчирвари үсулдан истифадә етмәк олар.

Мәһсулун әмәк тутумунун тәһлили

26-чы чөдвөл

Көстөрүчиләр	Олчу ваһиди	План	Һесабаг үзрә	Көнарлашма
1.Мәһсул ваһидинин сатыш гијмәти	ман	25	28	+3
2.Мәһсул ваһидинә сәрф едилмиш әмәк һаггы	ман	8	7	-1
3.Мәһсулун әмәк тутуму /2х1/	франк	0,32	0,25	-0,07

Чөдвөлдән көрүнүр ки, мәһсулун әмәк тутуму 0,07 манат азалмышдыр. Тәсир көстөрән амилләри мүәјјән етмәк үчүн шәрти һесабламадан истифадә еләк. Бу рәгәмләр үзрә $(8:28)=0,29$ бәрабәрдир.

Инди исә тәсир едән амилләри мүәјјән еләк

1. Мәһсул ваһиди үзрә сатыш гијмәтинин дәјишмәсинин тәсири,

$0,29-0,32=-0,03$ манат.

2. Мәһсул ваһидинә сәрф едилмиш әмәк һаггынын дәјишмәсинин тәсири исә $0,25-0,29=-0,04$ маната бәрабәрдир.

Чәми $-0,03+/-0,04=-0,07$ тәшкил едир.

Әмәк һаггыны тәһлил едикдә ону ажры-ажры мәһсуллар үзрә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Бунун үчүн ашағыдакы чөдвөлдән истифадә едилә биләр.

Мәһсул ваһиди үзрә әмәк һаггы мәсарифинин тәһлили
27-чи чөдвөл

Көстөрүчиләр	Олчу ваһиди	План	Факт	Көнарлашма
1.Әмәк мәсарифи	адам-саат	100	80	-20
2.Һәр саага душән әмәк һаггы	тәп	60	70	+10
3.Чәми әмәк һаггы /2х1/	манат	60	56	-4

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, әмәк һаггына 4 манат гәнаәт едилмишдир.

Тәсир едән амилләри мүәјјән еләк:

1. Өмөк мөсарифинин дөјишмөси үзрө тә'сир,
-20 x 60 = -12 манат.

2. һәр саата дүшөн өмөк һаггынын дөјишмөсинин тә'сири
исә

+10 x 80 = +8 манат тәшкил сдир.

Ики амилин тә'сири -4 маната бөрабәрдир. Өмөк һаггы өмөк мөһсулдарлығынын артмасы һесабына гөнаөт едилөрсө, ону ашагыдакы дүстур васитөсилө мүйжөн етмөк олар.

ПӨФ x ӨФ

Өг = -----

Өм

Бурадан: Өг - өмөк һаггы үзрө гөнаөт;

ПӨФ- план өмөк һаггы фонду;

Өф - фактики истифаде сдилмиш өмөк һаггы фаизлә;

Өм - өмөк мөһсулдарлығы фаизлә.

Фөрс сдөк ки, план өмөк һаггы фонду 150 мин манатдыр. Өмөк һаггы фонду фактики 102 фаиз истифаде сдилмиш, өмөк мөһсулдарлығы 103 фаиз тәшкил етмишдир.

Демөли, өмөк һаггы фондуна 1,5 мин манат [(150x102)/103=148.5-150] (гөнаөт сдилмишдир. Өмөк һаггы өдөниши фондунун төһлили дө демөк олар ки, сјни үсулла апарылыр. Бурада фөһлөлөр арасында бөлүнөси тәсәррүфатһесабли кәлири мүйжөн сдөнө гөдөр тә'сир көстөрөн амилләр ајрыча төһлил сдилмөлидир. Бу амилләри мүйжөн етмөк үчүн садөчө олараг онлары план көстөричилөри илө мүгајисө етмөк лазымдыр. Туталым, фондларын јаранмасы үчүн верилөси мөблөг үзрө көнәрлашма вардыр. Бунун садөчө олараг сөбөби өјрөнилмөлидир. Төһлилин сонракы мөрһөлөси исә үмуми, даһа доғрусун, мөвчуд олан үсуллардан истифаде етмөклө ахыра чатдырылмалыдыр.

Базар мүнәсибөтләри шөраитиндө өмөјин өдөнилмөси елми сурөтдө өсәсландырылмалыдыр. Она көрө ки, рөгабөт шөраитиндө һәр һансы бир сөһв, мүйәссисөни ифласа тез апара билөр. Буна көрө дө, өмөк һаггы үзрө сөһвө јол вермөмөк үчүн ону бирбаша өмөк мөһсулдарлығы көстөричиси илө өлагөлөндирмөк лазымдыр.

5. ӨСАС ИСТЕҢСАЛ ФОНДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӨНИН ТӨҢЛИЛИ

5.1. Базар мүнәсибөтләриндө өсәс истеһсал фондларындан истифадөнин маһијјөти

Истеһсал фондларындан сөмөрөли истифаде бу, һәр шөјдөн әввөл, өләвө капитал сөрф етмөдөн мөһсул истеһсалыны артырмаг демөкдир. Базар игтисадијјаты шөраитиндө истөһсал фондларынын истифадөсинө мүнәсибөт чидди дөјишмөлидир. һазырда өлкө үзрө истеһсал

фондларынын истифадәсини характеризә едән фондверими көстәричиси ашагы дүшүр. Бу төмајулун гаршысы алынмалыдыр. Бунун үчүн мүәссисә рәһбәрләри әлдә едилән әсас васитәләрин истиһсалда вачиблијини, биринчи нөвбәдә, нәзәрә алмалыдырлар. һесабламалар көстәрир ки, фондверими көстәричисинин ашагы дүшмәси мүәјјән дәрәчәдә мүәссисәјә лазым олмајан истиһсал фондларынын алынмасы илә бағлыдыр.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә әсас фондларын физики көһнәлмәси мәһнәви көһнәлмәсини өтмәлидир. Әсас фондларын истифадәсинә гијмәт вермәк үчүн көстәричиләр системиндән истифадә етмәк лазымдыр. Фондларын сәмәрәли истифадәси бир сыра амилләрлә бағлыдыр. Бошдајанмалар, тез-тез төмирин апарылмасы, фондларын ихтисаслы фәһләләрин һесабына саз сахланмасы, кејфијјәтли төмир олунмасы, чоһнөвбәли иш рәжиминә кәчмәк вә с. бу кими амилләр әсас фондларын истифадәсиндә вачиб шәртләрдир.

5.2. Мүәссисәләрин әсас фондларла төмин едилмәсинин төһлили

Истиһсал фондларынын сәмәрәли истифадәси мүәссисәнин фондларла дүзкүн, јәни онун төләбаты даирәсиндә төмин олунмасындан хәјли дәрәчәдә асылыдыр. Мүәссисәнин фондларла төминолунма сәвијјәсинә, нөвбәлилик әмсалынын дәјишмәси һесабына төсир көстөрмәк олар. Фондла төминолунма вәзијјәти аваданлыгларын алынмасы, јахуд объектләрин вахтында истисмара верилмәси илә дә бағлыдыр.

Игтисади әдәбијјатларда мүәссисәнин фондла төминолунма сәвијјәси мөвчуд фондларын план үзрә төләб олунан фондларын дәјәринә олан нисбәти кими мүәјјән едилмәси төклиф едилир. Бу көстәричинин маһијјәтини шүбһәсиз, инкар етмәк олмаз. Бәзи игтисади әдәбијјатларда әмәјин фондла силаһланма сәвијјәси мүәссисәнин фондла төминсдилмә сәвијјәси кими гијмәтләндирилир. Бу, әлбәттә, јанлыш фикирдир. Она көрә ки, бу көстәричи мәһсулун дејил, фәһләнин фондла силаһланмасыны әкс едир.

Мүәссисәнин фондла төмин едилмәси сәвијјәсини мүәјјән етмәк үчүн мәһсулун фондтутуму көстәричисиндән истифадә едилмәлидир. Бу көстәричидән төәссүф ки, мүәссисәләрдә аз истифадә едилир.

Бизим фикримизчә буну, фондларын дәјәрини, мүәссисәнин истиһсал күчүнә бөлмәклә мүәјјән етмәк олар. Мүәссисәдә фондларын дәјәриндә сонрадан дәјишиклик баш верәрсә, фондтутуму көстәричисиндә дүзәлиш апармаг лазымдыр. Мүәссисәләрдә сколокија илә әлагәдар олараг әсас фондлар артырса, төһлил заманы бу фондларын динамикасына

фикир верилмәлидир. Лазым кәләрсә еколокија илә бағлы олан әсас фондларын чоғалмасы мәһсулун фондтутуму көстәричиси нормативинә дахил едилмәлидир. Бүтүн бунлар нәзәрә алынмалыдыр ки, әсас фондларын истифадәсинә дүзкүн гижмәт вермәјә имкан олсун.

5.3. Әсас фондларын гурулушунун вә һәрәкәтинин тәһлили

Әсас фондларын гурулушуну вә һәрәкәтини тәһлил етдикдә онун мүтәрәгги истигамәтә дәјишмә мејлини мүәјјән етмәк лазымдыр. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә рәғабәтә дөзмәк үчүн бу амил муһум әһәмијјәтә маликдир. Әсас фондларын гурулушуну тәһлил етдикдә онлары үч истигамәтә өјрәнмәк лазымдыр. Бунлар:

- сәнаје тәјинатлы әсас естетһсал фондлары;
- дикәр саһәләр үзрә естетһсал фондлары;
- гејри фондлар.

Тәһлил заманы бу истигамәтләрин хусуси чәкиси һәм илин әввәлиинә, һәм дә ахырына мүәјјән едилмәлидир. Әсас фондларын гурулушуну вә һәрәкәтини тәһлил етмәк үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә етмәк олар.

Әсас фондларын истигамәтләр үзрә һәрәкәтинин тәһлили
28-чи чәдвәл

Көстәричидәр	Ҷәми	Әсас сәна- је естетһ- сал фондлары	Дикәр саһә- ләрин естетһ- сал фондлары	Гејри фондлар
1	2	3	4	5
И.Шани әввәлиинә олан фондларын дөјри,	109295	92422	543	16330
онларын хусуси чәкиси	100	84,65	0,5	15
II.Дахил олуб хусуси чәкиси д.дә	7099	6518	91	490
III.Чәдвәлдән:	100	92	1	7
дәмәркәлләшмиш мәнбәдән	1225	1160	25	40
бмүәссисәнин ишкышар фонду һесабына	2915	2800	25	60
вкредит һесабына	500	500		
гүячтимаи мәдәни фонд һесабына	360			360
дәдикәр тәшкылатлардан	2069	2058	11	
еһсаир мәнбә үзрә	330			330
III.Мүәссисәдән чыхмышдыр: онларын	891	756	59	76

1	2	3	4	5
хүсуси чөкисн	100	85	6	9
о чүмүдөдөт				
а/көһнөдлөрүнө көрө	51	41	3	7
б/төбөн фөдәкәтә көрө	10	14		6
вереконструкция чарә	677	626	51	
г/дикөр төшкиталларә				
верилмөсн	153	85	5	63
Гү.Нлин ахырына				
галмышдыр	15503	98184	575	16744
Хүсуси чөкисн	100	85	0.5	14.5

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, әсас фондларын дәјәри бүтүн истигамәтләр үзрә артмышдыр. Бу сәбәбә көрө дә истигамәтләрини хусуси чөкисиндә илин әввәли илә ахыры арасында мұһүм фәргә жаранмамышдыр. Мәлүмдүр ки, мөһсул истәһсалында әсас фондлар ејни сәвијјәдә иштирак етмириләр. Буна көрө дә әсас истәһсал фондларынын тәркибиндә баш верән дәјишикликләри өјрәнмәк мұһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бунун үчүн ејни чөдвөл формасындан истифадә етмәклә әсас истәһсал фондларынын тәркибиндә биналарынын, аваданлыгларынын, өтүрүчү гургуларынын вә с. тутдугу хусуси чөкини мұәјјән етмәк лазым кәлир. Тәһлил заманы әсас фондларын техники вәзијјәтини өјрәнмәк вачиб шөртләрдән биридир. Әсас фондларын техники вәзијјәтини характеризә едән көстәричиләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

1. Әсас фондларын тәзәләнмә (јениләшмә) әмсалы

Бу көстәричини мұәјјән етмәк үчүн ашагыдакы дустурдан истифадә едилир.

Дист

Јә = ----- бурада:

Дила

Јә- тәзәләмә /јениләшмә/ әмсалыны;

Дист- дахил олмуш әсас фондларын дәјәрини;

Дила- әсас фондларын илин ахырына олан дәјәрини көстәрир.

2. Әсас фондларын тәсәррүфатланкетмә әмсалы

Бу көстәричи үчүн ашагыдакы дустур тәтбиг едилә биләр.

Дч

Кә = ----- бурада:

Днә

Кә- тәсәррүфатланчыма әмсалыны;

Дч- ил әрзинлә тәсәррүфатдан чыхан фондларын дәјәрини;

Ди- әсас фондларын илин әввәлине олан дәјәрини кәстәрир.

3. Әсас фондларын артым әмсалы

Бу кәстәричи ашағыдакы дүстур васитәсилә мүәјјән сдилир.

Дист-Дч
Аә = ----- бурада:
Дила

Аә- артым әмсалыны;

Дист- мүәссисәјә дахил олан әсас фондларын дәјәрини;

Дч- мүәссисәдән чыхмыш әсас фондларын дәјәрини;

Дила- әсас фондларын илин ахырына олан дәјәрини кәстәрир.

4. Әсас фондларын јарарлылыг әмсалы

Бу кәстәричини мүәјјән стмәк үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә сдилә биләр.

Дила-Дк
Јә = ----- бурада:
Дила

Јә- јарарлылыг әмсалы;

Дила - әсас фондларын илин ахырына олан дәјәрини;

Дк - әсас фондларын илин ахырына олан көһнәлмә мәбләгини кәстәрир.

5. Әмәјин фондла тәһнизолма вәзијјәти

Бунун үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә сдилир.

Фоид
Фс = ----- бурада
Ис

Фс- фондла тәһниздилмә сәвијјәсини;

Фоид- әсас истәһсал фондларынын орта иллик дәјәрини;

Ис- фәһләләрин орта иллик сајыны кәстәрир.

Бу кәстәричи үзрә динамика јарадылдыгда мүәссисәнин нсчә нөвбәдә ишләмәси нәзәрә алынмалыдыр. Бу кәстәричини мүәјјән стмәк үчүн фәһләләрин орта иллик сајы әвәзинә иш јеринин мигдары кәстәричиси дә кәтүрүлә биләр.

6. Көһнәлмә әмсалы-бу кәстәричи көһнәлмә мәбләгинин, әсас фондларын илк дәјәринә олан нисбәти илә мүәјјән сдилир. Тәчрүбәдә физики вә мә'нәви, машынгајырма сәнәјссиндә исә әләвә механики көһнәлмә кәстәричиләриндән истифадә сдилир. Физики көһнәлмә һәм истифадә сдилмә просесиндә, һәм дә истифадә сдилмәдикдә, јә'ни тәбии амилләрин тә'сири алтында баш всрир. Физики көһнәлмәни ашағыдакы дүстурла мүәјјән стмәк олар.

$$\text{Фк} = \frac{\text{Им}}{\text{Нм}} \times 100 \quad \text{бурада:}$$

Фк- физики көһнәлмәни;

Им- истифадә мүддәтини;

Нм- норматив мүддәтини әкс едир.

Мә'нәви көһнәлмә ики просс үзрә өзүнү көстәрир.

Бунлардан биринчиси, онларын истеһсал дәјәринин ашағы дүшмәси илә бағлыдыр.

Буну ашағыдакы дүстурла вермәк олар.

Ид-Бд

$$\text{Км} = \frac{\text{Ид}}{\text{Бд}} \quad \text{бурада:}$$

Ид

Км- мә'нәви көһнәлмәни;

Ид- илк дәјәри;

Бд- бәрпа дәјәрини көстәрир.

Икинчиси исә мөвчуд машын вә дэзкаһлара нисбәтән јени мәһсулдар машынларын мсјдана чыхмасы илә әлағәдардыр. Бу да ашағыдакы дүстурла ифадә едилә биләр.

Мј-Мк

$$\text{Км} = \frac{\text{Мј}}{\text{Мк}} \quad \text{бурада:}$$

Мј

Км- мә'нәви көһнәлмәни;

Мј- јени машынын мәһсулдарлығыны;

Мк- көһнә машынын мәһсулдарлығыны көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмиш өлкәләрдә тезләшдирилән амортизасија да тәтбиг едилир. Бу үсул һазырда кичик мүәссисәләрә дә шамил едилмишдир. Рәгабәт шәраитиндә, әлбәттә, бу үсул өзүнү доғрулдур. Она көрә ки, јени дэзкаһын әлдә едилмәси үчүн вәсаит лазымдыр. Вәсаит исә тезләшдирилән амортизасија тәтбиг едилмәклә јараныр. Демәли, бу јени мәсәлә дә тәһлил заманы нәзәрә алынмалыдыр. Тәчрүбәдә әмәјин техники силаһланма көстәричисиндән дә истифадә едилир. Бу көстәричи фондларын актив һиссәсинин ишчиләрин орта иллик сајына олан нисбәти кими мүәјјән едилир.

5.4. Әсас фондлардан истифадәнин тәһлили

Әсас фондларын сәмәрәли истифадәси мұһүм халғ тәсәррүфаты әһәмијјәтинә маликдир. Әсас фондларын истифадәси бир сыра амилләрдән асылыдыр. Бунлар әсас истеһсал фондларынын гурулушу, фондларын интенсив вә екстенсив истифадәси, объектләрин вахтында истифадәјә верилмәси, новбәлилик әмсалы, мәһсулун гурулушу, кејфијјәти, тәқрар истеһсал амилләри вә с. ибарәтдир. Әсас фондларын истифадәсини характеризә едән башлыча көстәричи фондверимидир. Бу көстәричи истеһсал едилмиш әмтәәлик мәһсулун (сатылачағ мәһсулун, мәнфәәтин) әсас истеһсал фондларынын илғ дәјеринә олан нисбәти илә мүүјјән едилир. Иғтисади әдәбијјатларда фондвериминә тәсир көстәрән амилләрин сајы мұхтәлиф шәкилдә көстәрилер. Бунлар әсасән мәһсул истеһсалынын дәјишмәси, истеһсал фондларынын артмасы, јахул азалмасы, әмәк мәһсулдарлығы, фонда силаһланма сәвијјәси, әсас фондларын актив вә пассив ниссәсинин дәјишмәси вә саир бу кими амилләрдән ибарәтдир. Фондвериминә 4 амилин тәсирини мүүјјән етмәк үчүн ашағыдакы чәдвәлин рәғәмләринә мұрачиәт едәк.

Фондвериминин дәрә амил үзрә тәһлили
29-чу чәдвәл

Көстәричиләр	Өлчү ваһиди	План	Һесабат или
1.Мәһсул истеһсалы	мин манат	150	160
2.Ишчиләрин сајы	нәфәр	25	18
3.Бир ишчијә дүшән мәһсул(1:2)	мин манат	6	8.9
4.Әсас истеһсал фондларынын дәјери	-	80	100
5.Ишчиләрин сајы	нәфәр	25	18
6.Бир ишчијә дүшән фондларын дәјери	мин манат	3,2	5,55
7.Фондверими (3:6)	манат	1,87	1,60

Чәдвәлдән көрүнүр ки, фондверими 0,27 манат/1,60-1,87/ азалмышдыр. Тәсир көстәрән амилләри мүүјјән етмәк үчүн шәрти һесабламалардан истифадә едәк:

план үзрә $/150:25/:/80:25/=1,87$ манат.
шәрти $/160:25/:/80:25/=2,00$ манат.
шәрти $/160:18/:/80:25/=2,78$ манат.
шәрти $/160:18/:/100:25/=2,22$ манат.
фактики $/160:18/:/100:18/=1,60$ манат.

Инди тәсир кәстәрән амилләри мөҗҗән сәк:

1. Мәһсул истәһсалынын дәҗишмәсинә кәрә,
 $2,00-1,87=+0,13$ манат.
2. Әмәк мәһсулдарлығынын тәсирини,
 $2,78-2,00=+0,78$ манат.
3. Фондларын дәҗишмәсинин тәсирини,
 $2,22-2,78=-0,56$ манат.
4. Фондла тәһчизолманын тәсирини,
 $1,60-2,22=-0,62$ манат.

Чәми: $/+0,13/+0,78/+/-0,56/+/-0,62/=-0,27$ манат тәшкил едир.

Көрүндүҗү кими, бу үсул тәсир кәстәрән амилләри нисбәтән һәртәрәфли өҗрәнмәҗә имкан верир. Фондвериминә бәзән ашағыдакы беш амиллин тәсирини тәһлил етмәк мәсләһәт көрүлдүр. Бу амилләр материал мәсарифи, сатын алынган мәмулат, јахуд јарымфабрикат, норматив халис мәһсул, әсәс фондларын актив һиссәси вә нәһәҗәт, әсәс фондларын пассив һиссәсиндән ибарәтдир. Мүәссисәләрдә бәзән фондвериминин азалмасы мушаһидә едилир. Белә һалларда нәтичәҗә кәлмәздән әввәл онун сәбәби өҗрәнилмәлидир. Фондвериминин азалмасы бәзән јени фондларын истисмара верилмәси илә әләғәдар олур. Бундан дүзкүн нәтичә чыхармаг мәсәдилә фондларын истисмара верилмәси илә әләғәдар маја дәҗеринин ашағы дүшмәсини мөҗҗән етмәк лазым кәлир. Бундан әләвә әсәс фондларын истифадәси үзрә тәһлил апарылдыгда төкчә маја дәҗәри деҗил, мәһсул истәһсалы, онун кәҗфиҗәти мәсәләләри дә нәзәрә алынмалыдыр.

Тәһлилдә фондверими кәстәричисиндән башга фондтутуму кәстәричисиндән дә истифадә едилир. Бу кәстәричи фондвериминин әксини кәстәрир. Јәни фондверими истәһсал едилмиш мәһсулун дәҗеринин, әсәс фондлара олан нисбәтини әкс едирсә, фондтутуму кәстәричиси әсәс истәһсал фондларынын дәҗеринин, мәһсулун дәҗеринә олан нисбәти илә мөҗҗән едилир. Лаһа доғрусу, бу кәстәричи мәһсулун һәр мин манатына әсәс фондларын дәҗәри барәдә тәсәввүр јарадыр. һесабламалар кәстәрир ки, еҗнитибли мүәссисәләр арасында бу кәстәричи үзрә хеҗли фәрг олур. Демәли, еҗнитибли, јахуд еҗни истигамәтли мүәссисәләр үзрә оптимал бир вариант вардыр ки, бу, максимум сәмәрәлилији тәмин едир.

Әсәс истәһсал фондларынын истифадәсини тәһлил етдикдә вачиб мәсәләләрдән бири дә фондла тәһчизедилмә

көстөрчисидир. Бу, үч истигамөтдө дөјишир. Биринчиси, ондан ибарөтдир ки, истехсал фондларынын мөһсулдарлығы артдыгча онларын дөјөри дө артыр. Бө'зөн һәр истехсал күчүнө дүшөн әсас вөсаитин дөјөри мөвчуд олан ејни типли әсас вөсаитин дөјөрини өтмүш олур, јахуд да әксинө. Икинчиси, автоматлашдырма сөвијјәси јүксөлдикчө әмөктутумунун пајы азалыр. Үчүнчүсү, исө автоматлашдырма вө иш шөраитинин јахшылашдырылмасы илө әлагөдар олараг фондла тәһчизолунма сөвијјәси јүксөлир ки, бунлар да тәһлил заманы нөзәрө алынмалыдыр.

Јухарыда дејилдији кими, базар мүнәсибөтләриндө фондларын истифадәси һәртәрәфли өјрәнилмөлидир. Мөсөлөн, әсас фондлар чоһалдыгча маја дөјөриндө амортизасијанын хүсуси чөкиси чоһалыр. Фондларын чоһалмасы әмөјин фондларла силаһланма сөвијјәсини артырыр. Дсмөли, бу амил истехсал проссиндө чанлы әмөји әвөз стмөли вө бу һесаба көрө әмөк һаггынын маја дөјөриндө хүсуси чөкисини азалтмалыдыр. Бундан өлавө фондла силаһланма көстөрчиси јүксөлдикчө өл әмөји машынла әвөз олур. Бу да өз нөвбөсиндө әмөк мөһсулдарлығыны артырмалыдыр. Тәһлил заманы бу ганунајгунлуға фикир верилмөлидир. Базар игтисадијјаты шөраитиндө еһтијат мәнбөлөри даһа дөрин проссләр үзрө апарылмалыдыр. Мүөссисөлөрдө мөһсулдар вө аз мөһсулдар машын вө дөзкаһ мөвчуддур. Бурада ихтисаслы вө аз ихтисаслы фөһлөлөр дө ишлөјир. Еһтијат мәнбөлөри барөдө там тәсөввүр јаратмаг үчүн бунлары дөрд група бөлмөк лазымдыр.

1. Ихтисаслы фөһлө мөһсулдар дөзкаһда ишлөјир.
2. Ихтисаслы фөһлө аз мөһсулдар дөзкаһда ишлөјир.
3. Аз ихтисаслы фөһлө мөһсулдар дөзкаһда ишлөјир.
4. Аз ихтисаслы фөһлө аз мөһсулдар дөзкаһда ишлөјир.

Бу групплар арасындакы фөрг мүөссисөнин потенсиал имкана малик олмасы барөдө тәсөввүр јарадыр. Бурада һөм дө слө бир имкан јараныр ки, дөзкаһларын истифадәси үзрө өлвөришли вариант мүөјјөн сдилсин.

5.5. Сөнајс мүөссисөлөриндө машын, дөзкаһ вө аваданлыглардан истифадөнин тәһлили

Сөнајс мүөссисөлөриндө машын, дөзкаһ вө аваданлыглардан сөмөрөли истифадө сдилмәси бөјүк әһөмијјәтө маликдир. Машын, дөзкаһ вө аваданлыгларын

истифадәсини тәһлил едикдә ашағыдакы көстәричиләр нәзәрә алыныр:

1. Машын, дэзкаһ вә аваданлыгларын екстенсив истифадә әмсалы; - бу көстәричи мүүжән дөвр әрзиндә машин, дэзкаһ вә аваданлыгларын истифадә едилдији күнләри әкс едир. Көстәричи фактики ишләмиш машин, дэзкаһ күнләрини, дэзкаһ, јахул машинларын сајына бөлмәклә мүүжән едилир.

2. Машын, дэзкаһ вә аваданлыгларын интенсив истифадә әмсалы; - бу көстәричи мүүжән дөвр әрзиндә машин, дэзкаһ вә аваданлыглардан истифадә сәвијјәсини көстәрир. Көстәричи һәр машин, дэзкаһ ваһидинә дүшән ишин, јахул мәһсулун мигдары илә мүүжән едилир.

3. Машын, дэзкаһ вә аваданлыгларын интеграл истифадәси; -бу көстәричи машин, дэзкаһ вә аваданлыглардан һәм вахт әрзиндә, һәм дә онларын күчүндән истифадәни әкс едир. Көстәричи екстенсив вә интенсив истифадә әмсалларынын вурулмасы јолу илә мүүжән едилир. Сәнајә мүүссисәләриндә бу көстәричиләр үзрә тәһлили ашағыдакы чәдвөл үзрә апармаг олар.

Машын, дэзкаһ вә аваданлыгларын истифадәсинин тәһлили

30-чу чәдвөл

Көстәричиләр	Өлчү ваһиди	План	Факт
1. Үмуми мәһсул	мин манат	6600	7960
2. Дэзкаһларын орта иллик сај	әдәд	50	63
3. Һәр дэзкаһа дүшән саатларын мигдары	саат	2500	2300
4. Һәр дэзкаһ-саата дүшән мәһсул	манат	52,80	54,93

Рәгәмләрин әсасында көстәричиләри мүүжән едәк.

1. Екстенсив истифадә әмсалы $-0,92/2300:2500/$

2. Интенсив истифадә әмсалы $-1,04/54,93:52,80/$

3. Интеграл истифадә әмсалы $-0,957/0,92 \times 1,04/$

Мүүссисәләрдә нөвбәлилик әмсалындан да истифадә едилир. Нөвбәлилик әмсалы көстәричиси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Машын, дэзкаһ вә аваданлыгын јүксәк нөвбәлилик әмсалы илә ишләмәси һәм әсас фондларын сәмәрәли истифадәси, һәм дә мәһсул естәһсалы аһәнкдарлығынын позулмасынын гаршысыны алмаға имкан верир. Нөвбәлилик әмсалы ишләнмиш дэзкаһ-саатлары күн әрзиндә ән јүксәк олан дэзкаһ-саатларын мигдарына бөлмәклә мүүжән едилир.

Мәселән, 1-чи нөвбәдә 100 дэзкаһ саат	
2-чи -"-	90 -"-
3-чү -"-	90 -"-

Чәми: 280 дэзкаһ саат.

Беләликлә, нөвбәлилик әмсалы 2,8/280:100/ бәрабәрди́р. Көрүндү́ү кими, бу һеса́бламада мүәссисәдә мөвчуд олан машы́нлар ишти́рак стми́р. Буна көрә дә нөвбәлилик әмсалыны күн әрзиндә ишләнмиш дэзкаһ нөвбәләрини, гурулмуш дэзкаһларын са́йна олан нисбәти кими һеса́бламаг даһа дүзкүндүр.

Сәна́җе мүәссисәләриндә машы́н, дэзкаһ вә аваданлыглары јаш с'тибарилә (истисмар мүддәти) тәһлил стмәк мүһүм әһәмијјәтә маликди́р. Мә'лумдур ки, мүәссисәдә јени дэзкаһ вә аваданлыгларын хүсуси чәкиси чо́халарса, әмәк мәһсулдарлыгына, мәһсулун кәҗфијјәтинә, хаммал вә материалын гәнаәтинә мүсбәт тә'сир кәстәрәр.

Туталым ки, тәсәррүфатда ашағыдакы јашда дэзкаһлар вардыр:

1-дән 5 илә гәдәр	8 дэзкаһ
5-дән 10 -"-	10 -"-
10-илдән јухары	12 -"-

Чәми: 30 дэзкаһ

Демәли, мүәссисәдә 1-5 илә гәдәр олан машы́нлар үзрә 27 фаиз (8:30x100) 5-10 илә гәдәр оланлар үзрә 33 фаиз (10:30x100) 10 илдән јухары олан машы́нлар үзрә исә 40 фаиз /12:30x100/ тәшкил стмишди́р. Мүасир дөврдә техни́ки тәрәггинин тә'сири алтында машы́н, дэзкаһ вә аваданлыглар нисбәтән тез дәҗишди́рили́р. Буна көрә дә бә'зән көһнә машы́н, дэзкаһ вә аваданлыгларын әсаслы тә'мир едилмәси игтисади сәмәрәлилик бахымындан мәгсәдәүјгун олмур.

Ашағыдакы дүстурдан истифадә стмәклә, әсаслы тә'мирин игтисади сәмәрәлилији барәдә тәсәввүр јаратмаг олар:

$$E_{кр} = Zв - /Z_{кр} + Z_{ск} \times T/,$$

бурада- $E_{кр}$ - әсаслы тә'мирин игтисади сәмәрәлилијини;

$Zв$ - јени машы́нын дәјәрини;

$Z_{кр}$ - әсаслы тә'мирә мәсарифи;

$Z_{ск}$ - јени машы́нла көһнә машы́нын истисмары илә бағлы олан мәсарифләрин арасындакы фәрғи;

T - исә тә'мир арасындакы мүддәти кәстәри́р.

Машын, дэзкаһ вә аваданлыглардан истифадәни тәһлил стдикдә онларын әсас фондларын тәркибиндә тутдуғу хүсуси чәкиси дә нәзәрә алынмалыдыр. Јадда сахламағ лазымдыр ки, машын, дэзкаһ вә авданлыгларын дәјәри, даһа доғрусу, хүсуси чәкиләри әсас фондларын тәркибиндә чоһалдығча фондверими кәстәричиси јүксәлир.

Машын вә аваданлыглардан истифадәни тәһлил стдикдә автоматлашдырма әмсалындан да истифадә едилир. Бу кәстәричи, автоматлашдырма үзрә аваданлыгларын дәјәринин, әсас истеһсал фондларынын илк дәјәринә нисбәти илә мүүјјән едилир. Әсас истеһсал фондларынын истифадә үзрә сһтијат мәнбәләрини ашкар етмәк үчүн машын вә аваданлыглар үзрә дә фондверими кәстәричисиндән истифадә етмәк лазым кәлир. Тәһлилдә ајры-ајры дэзкаһлар групу кәтүрүлүр вә онлара тә'сир кәстәрән амилләр конкрет оларағ мүүјјәнләшдирилир.

Бунун үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә етмәк олар.

Аваданлыглар үзрә фондвериминин тәһлили

31-чи чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчу ваһиди	План	Факт
1.Аваданлыгларын дәјәри	мин манат	10.0	9,0
2.Аваданлыгларын орта иллик сајы	әдәд	5	4
3.Ил әрзиндә бир аваданлыға дүшән саатларын мигдары	саат	2100	1900
4.Бир саата дүшән мәһсул истеһсалы	ман	2,50	3,00
5.Фондверими /4x3x2:13	манат	2,62	2,42

Чәдвәлин мә'луматларындан көрүнүр ки, фондверими - 0,20 манат (2,42-2,62) азалмышдыр.Тә'сир кәстәрән амилләри мүүјјән етмәк үчүн һесбламалардан истифадә етмәк лазымдыр.

1. План үзрә $2,50 \times 2100 \times 5 : 102 = 2,62$
2. һесаблама рәғәмләри $2,50 \times 2100 \times 5 : 9 = 2,91$
3. "- "- $2,50 \times 1900 \times 4 : 9 = 2,11$
4. "- "- $2,50 \times 2100 \times 4 : 9 = 2,33$
5. Фактики $3,0 \times 1900 \times 4 : 9 = 2,42$

Инди исә тә'сир кәстәрән амилләри мүүјјән едәк:

1. Аваданлыгларын дәјәринин дәјишмәсинин тә'сири.
+0,29/2,91-2,62/
2. Аваданлыгларын орта иллик сајынын дәјишмәсинин тә'сири.
-0,58/2,33-2,91/
3. Ил әрзиндә бир аваданлыға дүшән саатын мигдарынын дәјишмәсинин тә'сири
-0,22/2,11-2,33/

4. Бир саата дүшөн мөһсул истехсалынын дөжишмесинин тә'сири.
 $+0,31/2,42-2,11/$
 Чөми $/+0,29/+/-0,58/+/-0,22/+/+0,31/ = 0,20$ манат
 тәшкил едир.

Һазыркы шөраитдө дөзкаһларын күчүндөн сөмөрөли истифадө едилмәси үзрә сһтијат мәнбәләринин һесаблинамасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Дөзкаһларын күчүндөн сөмөрөли истифадө үзрә сһтијат мәнбәләрини мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы кәстәричиләрә мүрачиәт едөк.

Кәстәричиләр	План	Һесабат
1. Аваданлыглардан истифадө әмсалы	0,9	0,8
2. Нөвбәлилик әмсалы	2,0	1,8

Белә һалда аваданлыгын истифадө әмсалы үзрә мөһсул истехсалыны

$12,5(0,9:0,8-1=0,125)$, јахуд 12,5 фаиз, нөвбәлилик әмсалы һесабына исә 11,1 $(2,0:1,8-1=1,111-1=0,111)$, јахуд 11,1 фаиз артырмаг олар.

Тәһлили башга истигамәтдө дә апармаг олар. Бурада ики амили-нөвбәлилик әмсалыны вә аваданлыгларын мөһсулдарлыг гүввәсиндөн истифадәни өјрәнә биләрик. Тәһлил үчүн чөдвәлин рәгәмләринә мүрачиәт едөк.

Нөвбәлилик вә аваданлыгларын мөһсулдарлыг гүввәсиндөн истифадәнин тәһлили.

32-чи чөдвөл.

Кәстәричиләр	Ксчөн ил	Һесабат или	Көнәрлашма
Мөһсул истехсалы	6400	6200	-200
Нөвбәлилик әмсалы	1,7	1,6	-0,1

Амилләрин тә'сирини мүәјјән едөк:

1. Нөвбәлилик әмсалынын дөжишмесинин тә'сири;

$$6200 \times 1,7:1,6 = 6587 \text{ мин манат.}$$

$$6200 - 6587 = -387 \text{ мин манат.}$$

2. Аваданлыгларын мөһсулдар ишләмәсинин тә'сири;

$$6587 - 6400 = +187 \text{ мин манат тәшкил едир.}$$

Јухарыда дејилдији кими машын вә аваданлыгларын хүсуси чәкиси фондларын тәркибиндә артдыгча фондверими кәстәричиси јүксәлир. Она көрә дә бу амилдин тә'сири

өјрөнилмөлидир. Бунун үчүн ашағыдакы чөдвөлин мө'луматларындан истифадө сдөк.

Фондларын актив һиссәсинин хүсуси чөкисинин фондвериминө тә'сири

33-чү чөдвөл

Көстәричиләр	Өлчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Көнар-лашма
1. Мөһсул истәһсалы	миң манат	2300	2200	-100
2. Әсас фондлар о чүмлөдөн:	"-	1900	2100	+200
2. Машын вө аваданлыглар	"-	1700	1400	-600
3. Машын вө аваданлыгларын хүсуси чөкиси	әмсал	0,8947	0,6667	-0,2280
4. Фондверими /1:2/	манат	1210	1048	-162
5. Машын вө аваданлыглар үзрө фондверими	манат	1353	1577	+224

Амилләрин тә'сирини мүйјән сдөк:

Аваданлыгларын хүсуси чөкисигин дәјишмәсинин тә'сири; $-0,2280 \times 1353 = -308$ манат.

Аваданлыглар үзрө фондверимчинн дәјишмәсинин тә'сири; $+224 \times 0,6667 = +46$ манат.

Ики амилин тә'сири мәнфәл -162 манат $/-308/-/+146/$ тәшкил сдир.

Әсас истәһсал фондларынн тәһлил етдикдө ганунаујунлуғлар диггәти чөлб етмөлидир. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк:

1. Әсас истәһсал фондларынын чохалмасы, адәтән, мөһсул истәһсалынын артмасына тә'сир көстәрир. Бу ганунаујунлуғу мүйјән етмәк үчүн ики көстәричинин динамикасы нәзәрдән кечирилмөлидир. Бунлар, истәһсал фондларынын дәјери вө о чүмлөдөн фондларын актив һиссәси, икинчиси, исә сабит гиймәтләрлө мөһсул истәһсалыдыр. Бу ики көстәричи үзрө бә'зән кәскин фәрг мұшаһидә едилир. Мәсәлән, республиканын сәнәјеси үзрө 1990-чы илдө мөһсул истәһсалы 1980-чы илә нисбәтән чөми 23% артдығы һалда әсас истәһсал фондлары 70% чохалмышдыр.

2. Фондла силаһланма көстәричиси јүксәлдикчө, әмәк мөһсулдарлығына мүсбәт тә'сир көстәрмөлидир. Республиканын сәнәјесиндө 1990-чы илдө фондла силаһланма көстәричиси 1985-чи илә нисбәтән 36% јүксәлдији һалда, әмәк мөһсулдарлығы чөми 2,6% чохалмышдыр. Тәһлил материалы көстәрир ки, республиканын сәнәјесиндө фондла силаһланма көстәричиси хәјли дәрәчәдә ишчи сајынын азалмасы һесабына

баш вермишдир. Мәлүмдүр ки, фондла силаһланма ишчи сајынын азалмасы һесабына баш вердикдә о, әмәк мәһсулдарлығына демәк олар ки, тә'сир кәстәрмир.

3. Фондла силаһланма кәстәрчиси јүксәлдикчә мәһсулун маја дәјериндә амортизасијанын хүсуси чәкиси артыр, әмәк һаггы исә азалыр. Бу онунла изаһ едилир ки, фондла силаһланма әксәр әсас фондларын чоһалмасы илә бағлы олдуғу үчүн маја дәјериндә амортизасијаны артырыр. Фондла силаһланмаја кәлдикдә исә буна әл әмәјинин техника илә әвәз сдилмәси кими баһылмалыдыр. Бу чәһәтдән фондла силаһланма маја дәјериндә әмәк һаггынын хүсуси чәкисини азалтмалыдыр.

4. Реконструксијаја вә тәзәдәнгурмаја капитал гојулушунун хүсуси чәкиси чоһалдыгча фондверими артыр. Она кәрә ки, реконструксијаја вә тәзәдәнгурмаја сәрф сдилән капитал гојулушу билаваситә мәһсул истәһсалы илә бағлыдыр. Гәјд етмәк лазымдыр ки, мүәссисәләрдә бу ганунаујгунлуғлар бә'зән позулур. Бунлар исә әсас фондларын истифадәсинә әкс-тә'сир кәстәрир. Демәли, бу ганунаујгунлуғлар игтисади тәһлилин даими объекти олмалыдыр.

5.6. Мүәссисәнин истәһсал күчү вә ондан истифадәнин тәһлили

Мүәссисәнин истәһсал күчү онун әсас кәстәрчиләриндән биридир. Мүәссисәнин мәһсул истәһсалы, ишчи гүввәсинә тәләбат, хаммал материалынын әлдә сдилмәси билаваситә бу кәстәрчидән асылыдыр. Мүәссисәнин фәалијәтиндә әсас кәстәрчиләрдән бири лајиһә күчүнүн истифадәсидир. Бунун үчүн мүәссисәнин орта иллик истәһсал күчүнүн истифадә әмсалы кәстәрчисиндән истифадә едилир. Мүәссисәнин истәһсал күчү нөвбәлилик әмсалы илә бағлыдыр. Јә'ни, нөвбәлилик әмсалы чоһаларса, билаваситә истәһсал күчүнүн артмасына мүсбәт тә'сир кәстәрәр.

Мүәссисәнин истәһсал күчүнү тәһлил етдикдә сәхләр вә тәсәррүфат ваһидләри арасында оптимал әлагә мүәјјәнләшдирилмәлидир. Сәхләр вә тәсәррүфат ваһидләри арасында оптимал әлагә олмадыгда аһәнкдарлыг позулур, бу исә истәһсал күчүнә әкс-тә'сир кәстәрир.

Мүәссисә үзрә аһәнкдарлығы тә'мин етмәк үчүн сәх вә тәсәррүфат ваһидләри үзрә истәһсал күчү нәзәрә алынмалыдыр. Бунлар бир-бирини тамамламазса, аһәнкдарлыг јарана билмәз. Белә бир истигамәтдә тәһлилин апарылмасы мүтәнасиблијин гаршысыны алмаг үчүн вахтында тәдбир һазырламаға имкан верир.

Мүәссисәнин истәһсал күчү дәрә истигамәтдә нәзәрдән кәчирилмәлидир:

-истәһсалын әмәк тутуму;

-дәзкәһ вә аваданлығларын истифадәси үзрә вахт фонду;

-дэзках вэ аваданлыгларын интенсив истифадэси;

-дэзках вэ аваданлыгларын тэркиби вэ гурулушундан ибарэтдир.

Мүэссисэнин истехсал күчүнэ, техники јенидэнгурма, истехсалын вэ әмәјин тәшкили, технолокијанын тәкмилләшдирилмәси, ишчиләрин ихтисас дәрәчәләри, иш нормаларынын јеринә јстирилмәси, зај мәһсулун азалмасы, сәмәрәли тәклифләрин истифадәси вэ с. амилләр мүәјјән дәрәчәдә тәсир кәстәрир.

Тәһлил заманы мүэссисэнин истехсал күчү балансы дәгиг әјрәнилмәлидир. Бунун үчүн ашагыдакы чөдвөлдән истифадә етмәк олар.

34-чү чөдвөл

Костәричиләр	Кечән ил	Һесабат или	Кәнарлашма (мин манатла)
Илин әввәлино	110543	116975	+6402
Истисмара верилән об-јект һесабына	1250	-	-1250
Реконструксија һесабына	-	-	-
Техники тәзәдән-гурма һесабына	2439	4763	+2324
Мәһсулун чешидинин дәјишмәси һесабына	-	+54	+54
Кәнар мүэссисәдән алынмышдыр	+20	-	-20
Мүэссисәдән харич едилмишдир	-	-	-
Мәһсулун чешидинин дәјишдирилмәси һесабына	5219	4717	+502
Балансдан силинишдир	2003	683	+1320
Кәнар мүэссисәјә верилмишдир	90	-	+90
Илин ахырына галығы	116945	126637	+9592
Орта иллик истехсал күчү	114995	123523	+8528
Мәһсул истехсалы	108149	115651	+7502
Истехсал күчүнүн истифадә әмсалы	0,79	0,81	+0,02

Чөдвөлин рөгәмләри истехсалын күчү һаггында там тәсәввүр әлдә етмәјә имкан верир. Тәһлилдә мүэссисәдән кедән истехсал күчү илә, дахил олан аваданлыглар мүгајисә едилмәлидир. Мүэссисәдән кедән истехсал күчү ар. оларс буну мүэссисәдә дэзках вэ аваданлыгларын кәнарлашма едил барәдә сигнал кими гәбул етмәк лазымдыр.

6. ХАММАЛ ВЭ МАТЕРИАЛЛАРЫН ИСТИФАДЭСИННИН ТӨҮЛИЛИ

6.1. Материалларын истифадэсинин мүэссисэ үчүн әһәмијјәти

Маја дәјәринин тәркибиндә хаммал вә материалларын хүсуси чәкиси башлыча јер тутур. Демәли, маја дәјәринин ашагы салынмасында хаммал вә материаллардан сәмәрәли истифадә сдилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Хаммал вә материаллардан сәмәрәли истифадә сдилмәси, бир нечә истигамәтләр үзрә нәзәрдән кечирилмәлидир. Бурада башлыча мәгсәд мәһсул ваһидинә хаммал вә материалларын мәсарифини азалтмаг мәсәләсидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, хаммал вә материалларын истифадәси ики бөјүк проблемни әһәтә сдир. Бунлардан биринчиси, хаммал вә материалын иткисини азалтмаг јолу илә, онларын гәнаәти һесабына мәһсул истехсалыны артырмаг, икинчиси исә хаммал вә материалын бөјүк мәсрәфи илә мәһсул бурахылышыны чохалтмагдан ибарәтдир. Әксәр һалда истехсалда истифадә олуна хаммал вә материалларын сһтијат мәнбәәләри мәһдуд олур . Буна көрә дә онлары гәнаәтлә вә сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр. Хаммал вә материаллардан сәмәрәли истифадә комплекс мәсәләләрин һәллиндән асылдыр. Бунлар әсасән тәшкилати, техноложии, материалларын гәнаәтинә мадди мараг принципи, хаммал вә материалларын кәјфијјәти, онларын сахланылмасы, иткијә јол верилмәси вә саирәдән ибарәтдир. Мүэссисә үчүн хаммал вә материалдан сәмәрәли, гәнаәтлә истифадә, һәр шәјдән әввәл, сјни материал мәсарифи даирәсиндә мәһсул истехсалыны артырмаг демәкдир.

6.2. Хаммал вә материалларын истифадэсинин төһлили

Елми-техники тәрәггинин тә'сири алтында мәһсул истехсалына чәкилән хәрчдә хаммал вә материал мәсарифләринин хүсуси чәкиси чохалдыгы һалда, мәһсул ваһидиндә онун азалмасы мүшаһидә сдилур.

Статистика идарәсинин 1989-чу ил мә'луматына көрә сәнајә мүэссисәләри үзрә маја дәјәринин тәркибиндә хаммал вә материалын хүсуси чәкиси 71,4% тәшкил етмишдир. Бу о демәкдир ки, игтисадијјатымызын инкишафында хаммал вә материалын сәмәрәли истифадәси һәлләдичи рол ојнајыр. Хаммал вә материалларын сәмәрәли истифадәси үчүн

биринчи нөвбədə гәнаәт режиминә нәзәр салмаг лазымдыр. Гәнаәт режими тәкчә игтисади әһәмијјәт кәсб етмир, о, һәм дә зәһмәткешләрин вәсаитләринин сәмәрәли истифадә едилмәсинә тәрбијәви мүнәсибәт јаранмасында башлыча шәртдир. Хаммал вә материалларын сәмәрәли истифадә едилмәсиндә мәсариф нормаларынын оптималлығы бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дүзкүн нормалар олмадан игтисадијјатын идарә едилмәси, халг тәсәррүфаты саһәләринин әлағәләндирилмәси мүмкүн дејилдир. Сәнајә мүәссисәләриндә үч нормативдән ист. фадә едилир.

Бунлардан биринчиси- перспектив нормалардыр. Перспектив нормалар адәтән перспектив планларда нәзәр алыныр вә онун истеһсала тәтбиг едилмәси сонунчу илләрә аид едилир.

Икинчиси - иллик нормалардыр, бу нормалар хаммал вә материалларын мәһсул ваһидинә ил әрзиндә мәсарифини әкс етдирир.

Үчүнчү исә - чарн нормалардыр ки, бунлар нисбәтән аз дөвр үчүн мүәјјән едилир, бунлара мүвәггәти нормалар дејилир.

Нормаларын вәзијјәти тәһлил едилдикдә онлар саһә, завод, сех нормалары бахымындан нәзәрдән кечирилмәлидир. Нормалар ајры-ајры агрегат, дэзкаһ, технологи процесс истигамәти үзрә дә өјрәнилмәлидир. Мүәссисәләрдә мүхтәлиф өлкәләрин аваданлыглары, ајры-ајры шәһәрләрдән алынған мүхтәлиф маркалы дэзкаһлар мөвчуддур. Бунлар мүхтәлиф мәһсулдарлыга малик олдуғлары кими бә'зән онларын арасында мәһсул ваһидинә хаммал вә материал мәсарифи дә мүхтәлиф олур. Бу чәһәтә кәрә хаммал вә материал мәсарифләрини планлашдырдыгда машын вә аваданлыгларын бу хусусијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Нормалардан бәһс едилдикдә онларын мүтәрәгги вә динамик олмалары мүһүм шәртләрдән биридир. Мүтәрәгги нормалар, адәтән, елми наилијјәтләри, габагчыл тәчрүбәни вә иш үсулуну өзүндә әкс етдирир. Нормалар ејни заманда динамик олмалыдыр. Даһа доғрусу, онлар истеһсал шәраитинин, истеһсалын тәшкилинин дәјишмәси, ишчиләрин ихтисас дәрәчәләринин артмасы вә саирә бу кими амилләрә әлағәдар оларағ тәзәләнмәлидир.

Тәчрүбәдә ики мәнбәјә әсасландырылмыш нормалар мә'лумдур. Бунлар елми-техники вә статистик нормалардыр. Техники-игтисади нормалар һесабламалара әсасланарағ истеһсалын шәраитини вә елми-техники наилијјәтләри өзүндә

әкс етдирир. Статистик нормалар исә һесабат кәстәричиләри әсасында јараныр. Статистик нормалар бә'зән әһәмијјәтли дәрәчәдә чатышмазлыға малик олулар. Истеһсал просесиндә тәсәррүфатсызлыг һесабына материалларын иткиси, туллантылар мөвчуддурса, јени илә планлашмада бу нормативләрден истифадә едилмәси иткиләри гануни шәклә салыр.

Нормаларын тәһлили заманы истеһсал габагчылларынын иш үсулуну нәзәрә алмаг вачибдир. Бундан әләвә сәмәрәләшдиричиләрин вә ихтирачыларын тәклифи игтисади тәһлилдә бир мөһим кими истифадә едилмәлидир. Јадда сахламаг лазымдыр ки, һәр мүүссисәдә еһтијат мәнбәләри мөвчуддур ки, бу да истеһсалат габагчылларынын јаранмасына кениш имкан верир. Әкәр мүүссисәдә онлар јохдурса демәли, габагчылларын мејдана чыхмасы үчүн имканлар мөһдуддур.

Хаммал вә материалларын сәмәрәли истифадәсиндә мүтәрәгги технолокијанын әһәмијјәти бөјүкдур. Тәһлил заманы мүүссисәнин мүтәрәгги технолокија үзрә нә кими тәдбирләр һазырламасы диггәти чөлб етмәлидир. Хаммал вә материалларын сәмәрәли вә гәнаәтлә истифадәси хејли дәрәчәдә баһа баша кәлән материалларын, учузу илә әвәз едилмәсиндән асылыдыр.

Тәһлил апарылдыгда материалларын әвәз едилмәси илә әлагәдар олараг 4 мөһсулун кејфијјәти әсас амил кими нәзәрдән гачмамалыдыр.

Материаллара гәнаәт едилмәси мөвчуд әшјаларын сәмәрәли истифадәси илә бағлыдыр. Мәсәлән, кечмиш ССРИ үзрә илдә 60 млн.куб метр тахта гутулар дүзәлдилмәсинә сәрф едилер. Бу гутулар исә әсасән бир, јахуд јарым дөфә дөвријјәдә истифадә олунур. Шүбһәсиз, бу гутуларын кимјанын мүасир инкишаф дөврүндә пластмасла әвәз едилмәси чох да чәтинлик тәрәтмир.

Материалларын гәнаәти хејли дәрәчәдә туллантыларын истифадәси илә әлагәдардыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, техники туллантылар техноложи просесләрин мүтәрәгги олмасы һесабына мүәјјән дәрәчәдә азалдыла биләр. Хаммал вә материалларын сәмәрәли истифадәси онларын нәглијјатла дашынмасы илә бағлыдыр. Нәглијјатла дашынмада тез хараб олан мөһсулларын кејфијјәтинин ашағы дүшмәси, минерал күбрәләрин иткиси вә с. һаллара јол верилер.

Хаммал вә материалларын гәнаәтлә истифадә едилмәсини иш јеринин тәкмилләшдирилмәси һесабына тә'мин етмәк олар.

Бу, биринчи нөвбədə, һәр бир грам хаммалын горунмасы, туллантыларын азалдылмасы, зај мөһсулун бурахылмамасы, дэзкаһларын бош-бошуна ишләдилмәмәси һесабына әлдә сдилә биләр.

Тәһлил заманы хаммал вә материалларын мәсарифинә үч амилин тәсири өјрәнилик. Бунлар мигдарын дәјишмәси, гијмәт амили, хаммал вә материалын әвәз едилмәсидир. Тәһлилдә ашағыдакы чәдвәлин мә'луматларындан истифадә сдилә биләр.

Хаммал вә материалын истифадәсинә тә'сир кәстәрән амилләрин тәһлили

35-чи чәдвәл

Материал	ПЛАП			Һеса бат		Фак- тики	Кәнар лашма	О чүм- ләдән			
	мигд. /ман/	гијм. /ман/	чөми /ман/	мигд. /ман/	гијм. /ман/	чөми /ман/	палап гијмәт- тиндә	сартым азлыгы кәлтирик	мигд.	гијм.	өвәз- стмә һеса- бына
А	50	1	150	100	2	200	100	+50	-50	+100	-
Б	100	0,50	100	-	-	-	-	-	-	-	-
В	-	-	-	300	0,30	-	90	150	-10	-60	+50

Көрүндүјү кими, "Б" материалы олмадыгы үчүн "В" материалыннан истифадә сдилмишир. Бунун да нәтичәсиндә 50 манат әләвә хәрчә јол верилмишир.

6.3. Мөһсулун мөтериалверими вә материалтутумунун тәһлили

Мүасир дөврдә истәһсал олунмуш мөһсулун тәркибиндә хаммал вә материалын хусуи чәкисинин чоһалмасы мүшәһидә сдилир. Бу амиллә әләгәдар олараг мөһсулун материалтутумлуғунун тәһлил едилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Материал үзрә гәнаәти мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы һесаблама үсулундан истифадә етмәк олар.

Фәрс едәк ки, завод кечән илдә 953 мин манат, һесабат илиндә исә 946 мин манат хаммал сәрф етмишир. Кечән илдә әмтәәлик 2320,0 мин манат олдуғу һалда һесабат илиндә бу мөбләг 2394,0 мин манат тәшкил етмишир. Демәли, $(2320/953-2394/946) \times 2394 = /2,43-2,53/ \times 2394 = 47,8$ мин манат гәнаәт сдилмишир.

Мөһсулун материал тутуму, хаммал вә материал мәсарифләринин, истәһсал едилмиш мөһсулун дөјөринә олан нисбәти илә мүәјјән сдилир. Мөһсулун материал тутуму ики амилин тәсири нәтичәсиндә дәјишә биләр. Бунлардан

биринчиси, хаммал вә материал мәсарифләринин дәјәри дикәри исә истәһсал сдилмиш мәһсулун дәјәридир. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә материалын истифадәси дәгиг өјрәнилмәлидир. Бунун үчүн материал мәсарифи үзрә кәнарлашманын тәһлили үмуми шәкилдә јох, онларын нөвләри үзрә тәһлил сдилмәлидир. Бу исә материалларын артыг сәрф сдилмәси сәбәбини конкрет мүйјән стмәјә имкан всрир.

Хаммал вә материалларын мәсарифинә мәһсул чшидинин дәјишмәси (јә'ни гәнаәт, јахуд артыг хәрчләрә јол всрилмәси һаллары) тә'сир кәстәрир. Мәһсул истәһсалынын дәјәринә мәһсул чшидинин дәјишмәси вә гијмәт амили дә тә'сир кәстәрир.

Материалгајтарма кәстәричиси әсасән ики амилин тә'сири алтында дәјишир. Фикримизи ајаынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә сдәк.

Мәһсулун материалгајтарма әмсалына тә'сир сләк:
амилләрин тәһлили

30-чы чәдвәт

Кәстәричиләр	Олчү ваһиди	Кәчән ол	Чарил ил	Шәрти рәғәм
1.Хаммал материал мәсарифи	ман.	953	946	946
2.Мәһсул истәһсалы	ман.	2320	2304	2320
3.Мәһсулун материал-верими /2:3/	ман.	2,43	2,53	2,45

Чәдвәлин рәғәмләриндән көрүнүр ки, һесабат илиндә мәһсулун материалверими 0,10 (2,53-2,43) манат чоһалтылгыр.

Тә'сир сдән амилләри мүйјән сләк:

1. Хаммал материал мәсарифинин дәјишмәси,

$$2,45 - 2,43 = +0,02 \text{ манат.}$$

2. Мәһсул истәһсалынын дәјишмәсинин тә'сири,

$$2,53 - 2,45 = +0,08 \text{ манат тәшкил сдир.}$$

Ики амилин тә'сири +0,10 манат тәшкил сдир.

Истәһсалверимини ајры-ајры мәһсуллар үзрә дә тәһлил стмәк олар. Бунун үчүн Абшсрон зейтун заводунун кәстәричиләрини нәзәрдән кечирәк.

**Ајры-ајры мөһсуллар үзрө хаммал гажтарма
көстөрчисинин төһлили**

37-чи чөдвөл

Көстөрчилөр	Өлчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или
-------------	-------------	----------	-------------

Сөрф сдилмишдир:

1. Помидор	тон	550	472
2. Гижмәти /һәр тона/	ман	166,11	137,00

Истәһсал сдилмишдир:

3. Туршуја гојулмуш помидор	ШБ	200	354
4. Ваһидин гижмәти	ман	117,62	109,18
5. Пүрө	ШБ	180	138
6. Ваһидин гижмәти	ман	96,32	101,16
7. Хаммалгајтарма әмсалы	ман	0,44	0,81
/3x4/+/5x6/:/1x2/			

Чөдвөлин рөгөмләриндән көрүнүр ки, хаммалгајтарма әмсалы 0,37 манат жүксәлмишдир.

Тә'сир көстөрөн амилләри мүәјјән етмәк үчүн исә һесаблама үсулундан истифадә етмәк олар(рөгөмләр шәртидир).

1. Туршуја гојулмуш помидор мөһсулунун артмасынын тә'сири, $0,64-0,44 = +0,20$ манат.

2. Туршуја гојулмуш помидорун гижмәтинин тә'сири, $0,61-0,64 = -0,03$ манат.

3. Пүрө мөһсулунун мигдарынын дәјишмәсинин тә'сири, $0,56-0,61 = -0,05$ манат.

4. Пүрө мөһсулунун гижмәтинин дәјишмәсинин тә'сири, $0,57-0,56 = +0,01$ манат.

5. Сөрф едилмиш помидор мөһсулунун мигдарынын дәјишмәсинин тә'сири, $0,67-0,57 = +0,10$ манат.

6. Сөрф едилмиш помидорун гижмәтинин дәјишмәсинин тә'сири, $0,81-0,67 = +0,14$ манат.

Чәмиси $/+20/+/-0,03/+/-0,05/+/+0,01/+/+0,10/+/+0,14/=+0,37$ манат төшкил едир. Көрүндүјү кими, бу үсулдан истифадә етмәклә ајры-ајры амилләрин тә'сирини конкрет олараг мүәјјән етмәк олур.

Үмумијјәтлә, хаммал вә материалларын истифадәсинә гижмәт вермәк үчүн төһлил ики истигамәтдә апарылмалдыр. Бунлардан биринчиси, планла һесабат арасындакы фәрг вә онун сәбәбинин өјрәнилмәси, икинчиси исә план үзрә нәзәрдә тутулмуш гонастин дәринә јетирилмәсинин төһлил сдилмәсидир.

Бунлардан сәһибәтә һәм хәһибәтә әһәмиәтлик етмәк.

Тәһлил үчүн ашағыдакы көстәричиләрә нәзәр салаг:

1. Материалларын план үзрә мәсарифи 750 мин манат

2. Материалларын фактики мәсарифи 1030 мин манат

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, материалларын фактики мәсарифи плана гаршы 280 мин манат (1030-750) артыг сәрф сдилмишдир. Бу кәнарлашманын сәбәбини өјрәнмәк үчүн әләвә көстәричиләрдән истифадә сдилмәлидир (рәгәмләр шәртидир).

1. План мәнсулу кечән илин фактики материал мәсарифи ифадәсиндә 800 мин манат.

2. План мәнсулу һесабат илинин фактики материал мәсарифи ифадәсиндә 820 мин манат.

3. һесабат илинин мәнсулу кечән илин фактики материал мәсарифи ифадәсиндә 1040 мин манат.

4. һесабат илинин мәнсулу план материал мәсарифи ифадәсиндә 950 мин манат.

5. План үзрә мәнсулун дәјәри 1050 мин манат.

6. Фактики мәнсулун дәјәри 1350 мин манат.

Инди исә ме'јарлар үзрә тә'сир көстәрән амилләри мүйјән сдәк:

А) Кечән илин фактики материал мәсарифи ме'јары үзрә:

1. Мәнсул истехсалы һәчминин дәјишмәси вә онун материал мәсарифинә тә'сири.

Мәнсул истехсалы фактики материал мәсарифи ме'јары үзрә 130% (1040:800) тәшкил етмишдир. Дсмәли, бу һесабата көрә фактики материал мәсарифи 975 мин манат (750x130:100) тәшкил етмәли иди. Бу рәгәмдән план үзрә материал мәсарифи чыхыларса, бу мәнсул истехсалынын чоһалдылмасы вә онун материал мәсарифинә тә'сир етмәсини тапмаға имкан всрир ки, бу да бизим мисалымызда +225 мин манат (975-750) тәшкил сдир.

2. Мәнсул чешидинин дәјишмәси вә онун материал мәсарифинә тә'сири:

Мәнсул истехсалынын чоһалмасы илә әлагәдар олараг материал мәсарифи 975 мин маната чата биләрди. Әслиндә исә фактики мәнсул план материал мәсарифи ифадәсиндә 950 мин маната бәрабәрди. Дсмәли, материал гәнаәти бу һесаба көрә 25 мин манат /950-975/ тәшкил етмишдир.

3. Мәнсул ваһидинә материал мәсарифләринин гәнаәти, јаһуд артыг сәрф сдилмәси: бу амилин һесабына +80 мин маната (1030-950) артыг материал сәрф сдилмишдир.

Чәмиси исә үч амилин тә'сири +280 мин маната (+225)+ (-25)-(+80) бәрабәрди.

Б) Фактики материал мәсарифи үзрә:

1. Мәһсул истәһсалынын дәјишмәси вә онун материал мәсарифинә тә'сири.

Бу мс'яр үзрә мәһсул истәһсалы 125,6% /1030:820x100/ тәшкил етмишди. Лакин, материал мәсарифи 25,6% чохала биләрди. Бу исә бизим мисалымызда 942 мин манат /750x125,6:100/ тәшкил едәрди. Лакин, мәһсул һәчминин артмасы һесабына +192 мин манат /942-750/ чох материал сәрф едилмишди.

2. Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун материал мәсарифинә тә'сири.

Мәһсул истәһсалы һәчминин артмасы илә әлагәдар олараг көрүндүҗү кими материал мәсарифи 942 мин манат тәшкил етмәли иди. һәгигәтдә исә фактики мәһсул план материалы мәсарифи ифадәсиндә 950 мин манат тәшкил етмишди. Бу һалда мәһсул чешидинин дәјишмәси һесабына материал мәсарифи +8,0 мин манат /950-942/ чохалмышды.

3. Мәһсул ваһидинә материалларын артыг сәрф едилмәси.

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, фактики материал мәсарифи 1030 мин манат тәшкил етмишди. Фактики мәһсул истәһсалына план материал мәсарифи 950,0 мин манат тәшкил еди. Демәли, +80 мин манат материал артыг сәрф едилмишди. Үч амилин тә'сири +280 мин маната бәрабәрди.

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, мс'ярлар үзрә тә'сир кәстәрән амилләр мүхтәлиф сәвиҗҗәә маликдирләр. Буна көрә дә мс'ярлар оптимал вариант кими истифадә едилә билмәз. Бә'зи игтисади әдәбиҗҗатларда сабит гиҗмәтләрдән истифадә едилмәси тәклиф едилди. Әлбәттә, бу да мүҗҗән мә'нада өзүнү доғрултмур. Чүнки чешидин дәјишмәси билаваситә гиҗмәтләр васитәсилә мәһсулун дәјериндә өзүнү бүрүзә верир. Она көрә дә оптимал вариант олараг кечән илин вә һесабат илинин фактики материал мәсарифләри үзрә орта кәстәричини мүҗҗән етмәклә, ондан бир мс'яр кими истифадә едилди.

Мә'лумдур ки, мүәссисәләрдә һәр илин әввәлиндә вә нөвбәти проссләрдә тәшкилати-техники тәдбирләр планы тәртиб едилди. Бу тәдбирләрин әксәриндә материал мәсарифләринин ашағы салынмасы планлашдырылыр. Белә бир тәдбирин апарылмасы тәләб еди ки, онун јеринә

јетирилмәсинә гијмәт верилсин. Јухарыда тәклиф едилән тәһлил үсулундан истифадә стмәклә тәдбирләрин јеринә јетирилмәсини өјрәнмәк олар.

7. МӘҲСУЛУН МАЈА ДӘЈӘРИНИН ТӘҲЛИЛИ

7.1. Маја дәјәри кәстәричисинин мүәссисә үчүн әһәмијјәти

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә мәһсулун маја дәјәри кәстәричиси јени кәјфијјәт кәсб едир. Елми-техники тәрәггинин инкишафы, базар мүнәсибәтләри шәраитиндә рәгабәтин тәсир гүввәси, јени техника, технолокија вә с. бу кими амилләр маја дәјәринин гурулушуна, мәһсул ваһидинин мәсарифинә тәсир стмәјә билмәз. Базар игтисадијјатында рәгабәтин тәсири һесабына маја дәјәринин ашағы салынмасы чидди проблемә чеврилир. Белә бир шәраитдә маја дәјәри кәстәричиси мәһсулун кәјфијјәти илә бир вәһдәт тәшкил едир. Даһа доғрусу, маја дәјәри үзрә хәрчләрин артмасы мәһсулун кәјфијјәтинин јахшылашмасына табе едилмәлидир. Бүтүн бунлар маја дәјәринин нәинки тәһлил методикасында, һәм дә мәсарифләрин учотунда олан нөгсанлары ашкар стмәјә имкан верир.

Базар мүнәсибәтләриндә мәһсул истәһсалына чәкилән мәсрәфләрдә стандарт вә гејри-стандарт нормативләрдән истифадә едилир. Белә шәраитдә мәһсул ваһидинә чәкилән мәсрәфләрин кәнарлашмасынын мүәјјәнләшдирилмәси мүрәккәбләшир. Јәни стандарт нормативләр үзрә мәсрәфләрин кәнарлашмасыны нормативләрлә мүгајисәдә мүәјјән стмәк мүмкүндүрсә, гејри-стандарт нормативләр үзрә мәсрәфләрдә һәр бир һал үчүн аналитик тәһлил апарылмасы вачиблији гаршыја чыхыр.

Мәсарифләрә белә јанашмағ рәгабәтин тәләбләринә ујғунлашмағ демәкдир. Базар игтисадијјаты шәраитиндә учотун да мөгсәди дәјишир. Мәсәлән, истәһсал просесинин өзүндә учотун апарылмасы үзрә онун мәрһәләләрә бөлүнмәси тәләб олунур. Елә мәһсул истәһсалы просеси вар ки, орада технолоки вахт 15 дәгигәдән артығ дејил. Галаны исә нәзарәт, нәглијјатла бағлы вахт вә с. мәсәләләр тәшкил едир.

Бүтүн бунлар маја дәјәринин тәһлилиндә оперативлији тәләб едир. Мәһсулун маја дәјәри, мүәссисәләрин тәсәррүфат фәалијјәтинә гијмәт вермәк үчүн әсас кәстәричиләрдән биридир. Бу кәстәричи әмәк һағгынын, хаммал вә

материалларын сәмәрәли истифадәсинә нәзарәт әтмәјә имкан верир. Маја дәјәри синтетик бир кәстәричи олмагла, тәсәррүфатын интенсив јолла инкишафы, елмин, техниканын истәһсала тәтбиги, габагчыл тәчрүбәнин јајылмасы, сһтијатлардан сәмәрәли истифадәни өзүндә әкс етдирир.

Гејд әтмәк лазымдыр ки, өлкәмиздә мәһсул истәһсалы артдыгча мәһсулун маја дәјәри үзрә бир фаизин мәзмуну чоһалыр. Бу о демәкдир ки, маја дәјәринин ашағы салынмасы мүәссисә үчүн мүһүм әһәмијјетә маликдир. Маја дәјәри истәһсалын јерләшдирилмәсиндә бир мејар кими истифадә едилир. Маја дәјәри мәһсуллара гијмәт мүәјјән әтмәк үчүн әсас мејардыр. Бу кәстәричи әһалинин мадди вәзијјети илә билаваситә бағлыдыр. Јәни маја дәјәри ашағы салынарса, мәнфәәт күтләси артар вә бу вәсаит һесабына мүәссисәнин мадди имканлары да јүксәләр. Маја дәјәри капитал гојулушунун өдәмә вахтыны мүәјјән әтмәјә имкан верир. Маја дәјәрини тәһлил етдикдә тәкчә онун артмасынын дејил, һәм дә гәнаәтинин сәбәбини өјрәнмәк лазымдыр. Она корә ки, бәзән маја дәјәринин ашағы салынмасы субјектив амилләр һесабына баш верир.

7.2. Маја дәјәри үзрә кәстәричиләр системи

Маја дәјәри үзрә сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармағ, онун сәвијјәсинә дүзкүн гијмәт вермәк вә она тәһсир кәстәрән амилләри даһа дегиг мүәјјән әтмәк үчүн кәстәричиләр системиндән истифадә әтмәк лазымдыр. Маја дәјәри үзрә кәстәричиләр системиндә биринчи нөвбәдә, мәһсул ваһидинин маја дәјәри диггәти чәлб әтмәлидир. Бу кәстәричи мәһсул ваһидинин маја дәјәринә тәһсир кәстәрән амилләри даһа конкрет мүәјјән әтмәјә имкан верир. Мәһсул ваһидинин маја дәјәрини тәһлил етдикдә техники-игтисади кәстәричиләрдән истифадә әтмәјә шәраит јараныр. Бу исә мүәсир дөврдә техниканын истәһсала тәтбиг едилмәсиндә әлдә едилән фајдалылығы мүәјјән әтмәјә имкан верир. Маја дәјәри үзрә кәшиш истифадә едилән кәстәричиләрдән бири әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсарифдир. Бу кәстәричи маја дәјәринин, мәһсулун дәјәринә олан нисбәти кими мүәјјән едилир. Тәчрүбәдә мүгајисәјә кәлән вә кәлмәјән мәһсулларын маја дәјәри кәстәричисиндән истифадә едилир. Сон илләрдә мүәссисәләрдә әмтәәлик мәһсулун һәр манатына материал вә әмәк мәсарифи кәстәричисиндән дә истифадә едилир. Бу

көстөрүчү материалын вә әмәк һаггынын мәһсулун дәјәринә олан нисбәти кими мүәјјәнләшдирилир.

Бунлардан башга, мүәссисәләрдә ссх маја дәјәри, истәһсал маја дәјәри кими көстөрүчүләриндән дә истифадә сдилир. Игтисади әдәбијјатларда саһә маја дәјәри, зона дәјәри кими көстөрүчүләрә дә раст кәлмәк олур.

Маја дәјәри һаггында там тәсәввүрә малик олмаг үчүн мәсарифләрин маддәләр үзрә тәснифаты диггәти чәлб стмәлидир.

Бунлар ашагыдакылардан ибарәтдир:

-истәһсал просесинә мүнасибәтә көрә мәсарифләр истәһсал вә гејри-истәһсал групуна бөлүнүр;

-мәсарифләр истәһсал просесиндә иштиракына көрә әсас вә үстәлик хәрчләр групуна бөлүнүр;

-мәсарифләр мәгсәдәүјгунлуларына көрә мәһсулдар вә гејри -мәһсулдар групуна бөлүнүр;

-мәсарифләр истәһсалын һәчминә көрә сабит вә дәјишән группара бөлүнүр;

-мәсарифләр планла әһатә олунмаларына көрә планлашдырылан вә планлашдырылмајан група бөлүнүр;

-мәсарифләр бөлүшдүрүлмә үсулуна көрә мүстәгил вә гејри -мүстәгил група бөлүнүр;

-мәсарифләр јаранма вахтына көрә чари вә перспектив група бөлүнүр;

-мәсарифләр сјнитипли әләмәтләринә көрә бирелементли вә комплекс группара бөлүнүр.

Бүтүн бунлар маја дәјәринин даһа әтрафлы тәһлил сдилмәсинә имкан всир.

7.3. Маја дәјәри планынын әсасландырылмасынын тәһлили

Базар игтисадијјаты шәраитиндә маја дәјәринин әсаслы олмасы мүгавиләләрлә әлагәдар олараг тәһлил едилмәлидир. Она көрә ки, мүәссисә хаммал, јахуд материал алмаг үчүн мүгавилә багладыгда орада гижмәтләр өз әксини тапыр. Базар игтисадијјатында гижмәтләр сабит характер дашымадыгы үчүн бу һал өз тәсирини план маја дәјәриндә көстәрә билир. Гејд стмәк лазымдыр ки, маја дәјәри көстөрүчүсиндә дә бир сыра нөгсанлар вардыр. һәтта онун планлашмасында да нөгсанлара јол верилир. Маја дәјәрини планлашдырдыгда бәзи хәрч маддәләри (нормативи олмајан) ксчән илин фактики мәсарифләринә әсасланыр. Бурадан бслә нәтичәј кәлмәк

олар ки, ксчөн илләрдә әкәр тәсәррүфатсызлыг һсәбына артыг хәрчләрә јол всрилмишдирсә, дсмәли, о хәрчләр ганунлашараг плана дахил сдилир. Маја дәјәринин чатышмајан чәһәтләриндән бири онун мәһсулун кәјфијјәтини әкс стмәмәсидир.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә маја дәјәринин планлашдырылмасы стандарт хәрчләрә ујгунлашдырылмалыдыр. Бу исә о дсмәкдир ки, планы шәраитә дсјил, шәраити стандарт хәрчләрә ујгунлашдырмаг лазымдыр. Маја дәјәри үзрә бу чатышмајан чәһәти арадан галдырмаг үчүн тәһлил заманы мәсарифләрин өдәниш әмсалындан истифадә сдилә биләр. Бу кәстәричи мүәјјән дәрәчәдә чатышмајан чәһәти арадан галдырыр. Јә'ни мәсариф артарса, онун өдәниши үзәриндә нәзарәт стмәк олур. Маја дәјәринин планлашдырылмасынын дүзкүн олмасыны јохламаг үчүн биринчи нөвбәдә маја дәјәри илә әлагәдар олан нәзәрдә тутулмуш тәдбирләрин әсаслы олмасыны өјрәнмәк лазымдыр. Сонра исә бу тәдбирләрин маја дәјәринә бир амил кими тә'сир стмәси тәһлил сдилмәлидир.

Гәјд стмәк лазымдыр ки, бу вә ја дикәр тәдбирләрин һәјата кәчирилмәси өз әксини маја дәјәринин ајры-ајры хәрч маддәләриндә тапыр. Буна көрә дә, маја дәјәринин әсаслы олмасыны јохладыгда ону үмуми шәкилдә дсјил, һәм дә хәрч маддәләри үзрә тәһлил стмәк лазым кәлир. Маја дәјәринин әсаслы олмасыны јохламаг үчүн техники игтисади кәстәричиләрдән дә истифадә сдилмәлидир. Бу кәстәричиләр имкан всрир ки, маја дәјәри үзрә сһтијат мәнбәләри даһа конкрет шәкилдә мејдана чыхарылсын. Маја дәјәринин әсаслы олмасыны тә'мин стмәк, һәм дә фәјдалы тәдбирин һәјата кәчирилмәсини зәруриләшдирмәк дсмәкдир. Маја дәјәринин әсаслы олмасыны тә'мин стмәк үчүн илк нөвбәдә, иш нормалары нәзәрдән кәчирилмәлидир. Мә'лумдур ки, мүәссисәләрдә иш шәраити јахшылашдыгча фәһленин јеринә јетирдији ишин мигдары, һәчми артыр. Бсләликлә дә, фәһлә бир иш нөвбәсиндә бә'зән ики иш нормасыны јеринә јетирир. Дсмәли, план маја дәјәринин әсаслы олмасыны тә'мин стмәк үчүн иш нормаларынын оптимал олмасы мүһүм шәртләрдән биридир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, тәсәррүфатларда бә'зи иш нөвләринин јеринә јетирилмәси техника васитәсилә мүмкүн олдугу һалда, онун ичрасы әл әмәји илә планлашдырылыр. Нәтичәдә мөвчуд олан сһтијат мәнбәји сәфәрбәр сдилмир.

План маја дэжэрини мўэјјэн стдикдэ тэсэррўфатларда бэ'зи хэрчлэр тэгриби олараг маја дэжэринэ дахил едилир. Адэтэн бу хэрчлэр үзрэ норматив олмадыгы үчүн онлар кечэн илин сэвијјэсинэ ујгун олараг планлашдырылыр. Демэли, бу хэрчлэрэ тэнгиди јанашмаг лазым кэлир. План маја дэжэринин эсаслы олмасына гижмэт всрмэк үчүн кэркинлик эмсалындан да истифадэ едилмэлидир. Бурада ики кестэричи мўгајисэ едилир. Бунлар план мөһсулу кечэн илин фактики маја дэжэри ифадэсиндэ вэ план мөһсулу план маја дэжэри ифадэсиндэн ибарэтдир. Ики кестэричи арасында олан фэрг, мөһсулун маја дэжэринин, кечэн илин фактики маја дэжэринэ гаршы ашагы салынмасыны экс едир. Бу фэрг һәм мўтлэг, һәм дэ нисби рэгэмлэрлэ ифадэ едилэ билэр. Үмуми шәкилдэ план маја дэжэринин эсаслы олмасыны јохламаг үчүн ашагыдакы чөдвөлдөн истифадэ етмөк олар.

План маја дэжэринин јохланмасы
/рэгэмлэр шэртидир/

38-чи чөдвөл

Дэжэри	Мөһсулун мигдары өдөдлэ	Ваһидин маја дэжэри манатла	Чөми маја дэжэри манатла
1 - кечэн илдэ мөһсул истеһсалы			
А - мөһсулу	300	3	900
Б - "-	200	2	400
ЧӨМИ:			1300
2 - план мөһсулун план маја дэжэриндэ			
А - мөһсулу	300	2,9	899
Б - "-	220	1,80	396
ЧӨМИ:			1295
3. План мөһсулу кечэн илин фактики маја дэжэри ифадэсиндэ			
А - мөһсулу	310	3	930
Б- "-	220	2	440
ЧӨМИ:			1370

Рэгэмлэрдэн көрүнүр ки, мөһсулларын план маја дэжэри, кечэн илин фактики маја дэжэринэ нисбэтэн 75/1295-1370/

манат ашагы дүшмелидир. Бу мәбләгги һансы амилләрин һесабына ашагы дүшмәсини мөҗҗөн сәк:

1) мәһсул истәһсалы һәчминин армасы һесабына: Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, мәһсулун һәчми кечән илә һисбәтән 5,4% чохалмалыдыр. Дәмәли, 4.05 манат, јәни 75 манатын 5,4%-и мәһсул һәчминин армасы һесабына маја дәјәринин ашагы дүшмәси тәмин сдилмәлидир.

2) мәһсул ваһидинә мәсарифин азалмасы һесабына:

Бу амилин һесабына маја дәјәри 70,95 манат /75-0-4,05/ ашагы дүшмәлидир. Бу рәгәмләр фаизләрлә дә ифадә едилә биләр, јәни маја дәјәринин ашагы дүшмәси биричи амилин һесабына 5,4%, /4,05:75x100/ икинчи амилин һесабына исә 94,6% /70,95:75,00x100/ тәмин сдилмәлидир. Белә бир тәһлили сјни јолла хәрч маддәләри үзрә дә апармаһ лазым кәлир. Маја дәјәри үзрә сһтијат мәнбәләрини сәфәрбәр стмәк үчүн ону ажры-ажры мәһсуллар үзрә дә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Маја дәјәринин әсаслы олмасыны әмгәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричиси үзрә дә тәһлил стмәк лазымдыр. Әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричиси, маја дәјәри илә мәнфәәт арасындакы әләгәни әкс сдир. Бу кәстәричи үзрә дәрәд амилин тәсири мөҗҗөн сдилир.

Бунлар.

- мәһсул чешининин дәјишмәси;
- мәһсул ваһидинә мәсарифләрин дәјишмәси;
- мәһсулун гијмәтинин дәјишмәси;
- хаммал вә материалын гијмәтинин дәјишмәсиндә.

ибарәтдир.

Әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф планыны әсаслы олмасыны јохламағ үчүн ашагыдакы һесабламаһлардан истифадә едилә биләр (рәгәмләр шәртидир):

- 1- кечән илдә фактики истәһсал сдилмиш мәһсулун маја дәјәри
-1678 мин манат;
- 2- план мәһсул истәһсалы план маја дәјәриндә
- 1609 мин манат;
- 3- план мәһсулу кечән илин фактики маја дәјәри ифадәсиндә
- 1557 мин манат;
- 4- кечән илдә фактики истәһсал сдилмиш мәһсулун дәјәри
- 2300 мин манат;
- 5- план мәһсул истәһсалы план гијмәтләри ифадәсиндә
- 2466 мин манат;
- 6- план мәһсул истәһсалы кечән илин гијмәтләри
- 2380 мин манат;
- 7- кечән илдә әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф
/1:4x100/ 72,96 гәл;

8- план үзрә әмтәәлик мәнсулун һәр манатына мәнсариф
/2:5x100/ 65,25 гәп;

9- шәрти рөгәмләр үзрә әмтәәлик мәнсулун һәр манатына
мәнсариф

/3:6x100/65,42 гәп;

10- јснә сјни шәртлә

/2:6x100/ 67,60 гәп;

Рөгәмләрдән көрүнүр ки, план үзрә мәнсариф ксчән илә
нисбәтән 7,71 гәник /65,25-72,96/ снмәлидир.

Буну амилләр үзрә мүүјјән сдәк.

1- мәнсул чешидини дәјишмәси һесабына

-7,54 гәп./65,42-72,96/

2- мәнсулун гијмәтинин дәјишмәси һесабына

-2,35 /62,25-67,60/

3- мәнсул ваһидинә мәнсарифләрин дәјишмәси һесабына

+2,18 гәпик/67,60-65,42/

Чәмиси /-7,54/+/-2,35/+/+2,18/=-7,71 гәпик тәшкил сдир.

Рөгәмләрдән көрүнүр ки, бу амилләрин һесабына
мәнсарифин ашағы салынмасы үзрә план мүсбәт
гијмәтләндирилә билмәз. Она көрә ки, мәнсул чешидинин вә
гијмәтләрин дәјишмәси амили коллективин сәји илә бағлы
дәјилдир. Коллективин иши илә бағлы олан әсас амил мәнсул
ваһидинә мәнсарифләрин азалмасыдыр. Бу амил үзрә исе
мәнсарифләрин артмасы планлашдырылмышдыр. Планын әсаслы
олмасыны мүтләг рөгәмләрлә дә јохламаг лазымдыр. Мәнсул
истеһсалы һәчминин дәјишмәси тәсирини дә мүүјјән стмәк
олар. Тәһлил кәстәрир ки, план үзрә ксчән илә нисбәтән
235,0 мин манат /2466-1609/-/2300-1678/ вәсәитә гәнаәт
сдилмәлидир. Бу мәбләг ашағыдакы амилләр үзрә тәмин
олунмалыдыр.

1- маја дәјәринин дәјишмәси һесабына

-52 /1557-1609/ мин манат

2 - мәнсулун гијмәтинин артмамасы һесабына

+86 /2466-2380/ "мин манат

3 - мәнсул чешидинин дәјишмәси һесабына

2186 /65,42-72,96/x2466 мин манат

4 - мәнсул истеһсалы һәчминин дәјишмәси һесабына

һесаблама вәсәитә илә әввәлчә ики амилин тәсирини
тапмаг лазымдыр. Бунлар мәнсул чешиди вә һәчмин
дәјишмәсидир. Бизим рөгәмләр үзрә бу мәбләг 201,0 мин
манат /2380-1557/-/2300-1678/ тәшкил сдир. Бу мәбләгдән
мәнсул чешидинин тәсири чыхыларса, һәчмин дәјишмәсини
вә онун тәсирини тапа биләрик ки, бу да +15 мин манат
/201-186/ тәшкил сдир. Бу үсулдан истифадә едәрәк амилләр
үзрә планын јеринә јстирилмәсини тәһлил сдә биләрик.

Чәми дөрд амилин тәсири 235 мин маната

/-52/+/86+186/+15/ бәрәбәрдир.

7.4. Маја дэжэри үзрэ планын јеринэ јетирилмэсинин тәһлили

Адәтән, маја дэжэринин ашағы дүшмәси мүәссисәнин мүсбәт фәалијјәти кими, маја дэжэринин артмасы исә мәнфи фәалијјәт кими гижмәтләндирилир. Маја дэжэринэ гижмәт вердикдә она белә јанашмаг һәр заман өзүнү доғрултмур. Тәчрүбә кәстәрир ки, тәсәррүфатларда бә'зән вачиб тәдбирләрин (техники тәһлүкәсизлик, чари тә'мир вә с.) позулмасы һесабына гәнаәт әлдә едилир ки, бу да маја дэжэринин ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхарыр. Әлбәттә, маја дэжэри планынын јеринэ јетирилмәсинә гижмәт вердикдә белә субјектив јолла әлдә сдилмиш гәнаәт мүсбәт гижмәтләндирилә билмәз. Мүәссисәләрдә маја дэжэри һәм игтисади, һәм дә техники игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлил едилмәлидир. Үмуми игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлил апарылдыгда маја дэжэринин сәвијјәсинә тә'сир кәстәрән амилләр смета хәрч маддәләри, маја дэжэринин гурулушу, мәнсулун һәр манатына сәрф сдилмиш мәсрәфләр вә бу кими вачиб мәсәләләр өјрәнилир. Техники-игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлил апардыгда исә мүәјјән дәрәчәдә натура кәстәричиләринә мүрачиәт стмәк лазым кәлир. Техники-игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлил апарылдыгда ашағыдакы мәсәләләр диггәт мәркәзиндә олмалыдыр:

- истәһсалын техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәси (бураја мүтәрәгги технолокијанын тәтбиги, онларын тәкмилләшдирилмәси вә с. аиддир);

-истәһсалын вә әмәјин тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси;

-тәһизат ишләринин јахшылашдырылмасы, артыг мәсарифләрин ләғв сдилмәси;

-тәбии сһтијатларын истифадәси; (бураја хаммал вә материалларын кәјфијјәтинин јахшылашдырылмасы аид едилә биләр.)

Маја дэжэринә, садәчә мәнсул ваһидинә хәрчләрин мигдары кими бахмаг, әлбәттә, дүзкүн дејил. Маја дэжэри материал, јаначаг, хаммал вә саирәнин сәмәрәли истифадәси кими тәсәввүр сдилмәлидир. Истәһсалатда елә материал, хаммал истифадә едилир ки, онларын бә'зиләринин әлдә сдилмәси хејли чәтинликлә вә һәм дә баһа баша кәлир. Буна кәрә дә маја дэжэрини тәһлил етдикдә биринчи нөвбәдә, о, хаммал материалларынын һансы сәвијјәдә сәмәрәли истифадә сдилмәси бахымындан өјрәнилмәлидир. Даһа доғрусу, хаммал

вә материалларын истифадәсиндә слми-техники наилијјетләрин нәзәрә алынмасы мәсәләси маја дәјәринин тәһлилиндә әсас истигамәти тәшкил етмәлидир. Маја дәјәрини тәһлил етдикдә бурада ики истигамәт нәзәрә алынмалыдыр. Биринчи, план маја дәјәри илә фактики маја дәјәри арасында әмәлә кәлән фәргин сәбәби, икинчиси исә маја дәјәринин кечән илә нисбәтән ашағы салынмасы планынын јеринә јетирилмәсинин тәһлил ендән ибарәтдир.

Инди исә биринчи ни нәзәрдән кечирәк.

Тәһлил үчүн аша ыдакы рәгәмләрдән истифадә едәк:

1 - план мәһсулу план маја дәјәри ифадәсиндә
-3700 мин манат

2 - фактики мәһсул истехсалы фактики маја дәјәри ифадәсиндә
- 3200 мин манат

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, план маја дәјәри илә фактики маја дәјәри арасында 500 мин манат фәрг вардыр. Бу фәргин әмәлә кәлмәси сәбәбинини мүйјән, етмәк үчүн әләвә кәстәрчиләрдән истифадә етмәк лазым кәлир.

Бунлар:

1. План мәһсулу кечән илин фактики маја дәјәри ифадәсиндә
-4400 мин манат.

2. План мәһсулу фактики маја дәјәри ифадәсиндә
-3000 мин манат.

3. Фактики мәһсул план маја дәјәри ифадәсиндә.
-4000 мин манат.

4. Фактики мәһсул кечән илин фактики маја дәјәри ифадәсиндә
-4800 мин манат

Маја дәјәринин кәнарлашмасына дүзкүн гиймәт вермәк үчүн үч ме'јардан истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Бунлар, кечән илин фактики маја дәјәри, чари илин фактики маја дәјәри вә ики ме'јар үзрә орта маја дәјәридир.

Бунлары ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

I. Кечән илин фактики маја дәјәри ме'јары үзрә.

Бу ме'јар үзрә фактики мәһсул истехсалы 109,09% (4800:4400x100) тәшкил етмишдир. Инди бу ме'јар әсасында тә'сир кәстәрән амилләри мүйјән едәк:

а) мәһсул һәчминин дәјишмәсинин тә'сири; Фактики мәһсул истехсалы 9,09%, чоһалдығы үчүн план маја дәјәри 3700 мин маната нисбәт фаизи илә арта биләрди. Бсләликлә, фактики истехсал едилмиш мәһсулун план маја дәјәри 4036 мин манат /3700x109,09:100/ тәшкил етмәли иди. Бу рәгәмләр әсасында дејә биләрик ки, маја дәјәри мәһсул

истеһсалынын чоһалмасы һесабына 336 мин манат (4036-3700) артмышдыр ки, бу да конарлашмаја сәбәб олмушдур.

б) мөһсул чешидинин дәжишмәсинин тәсири;

Фактики итеһсал едилмин мөһсулун план маја дәјери 4000 мин манат тәшкил етмишдир. Фактики итеһсал едилмин мөһсулун план структурасы сахлансајды, онун план маја дәјери 4036 мин манат оларды /3700x109,09:100/.

Демәли, бу амилин тәсири һесабына маја дәјери 36 мин манат /4000-4036/ ашағы дүшмүшдур.

в) мөһсул ваһидинә мәсарифләрин дәжишмәсинин тәсири;

Бу амилин тәсири һесабына маја дәјери - 800 мин манат /3200-4000/ ашағы дүшмүшдур. Үч амилин мүсбәт вә мәнфи тәсири һесабына маја дәјери - 500 мин манат /+336/+/-36/+/-800/ ашағы дүшмүшдур.

II. һесабат илинин фактики маја дәјери ме'јары үзрә

а) мөһсул итеһсалы һәчминин дәжишмәсинин тәсири;

Һесабат илинин фактики маја дәјери ме'јар көтүрүләрсә, фактики мөһсул итеһсалы плана нисбәтән 6,66% /3200:3000x100/ чоһалмышдыр. Беләликлә, бу амилин һесабына (мөһсул итеһсалынын артмасы амили) маја дәјери - 246 мин манат /3700x106,66:100/-3700 чоһалмышдыр.

б) мөһсул чешидинин дәжишмәси вә онун маја дәјеринә тәсири;

Фактики мөһсулун план маја дәјери план структуру сахланырса, о 3946 мин манат /3700x106,66:100/ тәшкил етмәли иди. Әслиндә исә бу мәбләг 4000 мин манат тәшкил етмишдир. Демәли, бу амилин һесабына маја дәјери 54 мин манат /4000+3946/ чоһалмышдыр.

в) мөһсул ваһидинә мәсарифләрин дәжишмәсинин тәсири; Бу амилин тәсири -800 мин манат /3200-4000/ тәшкил етмишдир, јә'ни ашағы дүшмүшдур. Үч амилин тәсири 500 мин манат /+246/+/+54/+/-800/ тәшкил едир.

III. Ики ме'јарын орта көстәричиси үзрә

Ики ме'јарын /јә'ни кәчән вә һесабат илинин фактики маја дәјери/ орта көстәричиси үзрә мөһсул итеһсалы 8,1% /3200+4800/:/3000+4400/x100 чоһалмышдыр. Бу ме'јар үзрә тәсир көстәрән амилләри мүәјјән едәк:

а) мөһсул итеһсалы һәчминин дәжишмәси вә онун маја дәјеринә тәсири;

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда 299 мин манат /108,1x3700:100/-3700/ тәшкил едир. Јә'ни мөһсул итеһсалы чоһалдығы үчүн маја дәјери дә артмышдыр.

б) мөһсул чешидинин дәжишмәсинин тәсири;

Фактики мөһсул үзрә план гурулушу сахланыларса, о заман фактики истәһсал сдилмиш мөһсулун план маја дөјөри 3999 мин манат /108,1x3700:100/ тәшкил сдәрди. һесабламаја көрә бу рәгәм 400 мин манат тәшкил стмишдир. Беләликлә, бу амилин һесабына маја дөјөри бир мин манат /4000-3999/ артмышдыр.

в) мөһсул ваһидинә мәсарифләрин дөјишмәсинин тәсири; Бу амилин һесабына маја дөјөри -800 мин манат /3200-4000/ ашағы дүшмүшдүр.

Үч амилин тәсири исә 500 мин манат /+299/+/-1/+/-800/ тәшкил сдир.

Инди исә бу мс'jarлар үзрә тә'сир көстәрән амилләри бир јрдә нәзәрдән кечирәк.

Мс'jarлар үзрә амилләрин тәсири (мин манатла)

39- чу чөдвөл

Көстөрничиләр	Кечән илин фактики маја дөјөри мс'jары үзрә	Фактики маја дөјөри мс'jары үзрә	Орта көстөрнич үзрә
1. Мөһсул истәһсалы һәчминин дөјишмәсинин тәсири	+336	+246	+299
2. Мөһсул чешидинин дөјишмәси һесабына	-36	+54	+1
3. Мөһсул ваһидинә мәсарифин дөјишмәси һесабына	-800	-800	-800
ҮҖМИ	-500	-500	-500

Көрүндүјү кими, орта көстөрнич, нөгсанлары там арадан көтүрмәсә дә, һәгигәтә даһа јахындыр.

Маја дөјөри барәдә кениш мө'лумат әлдә стмәк үчүн нисби көстөрничиләрдән дә истифадә стмәк олар.

Нисби көстөрнич, о дсмәкдир ки, фактики мөһсул план маја дөјөри үзрә һесабланыр. Башга сөзлә дссәк, јени план маја дөјөри мүәјјән сдилир. Кәнарлашманы мс'jarлар үзрә һесабламаг олар.

1. Кечән илин фактики маја дөјөри мс'jары үзрә:

Кечән илин фактики маја дөјөри мс'jары үзрә мөһсул истәһсалы плана нисбәтән 9,09% чоһалмышдыр. Демәли, план маја дөјөри 9,09% артмышдыр ки, бу да бизим мисалда 4036,0 мин манат /3700x109,09:100/ тәшкил сдир. Фактики мөһсулун фактики маја дөјөри исә 3200 мин манат тәшкил стмишдир.

Дсмәли, маја дөјөринин нисби гәнаәти 836 мин манат /3200-4036/ тәшкил сдир.

2. һесабат илинин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә:

Һесабат илинин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә мәһсул истәһсалы плана нисбәтән 6,66% (3200:3000) чоһалмышдыр. Дсмәли, план маја дөјөри 6,66% артмышдыр ки, бу да бизим мисалымызда 3946 мин манат /3700x106,66:100/ тәшкил сдир. Фактики мәһсулун фактики маја дөјөри 3200 мин манат тәшкил стмишдир. Дсмәли, маја дөјөринин нисби гәнаәти 746 мин маната /3200-3946/ бәрабәрдир.

3. Кечән вә һесабат илинин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә:

Ики мс'јар үзрә мәһсул истәһсалы плана нисбәтән 8,1 фаиз /3200+4800/:/3000+4400/ чоһалмышдыр. Бурада план маја дөјөри 8,1 фаиз артырыла биләрди, бу да бизим мисалымызда 3999 мин манат /3700x108,1:100/ тәшкил сдир. һесабат илинин фактики маја дөјөри 3200 мин манат олмушдур. Маја дөјөринин нисби гәнаәти 799 мин маната /3200-3999/ бәрабәрдир. Бурадан бслә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, маја дөјөринин нисби гәнаәти:

-кечән илин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә 836 мин манат;

-һесабат илинин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә 745 мин манат;

-ики илин фактики маја дөјөри мс'јары үзрә 799 мин манат тәшкил сдир.

Бурада сатыш гијмәтләри дә бир мс'јар кими истифадә сдилә биләрди. Лакин онун да вердији рәгәм дүзкүн ола билмәз. Маја дөјөринин нисби кәнарлашмасыны мүәјјән стмәк үчүн јалныз орта мс'јардан истифадә сдилмәлидир. Бу мс'јар күнаһлары там ләгв стмәсә дә һәгигәтә даһа јахындыр.

Инди исә икинчи истигамәтдә, јә'ни маја дөјөри үзрә тапшырыгын јеринә јстирилмәсинин тәһлил сдәк. Буна мүгајисәјә кәлән мәһсулларын маја дөјөринин тәһлили дә дсмәк олар. Лухарыда дсјилдији кими, мүәссисәдә апарылан тәдбирләр үзрә мәсарифләрин гәнаәти өз әксини маја дөјөри кәстәричисиндә тапыр. Бурада објктив амылләрлә бәрабәр, субјктив амылләр дә иштирак сдир. Бунун үчүн даһа дәгиг тәһлил апарылмалыдыр ки, маја дөјөри үзрә тәдбирләр планынын јеринә јстирилмәсинә објктив гијмәт вермәк үчүн имкан јарансын. Тәһлил апармаг үчүн игтисади кәстәричиләрдән дә истифадә сдилмәлидир:

1- план мәһсулу истәһсалы кечән илин фактики маја дөјөри ифадәсиндә 4400 мин манат;

2- план мәһсул истәһсалы план маја дөјөри ифадәсиндә 3700 мин манат;

3- фактики мәһсул истәһсалы кечән илин фактики маја дөјөри ифадәсиндә 4800 мин манат;

4-фактики мөһсул истехсалы план маја дөјөри ифадөсиндө 4000 мин манат;

5- фактики мөһсул фактики маја дөјөри ифадөсиндө 3200 мин манат;

6-план мөһсулу фактики маја дөјөри ифадөсиндө 3000 мин манат. Рөгөмлөрдөн көрүнүр ки, план маја дөјөри кечөн илин фактики маја дөјөринө нисбөтөн 700 мин манат /3700-4400/ ашагы салынмалыдыр. Һөгигөтдө исө бу рөгөм 1600 мин манат /3200-4800/ тәшкил стмишдир.

Дөмөли, плана нисбөтөн маја дөјөринин ашагы дүшмөси 800 мин манат артыгласилө јеринө јетирилмишдир.

План тапшырыгынын артыгласилө јеринө јестирилмөси сөбөбини мөјјөн сдөк.

Төһлил апармаг үчүн үч мө'јардан истифадө сдилмөлидир:

- кечөн илин фактики маја дөјөри;
- һесабат илинин фактики маја дөјөри;
- ики мө'јарын орта көстөрчиси.

Бунлары арылыгыда нөзөрдөн ксчирөк.

1. Кечөн илин фактики маја дөјөри мө'јары үзрө

а) мөһсул истехсалынын артмасы вө онун маја дөјөринө тө'сири.

Бу амилин тө'сирини мөјјөн стмөк үчүн мөһсул истехсалынын артмасыны мөјјөн стмөк лазымдыр. Бизим мисалымызда бу рөгөм 9,09% /4800:4400x100/ тәшкил сдир. Дөмөли, мөһсул истехсалынын артмасы һесабына маја дөјөри - 63,6 мин манат /јө'ни 700 мин манатын 9,09 фаизи/ ашагы дүшмүшдүр.

б) мөһсул чөшидинин дөјишмөсинин тө'сири.

Мөһсул чөшидинин дөјишмөсинин тө'сирини мөјјөн стмөк үчүн өввөлчө ики амилин тө'сирини тапмаг лазым кәлир. Бунун үчүн ики көстөрчичи мугајисө сдилмөлидир. Бу көстөрчилөрдөн бири план үзрө маја дөјөринин ашагы салынмасы тапшырыгы, икинчиси исө фактики истехсал сдилмиш мөһсул үзрө план маја дөјөринин ашагы салынмасы мөблөгидир.

Биринчи мөблөг, бу бизө мө'лумдур, јө'ни о, 700 мин манат нөзөрдө түтулмушдур. Икинчи мөблөг 800 мин манат тәшкил сдир /4000-4800/. Дөмөли, 100 мин манат /700-800/ јухарыда көстөрилөн ики амилин, јө'ни мөһсулун чөшидинин вө онун дөјөринин дөјишмөси һесабынадыр.

Мөһсул һөчминин дөјишмөси үзрө тө'сирин мөблөги бизө мө'лумдур, јө'ни о, -63,6 мин манатдыр. Дөмөли, 100 мин манатдан һөчмин тө'сирини чыхмагла чөшидин дөјишмө тө'сирини тапа биләрик ки, бу да бизим мисалымызда -36,4 мин манат /100-63,6/ тәшкил сдир. Јө'ни маја дөјөри ашагы дүшмүшдүр.

в/ мөһсул ваһидинө мөсарифләри дөјишмөсинин тө'сири.

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда 800 мин манат /3200-4000/ тәшкил едир, јәни маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр. Үч амилин тәсири исә 900 мин маната /-63,6/+/-36,4/+/-800/ бәрабәрдир.

II. Һесабат илинин фактики маја дәјәри мс'јары үзрә

а) мәнсул истехсалы һәчминин дәјишмәсинин тәсири:

Мәнсул истехсалы фактики маја дәјәри мс'јары үзрә 6,66% /3200:300x100/ чохалмышдыр. Бурада мәнсул истехсалы һәчминин артмасы һесабына маја дәјәри -46,6 мин манат (700x106,66:100)-700 ашағы дүшмүшдүр.

б) мәнсул чешидинин дәјишмәсинин тәсири:

Бурада да әввәлчә ики амилин тәсири тапылмалыдыр (һәчмин вә чешидин дәјишмә тәсири). Бу рәгәм бизим мисалымызда -100 мин манат -700-/4000-4800/ тәшкил едир. Бизә мә'лум олан һәчмин тәсирини бу рәгәмдән чыхарыгса, мәнсул чешидинин тәсирини мүәјјән сдә биләрик ки, бу да бизим мисалымызда -53,4 мин манат /100-46,6/ тәшкил едир, јәни маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр.

в) мәнсул ваһидинә мәсарифләрин дәјишмәсинин тәсири:

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда -800 мин манат /3200-4000/ тәшкил едир. Јәни маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр.

Үч амилин тәсири 90 мин манат /-46,6/+/-53,4/+/-800/ тәшкил едир.

III. Ики мс'јарын орта кәстәричиси үзрә

а) мәнсул истехсалы һәчминин артмасы вә онун маја дәјәринә тәсири;

Һәр ики мс'јардан /јәни кәчән илин вә һесабат илинин фактики маја дәјәри/ истифадә етсәк, мәнсул истехсалы һәчминин артмасы 8,1% /4800+3200/:/4400+3000/ тәшкил едир. Дсмәли, бу амилин тәсири бизим мисалымызда -56 мин манат /700x108,1:100/-700 тәшкил едир. Даһа доғрусу, маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр.

б) мәнсул чешидинин дәјишмәсинин тәсири:

Бурада да әввәлчә ики амилин тәсирини тапмағ лазым кәлир ки, бу да бизим мисалымызда -100 мин манат /700-/4000-4800/ тәшкил едир.

Бизә мә'лум олан мәнсул истехсалы һәчминин тәсирини чыхарыгса, чешидин дәјишмә тәсирини мүәјјән сдә биләрик. Бу да бизим мисалымызда -44 мин манат /100-56/ тәшкил едир. Јәни маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр.

в) мәнсулун ваһидинә мәсарифләрин дәјишмәсинин тәсири:

Бу амилин тәсири -800 мин манат /3200-4000/ тәшкил сдир. Чәмиси исә 900 мин манат /-56/+-44/+-800/ бәрабәрдир. Јә'ни маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр. Инди исә бу ме'јарлар үзрә тәсир кәстәрән амилләри бирликдә нәзәрден кечирәк.

Ме'јарлар үзрә тәсир сдән амилләр

40-чы чәдвәл

Кәстәричиләр	Кечән илин фактики маја дәјәри үзрә	Һесабат илинин фактики маја дәјәри үзрә	Ики ме'јарын орта кәстәри-чиси үзрә
Мәһсул һәчминин дәјишмәсинин тәсири	-63,6	-46,6	-56
Мәһсул чешидинин дәјишмәсинин тәсири	-36,4	-53,4	-44
Мәһсул ваһиди мәсарифиләринин дәјишмәсинин тәсири	-800	-800	-800
ЧӨМИ:	-900	-900	-900

Бизә блә кәлир ки, ики ме'јарын орта кәстәричиси бүтүн нөгсанлары арадан галдырылмаса да, һәгигәтә јахындыр.

7.5. Мәсарифләрин гурулушу вә онун тәһлили

Мәсарифләри хәјли группара бөлмәк олар. Тәчрүбәдә онлар игтисади мәзмунларына кәрә бу вә ја дикәр хәрч маддәләринә аид сдилир. Мәсарифләрин блә бир истигамәтдә группашмасы, хәрч маддәләриндә кәнарлашманы мүйҗән стмәјә, тәсир кәстәрән амилләри вә онларын сәбәбләрини мүйҗән стмәјә имкан всир. Хәрч маддәләринин кәнарлашмасыны мүйҗән стмәк үчүн вә онларын барәсиндә тәсәввүр јаратмаг мөгсәдилә ајры-ајры мәсарифләрин хүсуси чәкисини мүйҗән стмәк лазымдыр.

Азәрбајчан сәнәјеси үзрә мәсарифләрин структуру:

	1980-чи ил	1988-чи ил
Чәмиси	100	100
о чүмләдән хаммал вә материал	79,9	73,52
јана чаг	2,8	3,65
енержи	2,6	2,95

амортизасија	7,4	9,48
әмәк һаггы	8,9	8,59

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, бә'зи хәрч маддәләри үзрә дәјишикликләр баш вермишдир. Хәрч маддәләринин дәјишмәси бир сыра нәтичәләр чыхармага имкан верир.

Көрүндүжү кими, әмәк һаггынын хүсуси чәкиси 0,31 фаиз азалмышдыр. Бу, биринчи нөвбәдә онунла изаһ едилә биләр ки, сәнәјә мүәссисәләриндә техникадан истифадә едилмәси жүксәлир вә беләликлә дә, әмәк һаггынын хүсуси чәкиси азалыр. Бурада башга мұлаһизәләр дә ирәли сүрүлә биләр. Мәсәлән, әмәк һаггынын азалмасы әмәктутумлу мәнсулларын үмуми мәнсул истәһсалында хүсуси чәкиләринин азалмасы илә дә изаһ едилә биләр. Мәсарифләрин гурулушунда амортизасија хәрчләринин чоһалмасы да мұшаһидә едилир. Бунун сәбәби биринчи нөвбәдә мүәссисәләрдә әсас истәһсал фондларынын чоһалмасы илә бағлыдыр. Бу мәсәләјә даһа дүзкүн гијмәт вәрмәк үчүн бир сыра кәстәричиләрин өјрәнилмәси дә вачибдир. Мәсәлән, мүасир дөврдә әсас истәһсал фондларынын артмасы әмәк мәнсулдарлығына мүсбәт тә'сир кәстәрмәлидир. Башга сөзлә десәк, әмәк мәнсулдарлығы илә әмәјин фондла силаһланмасы арасында јахын әлагә вардыр. Демәли, бу ганунаујунлуг мүәссисәдә позуларса, онун сәбәби өјрәнилмәлидир. Амортизасијанын хүсуси чәкиси артырса, бу, әмәк һаггынын хүсуси чәкисинин азалмасына аз да олса тә'сир кәстәрмәлидир. Әкәр бу ганунаујунлуг позуларса, бунун да сәбәби тәһлил едилмәлидир.

Нәһајәт, хәрч маддәләринин хүсуси чәкиләринин дәјишмәсинә дүзкүн гијмәт вәрмәк үчүн тәһлили конкрет сәһәләр үзрә апармаг лазымдыр. Јери кәләрсә, әсас истәһсал фондларынын тәркибиндә баш вәрән дәјишикликләр өјрәнилмәлидир. Она көрә ки, әсас фондларын һамысы мәнсул истәһсалында ејни сәвијјәдә иштирак етмир. Мәсарифләрин структурасында хаммал вә материалларын хүсуси чәкиләринин дәјишмәси мұшаһидә едилир. Бунун сәбәби дә бир сыра амилләрлә бағлы ола биләр. Биринчи нөвбәдә, бунун сәбәби материал-тутумлу мәнсулларын үмуми мәнсул истәһсалында азалмасы илә изаһ едилә биләр. Икинчи сәбәб, материалларын гәнәәти илә бағлы ола биләр. Бурада да тәһлили дәринләшдирмәк вә ону диқәр амилләрин тә'сири бахымындан нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

7.6. Әмтәәлик мәнсулун һәр манатына мәсарифин тәһлили

Әмтәәлик мәнсулун һәр манатына дүшән мәсариф кәстәричиси мәсарифләрлә мәнфәәт арасындакы әлагәни әкс етдирир. Бу кәстәричи әмтәәлик мәнсулун маја дәјеринин,

мәһсулун дәјеринә олан нисбәти илә мүүјјән сдилип. Тәһлил заманы бир сыра мәсәләр диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәсәлән, мүүссисәләрдә јсни мәһсулун истәһсалына башладыгда әлавә хәрчләр тәләб сдилип. Бу кәстәричијә гижмәт вердикдә о, бир амил кими нәзәрә алынмалыдыр. Мүүссисәләрдә бәзән чари тәмирин апарылмамасы һесабына, јахуд техники тәһлүкәсизлик планынын позулмасы һесабына маја дәјериндә гәнаәт әлдә сдилип. Булар маја дәјеринин динамикасына гижмәт вердикдә бир субъектив амил кими нәзәрә алынмалыдыр.

Гәјд стмәк лазымдыр ки, мәһсулун кәјфијјетиндә мүсбәт истигамәтдә дәјишиклик кәдәрсә, бу амил мәһсул ваһидинин гижмәти васитәсилә әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричисиндә өз әксини тапыр. Базар игтисадијјаты шәраитиндә бу кәстәричи актуал әһәмијјәт кәсб сдир. Она кәрә ки, бурада гижмәтләр бөјүк рол ојнајачагдыр, јәни онлар тез-тез дәјишәчәк. Башга сөзлә дсәк, дөвләт гижмәтләри, мүгавилә вә сәрбәст гижмәтләр һесаблашмаларда иштирак сдәчәкләр. Бу исә әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсарифин сәвијјәсини дәјишәчәкдир. Әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричисинин маһијјәти бунунла битмир. Бу кәстәричи һәм дә мәсарифин сәвијјәси барәдә тәсәввүр јарадыр. Башга сөзлә дсәк, мүүссисәдә материал алдыгда вә дикәр хидмәтләрдән истифадә стдикдә бу, онун мәсарифиндә дәјишиклијә сәбәб олачагдыр. Дсмәли, әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричиси һәтәр мәсарифләр барәсиндә, истәрсә дә гижмәтләрин дәјишмәси һаггында үмуми тәсәввүр јарадыр. Бәзи игтисадчылар тәклиф сдирләр ки, әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф кәстәричиси әвәзинә мәсарифгајтарма кәстәричисиндән истифадә сдилсин. Әлбәттә, бу тәклиф диггәти чәлб сдир вә бу кәстәричидән истифадә стмәк олар. Инди әмтәәлик мәһсулун һәр манатлыг мәсарифә тәсир кәстәрән амилләри тәһлил сдәк. Бунун үчүн ашағыдакы кәстәричиләрдән истифадә стмәк олар.

1. План мәһсулу план маја дәјәри ифадәсиндә 135 мин манат.
2. Фактики истәһсал сдилмиш мәһсул план маја дәјериндә 250 мин манат.
3. Фактики мәһсул фактики маја дәјәри ифадәсиндә 270 мин манат.
4. План мәһсулун дәјәри 180 мин манат.
5. Фактики мәһсул план гижмәтләриндә 320 мин манат.
6. Фактики мәһсулун дәјәри 290 мин манат.
7. Әмтәәлик мәһсулун һәр манатынын план мәсарифи /1:4/- 75 гәп.
8. һесапланмыш рәгәмләр үзрә әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф /2:5/-78,1 гәп.

9. Фактики мөһсулун һәр манатына фактики мәсариф /3:6/-93,1 гәп.

10. һесаблинмыш рәгәмләр үзрә әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсариф /3:5/-84,4 гәп.

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, мәсарифләрин сәвијјәси 18,1 гәпик /93,1/-75,1/ артмышдыр.

Инди тәһсир көстәрән амилләри мөјјән едәк:

1. Мөһсулун ваһидинә мәсарифләрин артмасы һесабына +6,3 гәпик /84,4-78,1/.

2. Мөһсулун чешидинин дәјишмәси һесабына +3,1 гәпик /78,1-75,0/.

3. Мөһсулларын гијмәтинин дәјишмәси һесабына +8,7 гәпик /93,1-84,4/.

Чәмиси /+6,3/+33,1/+8,7/= +18,1 гәпик тәһкил едир.

7.7. Маја дәјәри үзрә дәјишән вә нисби сабит хәрчләрин тәһлили

Мүәссисәләрдә нисби-сабит хәрчләр әсасән аваданлыгларын сахланылмасы, инзибати идарә хәрчләри, үмуми истеһсалат, үмумтәсәррүфат хәрчләриндән ибарәтдир.

Буна көрә дән мәсарифләри тәһлил етдикдә фактики хәрчләр адәтән, план хәрчләри илә мугајисә едилер. Нисби-сабит мәсарифләри тәһлил етдикдә инзибати идарә хәрчләри диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бурада мүәссисәнин дахилиндә тәсәррүфат ваһидләринин сајы бу ваһидләр үзрә ишчиләрин миғдарына фикир верилмәлидир. Инзибати идарә хәрчләрини тәһлил етдикдә идарә һејәтинин гурулушу, һәр устаја дүшән фәһләләрин сајы, мүнәндис-техники ишчиләрин тәһсил сәвијјәси, мүнәндис-инзибати идарә һејәти үзрә ишчиләрин техника илә тәһизедилмә сәвијјәси игтисади тәһлилин объекти олмалыдыр.

Мүәсир дөврдә мәсарифләр ичәрисиндә нисби-сабит хәрчләр бөјүк јер тутур. Бу онунла әлагәдардыр ки, мүәссисәләрин мадди-техники базасы мөһкәмләнир, интенсивләшмә сәвијјәси јүксәлир вә беләликлә нисби-сабит хәрчләр артыр.

Нисби-сабит хәрчләрин мәбләги сабит характер дашыдыгы һалда, о, мөһсул ваһидинә истеһсалын дәјишмәси сәвијјәсиндән асылы олараг дәјишир. Јәни мөһсул истеһсалы ашағы олдугда, бу хәрчләр мөһсул ваһидинә артыр, мөһсул истеһсалы чоһалдыгда исә бу хәрчләр мөһсул ваһидинә азалыр. Дәјишән мәсарифләрдә артыг хәрчләрә, јахуд гәнаәтә јол верилмәзсә, демәк олар ки, мөһсул ваһидинә онлар ејни сәвијјәдә галмалыдыр. Бунларын үмуми мәбләги мөһсул истеһсалы сәвијјәсинә мугафиг олараг дәјишир. Дәјишән вә нисби-сабит хәрчләрлә, мөһсул истеһсалы вә гијмәт көстәричиләри арасында бир әлагә мөвчуддур. Бунларын

арасында слә бир нөгтә вардыр ки, бурада нәтичә, јәни мәнфәәт сыфра бәрабәрди. Бу нөгтәјә чатмаг әлбәттә, биринчи нөвбәдә мәнсул истехсалы сәвијјәси илә әлагәдардыр. Јәни мәнсул истехсалы слә бир сәвијјәјә чатыр ки, орада нисбәт таразлашыр. Бу таразлашмадан сонра истехсал едилән мәнсул мәнфәәт кәтирир. Нисбәтин таразлашмасыны тәкчә план кәстәричиләри үзрә дејил, кечән илин рәгәмләри үзрә дә мүүјјән етмәк олар.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, нисбәтин таразлашмасында тәкчә мәнсул истехсалы сәвијјәси дејил, јухарыда кәстәрдиймиз кәстәричиләрин дә ролу вардыр. Јәни онларын мүсбәт истигамәтдә дәјишмәси нисбәтин таразлашмасыны тезләшдирир вә мәнфәәтә мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Јухарыда дејиләнләр барәдә тәсәввүр јаратмаг вә тә'сир кәстәрән амилләри мүүјјән етмәк үчүн чәдвәлә нәзәр салаг.

Мәсарифләрлә нәтичә арасындакы нисбәтин тәһлили
(рәгәмләр шәртидир)

41-чи чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчу ваһиди	Кечән ил	Һесабат ил
1. Нисби-сабит хәрчләр	мин манат	455.0	383,2
2. Дәјишән хәрчләр	"-	1220.0	1236.8
Д е к у н у :	"-	1676	1620
3. Мәнсул истех-салынын дәјәри	"-	2250	2334

Тәһлил үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә етмәк олар.

$P1 = Pr : T1$

$P2 = 100 - p1$

$P3 = Py : P2$

$P4 = P3 : Tп \times 100$

Бурада:

$P1$ -дәјишән хәрчләр үзрә әмтәәлик мәнсулун һәр манатына мәсарифи;

Pr -дәјишән хәрчләрин мәбләгини;

$Tп$ -әмтәәлик мәнсулун дәјәрини;

$P2$ -шәрти сабит хәрчләрин хүсуси чәкисини;

$P3$ -бәрабәрлик үчүн мәнсулун дәјәрини;

Py -шәрти сабит хәрчләрин мәбләгини;

$P4$ -бәрабәрлик үчүн мәнсул истехсалынын фаизлә кәстәрир.

Инди рәгәмләри дүстурда јеринә јазаг.

Кечән ил:

$P1 = 1220 : 2250 = 54,2$ гәпик,

$P2 = 100 - 54,2 = 45,8$ "-

$P3 = 456 : 45,8 = 995$ мин манат,

$P4=995:2250 \times 100=44,2 \%$

Шәрти: $P1=1236,8:2250=54,9$ гәпик,

$P2=100-54,9=45,1$ гәпик,

$P3=456:45,1=1011,0$ мин манат,

$P4=1011:2250 \times 100=44,9\%$,

Шәрти: $P1=1236,8:2394=51,6$ гәпик,

$P2=100-51,6=48,4$ гәпик,

$P3=456:48,4=942,0$ мин манат,

$P4=942:2250 \times 100=44,66\%$,

һесабат үзрә:

$P1=1236,8:2394=51,6$ гәпик,

$P2=100-51,6=48,4$ гәпик,

$P3=383,2:48,4=791,7$ мин манат,

$P4=791,7:2394 \times 100=33,0\%$,

Рәгәмләрдән көрәнәр ки, кечән илә һисбәтөн таразлашма сәвиҗәси 11,2% (44,2-33,0) азалмышдыр. Бу көнарлашмаја тәсир көстөрөн амилләри мүүҗән сдәк.

1. Дәҗишән хәрчләрин көнарлашмасы һесабына,

44,2-44,9=-0,7 фаиз

2. Мәһсул истехсалынын дәҗишмәси һесабына,

44,9-44,66=+0,24 фаиз.

3. Нисби -сабит хәрчләрин дәҗишмәси һесабына,

44,66-33,0=+11,66 фаиз.

Үәмиси -11,2 фаиз /-0,7/+/+0,24/+/11,66/ тәшкил сдир.

7.8. Ичмал һесабат үзрә маја дәҗеринин тәһлили

Билдijимиз кими тәсәррүфатларда фактики мәһсул истехсалы адәтән, планда нәзәрдә тутулан һәчмдән бә'зән аз, бә'зән дә чох олур. Даһа доғрусу, надир һалларда фактики мәһсул истехсалы плана бәрабәр олур. Геҗдә стмәк лазымдыр ки, сҗни мәһсулун һәм план, һәм дә фактики маја дәҗери аҗры-аҗры тәсәррүфатларда мүхтәлиф олур. Бунун сәбәби мәһсулун маја дәҗеринин тәсәррүфатларда мүхтәлиф олмасы, онларын мүхтәлиф сәвиҗәдә техника илә тә'мин олунмасындан, тәбин шәраитдән, бир сөзлә, комплекс шәраитин җаранмасы сәвиҗәсиндән асылдыр. Бу шәраит мүәссисәләрдә сҗни олмадығы үчүн онларда нәинки фактики маја дәҗери, һәтта план маја дәҗери мүхтәлиф характер дашыҗыр. Беләликлә, маја дәҗери ашағы олан мүәссисәләрдә мәһсул истехсалы чохалырса, ичмал һесабатда, маја дәҗери снмәҗә меҗл көстәрир, әксинә оларса, маја дәҗеринин артмасына тәсир көстәрир. Дсмәли, ичмал һесабат үзрә

мәһсул ваһидинин маја дәјәри мәһсул истәһсалында тәсәррүфатларын тутдуғу хүсуси чәкисинин дәјишмәсиндән асылдыр. Бу аминин тәсир дәрәчәсини мүүжән стмәк үчүн ашағыдакы үсулдан истифадә едилә биләр.

Ичмал һесабат үзрә маја дәјәринин тәһлили/тәһлил ејни мәһсул үзрә апарылыр/

42-чи чәдвәл

Тәсәррүфатлар	Мәһсулун ады	Мәһсулун мигдары /сентнер/	Ваһидин маја дәјәри /ман/	Чәми маја дәјәри /ман/
<u>план үзрә:</u>				
1 номрәли	A	200	2	400
2 номрәли	A	400	4	1600
Бирлик үзрә:		600	3.3	2000

<u>һесабат үзрә:</u>				
1 номрәли	A	400	2.5	1000
2 номрәли	A	100	4.2	420
Бирлик үзрә:		500	2.84	1420

Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, тәсәррүфатлар үзрә маја дәјәри артмышса да бирлик үзрә мәһсул ваһидинин маја дәјәри ашағы дүшмүшдүр, јәни 3,30 манат плана гаршы фактики 2.84 маната баша кәлмишдир.

Истәһсал олунмуш мәһсулун фактики маја дәјәрини план маја дәјәри илә мугәјисә стмәк үчүн адәтән, фактики истәһсал едилмиш мәһсулу план маја дәјәринә вурулур. Бу бизим мисалымызда 1650 маната /500x3,30/ бәрәбәрдир. Алдығымыз рәгәми, јәни 1650 манат фактики истәһсал едилмиш мәһсулун фактики маја дәјәри илә мугәјисә стсәк, мәлүм олур ки, бирлик үзрә мәһсулун маја дәјәри 230 манат/1420-1650/ ашағы дүшмүшдүр.

Ичмал һесабатлар үзрә бу үсул реал вәзијјәти әкс едә билмир. Бурада фактики мәһсулун маја дәјәринин артмасыны, јахуд ашағы дүшмәсини мүүжән стмәк үчүн ајры-ајры тәсәррүфатлар үзрә фактики мәһсулун мигдарыны һәмин мүүәссисәләрин план маја дәјәринә вурмағ лазым кәлир. Бу бизим мисалымызда /400x2+/100x4/=1200 манат тәшкил едир.

Бу рөгәм, јә'ни 1200 манат ону көстәрир ки, фактики истеһсал едилмиш мөһсулун план маја дәјәри 1650 дејил, 1200 маната бәрабәрдир. Демәли, фактики мөһсулун маја дәјәри плана гаршы ашағы дүшмәмиш, әксинә 220 манат /1200-1420/ баһаланмышдыр. Бу үсул васитәсилә тәкчә маја дәјәри дејил, гижмәтин, әмәк мәсрәфинин тәсирини дә мүәјјән етмәк олар. Ичмал һесабат үзрә әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсарифинин тәһлили дә бу үсулла апарылмалыдыр. Мөһсул истеһсалында заводларын хүсуси чәкиси дәјишдикдә бу һал әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсарифин сәвијјәсинә тәсир көстәрир. Тәһлилин үсулуну даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн чәдвәлин рөгәмләринә мүрачиәт едәк.

Ичмал һесабат үзрә әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсарифин тәһлили

43-чү чәдвәл

Көстәричиләр	Олчү ваһиди	1N-ли завод	2N-ли завод	Чәми
1.План мөһсулун план маја дәјәри	мин манат	500	5000	1000
2.Фактики мөһсулун фактики маја дәјәри	"-	523	714	1237
3.План мөһсулун план сатыш гижмәгиндә	"-	800	1000	1800
4.Фактики мөһсул фактики сатыш гижмәгиндә	"-	830	1400	2230
5.Әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсариф:				
а)план	гәп.	62.5	50.0	55.6
б)фактики	"-	63.0	51.0	55.4

Чәдвәлин рөгәмләриндән көрүнүр ки, ичмал һесабат үзрә мәсариф 0,2гәп./55,6-55,4/ ашағы дүшмүшдүр. Мөһсул истеһсалында заводларын хүсуси чәкиләринин дәјишмәси һесабына мөһсулун һәр манатына мәсарифләрин тәсирини мүәјјән етмәк үчүн шәрти һесабламалардан истифадә едәк.

$$830 \times 62,5 : 100 = 519,0 \text{ мин манат}$$

$1400 \times 50 : 100 = 700$ мин манат. Ики тәсәррүфат үзрә јекуну: 1219 мин манат тәшкил едир.

Шәрти һесабламаја әсасән әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсариф 54,6 гәпик /1219:2230/ тәшкил едир. Бу рөгәм ону көстәрир ки, әмтәәлик мөһсулун һәр манатына мәсариф 0,2 гәпик ашағы дүшмәмиш, әксинә 0,8 гәпик /54,6-

65,4/ баһаланмышдыр. Демәли, ичмал һесабат үзрә заводларын мәһсул истехсалында хүсуси чәкиләринин дәжишмәси һесабына 1,00 гәп /54,6-55,5/ гәнаәт әлдә сдилмишдир. Бу гәнаәт һесабына исә 0,8 гәп /54,6-55,4/ артыг мәсариф бағланмыш, галан 0,2 гәп исә /55,4-55,6/ ичмал һесабатда гәнаәт кими өз әксини тапмышдыр.

7.9. Маја дәјәринин техники-игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлили

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә маја дәјәринин техники-игтисади кәстәричиләр үзрә тәһлил сдилмәси вачиб мәсәләләрдән биридир. Бу, онунла изаһ едилир ки, бурада рәгабәтин сәрт ганунлары тәләб сдир ки, һәр әлдә сдилән дәзкаһын сәмәрәси, һәр апарылан тәшкилати-техники тәдбирин фајдасы оператив гәјдада мүүјән сдилсин. Тәсәррүфатын рәһбәри бу тәдбирләрдән көзләдији нәтичәни әлдә сдә билмирсә, о јени тәдбирләрә әл атмалыдыр. Көрүндүјү кими бу мәсәләләрин һәллиндә кечикмәк олмаз.

Гәјд стмәк лазымдыр ки, тәшкилати-техники тәдбирләрин тә'сири, адәтән материал, әмәк һаггы, снержи, јаначаг вә с. мәсарифләрлә бағлы олур. Демәли, тәдбирләрин фајдасы барәдә там тәсәввүр әлдә стмәк үчүн тәһлил вәситәсилә бүтүн ресурслар үзрә нәтичә чыхарылмалыдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә тәдбирләрин сәмәрәсинә тә'сир кәстәрән амилләри мүүјән стмәјә имкан всрир. Тәһлил заманы ашағыдакы мәсәләләр диггәти чәлб стмәлидир.

а) истехсалын техники сәвијјәсинин јүксәлмәси вә онун маја дәјәринә тә'сири;

б) истехсалын тәшкилиндә дәјишиклик апарылмасы вә онун маја дәјәринә тә'сири;

в) әмәјин тәшкилиндә дәјишиклик вә онун маја дәјәринә тә'сири;

д) мәһсулун кәјфијјәти үзрә тәдбирләр вә бунун мәһсулун маја дәјәринә вә гијмәтинә тә'сири вә с.

Тәдбирләрин сәмәрәсини мүүјән стмәк үчүн адәтән тәдбирә гәдәр маја дәјәри, тәдбирдән сонракы маја дәјәри илә мугәјисә едилир. Тәдбир мәһсулун кәјфијјәти, јахуд онун истехсалы һәчми илә бағлыдырса, јснә сјни мә'јара әсасланмалыдыр. Гәјд стмәк лазымдыр ки, тәдбирләр үзрә сәмәрәни мүүјән стдикдә дикәр амилләрин тә'сири нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, мүүјән бир тәдбир маја дәјәрини ашағы салмалыдыр. Лакин бу тәдбирин маја дәјәрини ашағы

салмамасы процессиндә дикәр амилләрин тәсири олур. Дсмәли, дүзкүн нәтичә чыхармаг үчүн кәнар амилләрин тәсири мүйҗән сдилмәлидир.

8. БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ ШӘРАИТИНДӘ МӘНФӘӘТИН ТӘҢЛИЛИ

8.1. Мәнфәәт кәстәричисинин мүйссисә үчүн әһәмиҗәти

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә мәнфәәт мүйссисәнин фәалиҗәтини характеризә сдән әсас кәстәричиләрдән биридир. Мүйссисә өз фәалиҗәтини мәнфәәтлә баша вурурса, дсмәли, о өз хәрчини һәм өдәјир, һәм дә әлавә кәлир әлдә сдә билир. Мүйссисә мәнфәәтлә ишләјирсә, дсмәли, онун истәһсал етдиҗи мәһсулун кәҗфиҗәти тәләбләрә чаваб верир. Базар игтисадиҗјатында мәнфәәтин тәһлили әсас ики истигамәтдә апарылмалыдыр.

Бунлардан биринчиси, мүйссисәнин кечмиш фәалиҗәтинә гиҗмәт вермәк үчүн мәнфәәтә тәсир кәстәрән амилләрин тәһлили, икинчиси исә кәләчәкдә даһа чох мәнфәәт әлдә етмәк үчүн мәһсул истәһсалы вә сатышы үзрә бир нечә вариантын һазырланмасындан ибарәтдир. Базар игтисадиҗјатында мәнфәәтин дәјишмәси сычрајыш характерли олур. Она кәрә ки, бурада сатыш гиҗмәтләри тез-тез вә һәм дә кәскин сурәтдә дәјишир. Базар игтисадиҗјатында мәнфәәтә тәсир кәстәрән амилләрин тәһлили адәт етдиҗимиз үсулдан мүйҗән дәрәчәдә фәргли олмалыдыр. Мүасир дөврдә мәнфәәтә тәсир кәстәрән амили мүйҗән етмәк үчүн маја дәјәри бүтөвлүкдә кәтүрүлүр. Јәни ону тәшкил сдән хәрч маддәләри нәзәрә алынмыр. Базар игтисадиҗјатында исә мәнфәәти тәһлил етдикдә бурада маја дәјәри, хәрч маддәләри үзрә нәзәрдән кәчирилмәлидир. Бсләликлә, мәнфәәтин кәнарлашма сәбәби барәдә там тәсәввүр јараныр. Базар игтисадиҗјатында мәнфәәтин тәһлили даһа чох амилләри әһатә етмәлидир. Мәсәлән, мәнфәәтин истәһсал күчүндән асылы олмасы, рәгабәт характерли мәһсулдан әлдә сдилән мәнфәәт вә с. мәнфәәт күтләсини артырмаг үчүн тәдбир һазырламаға имкан верир.

8.2. Мәнфәәт планынын әсасландырылмасынын тәһлили

Мәнфәәт планынын дүзкүн, әсаслы олмасы мүйһүм әһәмиҗәтә маликдир. Мүйссисә мәнфәәт һесабына мүйҗән тәдбирләр нәзәрә алырса, онун јеринә јстирилмәси с'тибарлы сајыла биләр. Базар мүнәсибәтләриндә мүйссисә зијанла

ишләјрсә онун, нәтичәләри дәвләт тәрәфиндән өдәнилмир. Демәли, мүәссисәнин ләгв едилмәси мәсәләси гаршыја чыха биләр. Мәнфәәт планынын реал олмасыны тәмин етмәк үчүн биринчи нөвбәдә, мүәссисәнин әлагәдә олдуғу тәшкилатларын сабит малијјә вәзијјәтинә малик олмалары өјрәнилмәлидир. Она көрә ки, әлагәдар олан мүәссисәләр бәзән истехсалын аһәңдарлығыны поза билир. Бәзи мүәссисәләрдә истехсалын характериндән асылы оларағ истехсал едилмиш мәһсул һәмин ил сатыла билмәдији үчүн онун хејли һиссәси (консерв сәнәјесиндә 40%-ә гәдәри) јени илә кечир. Бунула әлагәдар оларағ мәнфәәтин дә бир гисми сонракы илә дахил олур. Бүтүн бунлара көрә мүәссисәнин фәалијјәтинә дүзкүн гижмәт вермәк үчүн мәнфәәт планынын тәһлили һәм истехсал едилмиш, һәм дә сатыласы мәһсул үзрә апарылмалыдыр. Мәнфәәт планынын әсаслы олмасы биринчи нөвбәдә, еһтијат мәнбәләринин плана дахил едилмәсини тәләб едир. Мәнфәәт көстәричиси, истехсалын сәмәрәси барәдә тәсәввүр јарадан әсас көстәричиләрдән биридир. Бу вәзијјәтин өзү тәләб едир ки, мәнфәәт планыны тәһлил етдиклә мәнфәәт јарадан амилләрин өзү дә диггәтлә өјрәнилсин. Мәнфәәт планынын дүзкүн олмасыны тәһлил етмәк үчүн ону биринчи нөвбәдә ајры-ајры мәһсуллар үзрә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Бунун үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә едилә биләр:

44-чү чәдвәл "А" мәһсулу үзрә

Көстәричиләр	Кечән ил	План	Кәнарлашма
Мигдары (гәдәд)	290	310	+20
Мәһсул ваһидинин м/дәјәри	4,10	4,0	-0,10
Мәһсул ваһидинин гижмәти	6,20	7,0	+0,80
Мәнфәәт	609	930	+321

Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, план үзрә мәнфәәт кечән илә нисбәтән 321 манат чоһалмышдыр.

Бу артымын һансы амилләр һесабына тәмин едилмәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн рәгәмләрә мүрачиәт едәк.

1. Мәһсулун мигдарынын артмасы һесабына,

$$+20 \times (6,20 - 4,10) = +42,10 \text{ манат.}$$

2. Мәһсул ваһидинин маја дәјәринин дәјишмәси һесабына,

$$310 \times (4,10 - 4,0) = +31,0 \text{ манат.}$$

3. Мәһсул ваһидинин гижмәтинин дәјишмәси һесабына,

$$310 \times (7,0 - 6,2) = +248,0 \text{ манат.}$$

Чөмиси $(+42) + (+31) + (+248) = +321,0$ манат тәшкил едир.

Базар иктисадијјатында мәнфәәт планынын әсаслы олмасыны јохламаг үчүн маја дәјәринин хәрч мaddәләринә дә нәзәр салмаг лазымдыр.

"А" мәнсулу үзрә

45-чи чөдвөл

Көстәричиләр	Һесабат	План	Көнәрлашма
Мигдары (әдәд)	290	310	+20
Мәнсул ваһидинә әмәк һаггы мәсарифи (ман)	1,10	1,0	+0,10
Мәнсул ваһидинә материал мәсарифи (ман)	2,60	2,76	+0,16
Мәнсул ваһидинә гејри-мүстәгим хәрчләр (ман)	0,40	0,24	+0,16
Мәнсул ваһидинин гијмәти	6,20	7,00	+0,80
Мәнфәәт	609	930	+321,0

Инди исә мәнфәәтин артмасынын һансы амилләр үзрә тәмин едилмәсини мүәјјән едәк:

1. Мәнсулун мигдарынын дәјишмәси һесабына,
 $+20 \times (6,20 - 1,10 - 2,60 - 0,40) = +42$ манат.

2. Мәнсул ваһидинә әмәк һаггынын дәјишмәси һесабына,
 $310 \times (1,10 - 1,00) = +31,0$ манат.

3. Мәнсул ваһидинә материал мәсарифинин дәјишмәси һесабына,
 $310 \times (2,60 - 2,76) = -49,60$ манат.

4. Мәнсул ваһидинә гејри мүстәгим хәрчләрин дәјишмәси һесабына,
 $310 \times (0,40 - 0,24) = +49,60$ манат.

5. Мәнсул ваһиди гијмәтинин дәјишмәси һесабына,
 $310 \times (7,00 - 6,20) = +248,0$ манат.

Чөмиси $(+42) + (+31) + (-49,60) + (+49,60) + (+248) = +321$ манат тәшкил едир.

Базар иктисадијјаты шәраитиндә мәнфәәт планынын әсаслы олмасыны јохламаг үчүн техники-иктисади көстәричиләрдән истифадә етмәк мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Туталым, "А" мәнсулунун итеһсалыны артырмаг үчүн јени бир дәзках алмаг лазымдыр. Бу дәзкахын мәнсулдарлығы мөвчуд дәзкахлара нисбәтән 22 фаиз јүксәкдир. Јәни әввәлки

дэзкаһ 40 әдәд "А" мәһсулу истеһсал стмәк имканына малик идисә, јениси 49 әдәд имкан всрир. Демәли, јени дэзкаһ имкан всрир ки, әләвә олараг 18,90 манат (609:290)х(49-40) мәнфәәт планыны артырачаг. Мәнфәәт планыны үмуми шәкилдә дә јохламаг лазымдыр. Белә бир тәһлил имкан всрир ки, һансы амилләрин һесабына артмасы барәдә әтрафлы тәсәввүрә малик олаг. Бу исә базар игтисадијјаты шәраитиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Мәнфәәт планынын дүзкүнлүјүнү үмуми шәкилдә јохламаг үчүн ашағыдакы һесабламалардан истифадә стмәк олар.

1. Кечән илдә истеһсал сдилмиш әмтәәлик мәһсулун там маја дәјәри 1678 мин манат.

2. План илиндә әмтәәлик мәһсулу там маја дәјәри ифадәсиндә 1609 мин манат.

3. План мәһсулу кечән илин фактики маја дәјәри ифадәсиндә 1555 мин манат.

4. Кечән илдә истеһсал сдилмиш әмтәәлик мәһсулун дәјәри 2300 мин манат.

5. План илиндә әмтәәлик мәһсулун план гијмәтиндә дәјәри 2466 мин манат.

6. План үзрә әмтәәлик мәһсул кечән илин фактики гијмәтләри ифадәсиндә дәјәри 2380 мин манат.

Рәгәмләрдән көрүндүјү кими, кечән илә нисбәтән чари илдә мәнфәәт планы 235 мин манат /2466-1609/-/2300-1678/ чоһалмалыдыр.

Бу мәбләг ашағыдакы амилләрин һесабына тәмин сдилмәлидир:

1. Мәһсулун маја дәјәринин дәјишмәси һесабына мәнфәәт -52,0 мин манат (1557-1609) азалмалыдыр.

2. Мәһсулун топдансатыш гијмәтинин дәјишмәси һесабына мәнфәәт +86,0 мин манат /2466-2380/ артмалыдыр.

3. Мәһсул чешидинин дәјишмәси һесабына:
 $1678:2300=72,35$ гәп./план/
 $1557:2380=65,42$ гәп./шәрти мәбләг үзрә/
 $(65,42-72,96)\times 2466=+186,0$ мин манат.

4. Мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәси һесабына:

Бунун үчүн әввәлчә ики амилин /һәчмин вә чешидин дәјишмәси/ тәсирини мүәјјән стмәк лазымдыр. Бу бизим мисалымызда /2380-1557/-/2300-1678/ = 201 мин манат тәшкил сдир. Чешидин дәјишмәсинин тәсирини бизә мәлүмдур. Бу бизим мисалымызда +186 мин маната бәрабәрдир. Демәли,

мәһсул сатышы һәчминни дәјишмәси һесабына мәнфәәт +15 мин манат /201-186/ чоһалмалыдыр.

Ҷәмиси /-52/+86+/186+/+15/ = +235,0 мин манат төшкил едир.

Мәнфәәт планынын реал олмасыны белә бир истигамәтдә төһлил етдикдә онун объектив вә субъектив амилләр һесабына артмасыны мүүјјән етмәк олар. Бу һәм дә мәнфәәт үзрә көркилик әмсалыны мүүјјән етдикдә истифадә едилә биләр. Бәзи саһәләрдә, хусусилә е мал сәнаје мүүссиселәриндә /шәрабчылыг, чај вә тәрәвәз, консерв сәнајесиндә/ мәһсулун бир гисми галыг кими јени илә кечир. Јени илә кечән мәһсулун маја дәјәри исә адәтән, план илиндә истеһсал оласы мәһсулун маја дәјәри илә сјни олмур. Буна көрә дә план илиндә сатыша кедән мәһсулун план маја дәјәрини мүүјјән етмәк үчүн галыг мәһсулун маја дәјәрини нәзәрә алмаг лазым кәлир. Бунун үчүн 46-чы чәдвәлдән истифадә етмәк олар.

Мәнфәәт планынын әсаслы олмасынын јохланмасы

46-чы чәдвәл

Көстәричиләр	План маја дәјәри мин манат	План-Сатыш гүјмәти үзрә мин манат	Мәнфәәт мин манат	Өмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсариф (гәп)
1.Илин өмтәәлик мәһсулунун галыгы	130	150	20	86.6
2.Ҷари илдә өмтәәлик мәһсул истеһсалы	1680	2100	420	80.0
3.Ҷәми өмтәәлик мәһсулу /1-2/	1810	2250	440	80.4
4.Өмтәәлик мәһсул сатышы	1640	2050	410	80.0
5.Илин ахырына өмтәәлик мәһсул галыгы	170	200	30	85.0

Ҷәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, илин әввәлиндә галыг мәһсулу үзрә һәр маната мәсариф јүксәк олмушдур. Бу амил мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәтә әкс-тәсир көстәрә биләрди. Лакин бу амилни тәсири план илиндә мәһсул сатышы үзрә нәзәрә алынмамыш, бир галыг кими јени

илә сахланылмышдыр. Әлбәттә, белә бир планлашманы гәнаәтбәхш һесаһ стмәк олмаз. Мәнфәәт планынын әсаслы олуб-олмамасы мәнфәәти әмәлә кәтирән әсас амилләрин әсаслы олмасындан ирәли кәлир. Бунун үчүн әсас кәстәричиләр үзрә-јени мәнсул сатышынын һәчми, маја дәјәри сатышындан әлдә сдилән мәбләг, мәнсул чешидинин дәјишмәси кими кәстәричиләр үзрә кәркинлик әмсалы мүүјјән сдилдикдән сонра мәнфәәт планынын әсаслы олуб-олмамасы барәдә тәсәввүр јаратмаг олар. Бунун үчүн ашагыдакы дүстурдан истифадә сдилир.

$$MK\Theta = (MDC:PMM)\times 100$$

бурада МДС - маја дәјәринин ашагы салынмасы үзрә мәбләг; РММ- план мәсарифи мәбләгини әкс сдир.

Бу дүстур маја дәјәринин мәсрәфләрә олан һисбәти вә онун динамикасы барәдә тәсәввүр јарадыр.

8.3. Ајры-ајры мәнсуллар үзрә мәнфәәтә тәсир кәстәрән амилләрин тәһлили

Мәнсуллар үзрә мәнфәәтә тәсир кәстәрән амилләрин тәһлили конкрет тәдбирләр һазырламаг үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Игтисади әдәбијјатларда әдәтән маја дәјәри вә мәнфәәт ајры-ајрылыгда тәһлил сдилир. Лакин базар игтисадијјатында бу ики кәстәричинин бирликдә тәһлил сдилмәси мәгсәдәүјгундур. Белә бир тәһлил бөјүк хүсуси чәкијә малик олан мәнсуллар үчүн даһа вачибдир.

Гејд стмәк лазымдыр ки, игтисади кәстәричиләрә тәсир кәстәрән амилләрин һамысы өз әксини учот вә һәзарәтдә тапа билмир. Фәгәт онлар мәнфәәтин јаранмасында мүһүм әһәмијјәтә маликдирләр. Буна кәрә дә, учотда өз әксини тапа билмәјән амилләр имкан даирәсиндә тәһлилин объекти олмалыдырлар. Мәсәлән, күндәлик нормаларын фәһләләр тәрәфиндән јеринә јетирилмәси амиллини кәтүрөк. Мәлүмдур ки, фәһлә һисбәтән јүксәк ихтисаса маликдирсә, о, һәм чох мәнсул истеһсал сдир, һәм дә истеһсал стдији мәнсул кәјфијјәтли олур. Мәнсулун кәјфијјәтли олмасы базар мүнәсибәтләриндә, рәгабәтин һөкм сүрдүјү шәраитдә һәлләдичи шәртләрдән биридир. Көрүндүјү кими, бу чүр амилләр мәнфәәтин әлдә сдилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Мәнсуллар үзрә мәнфәәти тәһлил стдикдә ашагыдакы чәдвәлдән истифадә стмәк олар.

Көстөрничилөр	Кечөн ил	Чари ил	Көнарлашма
Мөһсулун мигдары (өдөд)	400	440	+40
Мөһсул ваһидинө әмөк һаггы мәсарифи	6,0	7,10	-1,10
Мөһсул ваһидинө енержи мәсарифи	2,10	2,00	+0,10
Мөһсул ваһидинө материал мәсарифи	12,00	13,20	-1,20
Мөһсул ваһидинө амортизасија мәсарифи	0,80	0,75	+0,05
Мөһсул ваһидинө инзибати идарө хәрчләри	2,00	2,20	-0,20
Мөһсул ваһидинин гүмәти	23,50	24,10	+0,60
Мөһфәәт	240	.	-240
Зәрәр	.	506,0	-506

Чөдвөлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, "А" мөһсулундан 240 манат мөһфәәт көзлөндији һалда, 506 манат зәрәрә јол верилмишдир.

Даһа доғрусу, "А" мөһсулу үзрө мүәссисә 746 манат (506+240) зәрәрә дүшмүшдүр. Инди бу мәбләгин әмәлә көлмәси сәбәбини мүәјјән сдәк.

1. Мөһсулун мигдарынын дәјишмәсинин тәсири:

$$(440-400) \times (23,50-6,00-2,10-12,00-0,80-2,00) = +24,00 \text{ манат.}$$

2. Мөһсул ваһидинө әмөк һаггы мәсарифинин дәјишмәсинин тәсири:

$$440 \times (6,00-7,10) = -484,00 \text{ манат.}$$

3. Мөһсул ваһидинө енержи сәрфинин дәјишмәсинин тәсири:

$$440 \times (2,10-2,00) = +44,00 \text{ манат.}$$

4. Мөһсул ваһидинө материал мәсарифинин дәјишмәсинин тәсири:

$$440 \times (12,00-13,20) = -528,00 \text{ манат.}$$

5. Мөһсул ваһидинө амортизасија мәсарифинин дәјишмәсинин тәсири:

$$440 \times (0,80-0,75) = +22,00 \text{ манат.}$$

6. Мөһсул ваһидинө инзибати идарө хәрчләринин дәјишмәсинин тәсири:

$$440 \times (2,00-2,20) = -88,00 \text{ манат.}$$

7. Мәһсул ваһидинин гијмәтинин дәјишмәсинин тә'сири:
 $440 \times (24,10 - 23,50) = +264$ манат.

Чәмиси $(+24) + (-484) + (44) + (-528) + (+22) + (-88) + (+264) = -746,00$
манат тәшкил едир.

Ајры-ајрылыгда мәһсуллар үзрә мәнфәәти тәһлил етдикдә күчлү рәғабәт мүшаһидә олунан мәһсуллар үзрә даһа дегиг вә дәрин тәһлил апарылмалыдыр. Коллектив билмәлидир ки, о һансы наилијјәтләр һесабына рәғабәт шәраитиндә галиб кәлмиш, јахуд мәғлуб олмушдур. Бу исә конкрет тәдбирләрин һазырланмасына, јени ахтарышын даһа чидди характер дашымасына шәраит јарадыр. Мәнфәәти тәһлил етдикдә онун оператив характер дашымасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бурада әсасән ики амилин тә'сири өјрәнилмәлидир. Бунлардан биринчиси истехсал едилән мәһсулун миғдары, икинчиси исә маја дәјеридир. Тутаг ки, бир күндә 70 әдәд "А" мәһсулу истехсал етмәли олдуғумуз һалда, 75 әдәд истехсал етмишик. һәр мәһсул ваһидинә исә 8 манат мәнфәәт әлдә етмәлијик. Истехсал етдијимиз 75 әдәд мәһсул ваһидинә 1,50 манат артыг хәрчә јол верилмишдир.

Бу рәғәмләрә әсасән мәнфәәти һесаблајаг:

$(70 \times 8) - (75 \times 8 - 1,50) = 560 - 487 = 73$ манат тәшкил едир.

Јә'ни 560 манат әвәзинә 487 манат мәнфәәт әлдә едилмишдир.

Демәли, 5 әдәд артыг истехсал етдијимиз мәһсул 40 манат (5×8) мәнфәәт кәтирдији һалда, мәһсул ваһидинә 1,50 манат артыг сәрф едилән мәсариф 113 манат $(75 \times 1,50)$ зәрәр кәтирмиш вә нәтичәдә тәсәррүфата 73 манат зијан дәјишдир.

8.4. Баланс мәнфәәтинин тәһлили

Базар игтисадијјатында мәнфәәтин динамикасына гијмәт вермәк үчүн баланс мәнфәәтинин тәһлили мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Баланс мәнфәәти әсас етибарилә үч фәалијјәт саһәсини бирләшдирир. Бунлар мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәт, саир сатышдан алынан мәнфәәт вә нәһајәт, сатышла әлагәдар олмајан мәнфәәт вә зәрәрләрдән ибарәтдир. һазырда мүәссисәләрдә мәнфәәтин әсас күтләсини сатышдан әлдә едилән мәнфәәт тәшкил едир. Базар игтисадијјатында бу нисбәт мүөјјән дәрәчәдә дәјишә биләр. Бу, онунла изаһ едилир ки, базар игтисадијјатында мүәссисәләр мүхтәлиф саһәләрдә фәалијјәт кәстәрирләр. Бә'зи мүәссисәләр рәғабәт шәраитинә дөзә билмәдикләри үчүн бә'зән мәһсул истехсалы

мөгсөдилә әлдә етдикләри материалы сатмаға вадар олулар. Белә бир шәраитдә мәнфәәтин динамикасы фәалијјәтләр үзрә дәјишир вә јени истигамәт алыр.

Баланс мәнфәәтини тәһлил етдикдә ону планлашдырылмыш вариантлар үзрә дә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Догрудур, мүәссисә мәнфәәтин әлдә едилмәси үчүн бир варианты әлверишли һесап едәрәк онун үзәриндә дајаныр. Фәгәт бу вариант баш тутмадыгда мәнфәәтин башга вариантлар үзрә әлверишли олмасыны мүәјјән етмәк үчүн дә ону нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Тәһлили бу истигамәтә јөнәлтмәк мүәссисәни игтисади чәтинликдән чыхармаға мүәјјән дәрәчәдә имкан верәр. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мүәссисәнин бүтүн игтисади көстәричиләри, о чүмләдән мәнфәәтин өзү дә бағланмыш мүғавиләләрә әсасланыр

Гәд етмәк лазымдыр ки, мүәссисәнин бағладыгы мүғавиләләрдә ејни шәртләр олмур. Јәни ајры-ајры мүәссисәләр үзрә бағланмыш мүғавилә бәзән бириликәриндән фәрғли олур. Демәли, мүғавиләдәки шәртин јеринә јетирилмәси, јахуд јетирилмәмәси мәнфәәтин күтләсинә тәсир көстәрә биләр. Бу исә о демәкдир ки, тәһлил заманы јени сәһвләрә јол верилмәсин.

Баланс мәнфәәтини тәһлил етмәк үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә етмәк олар.

48-чи чәдвәл
(мин манатла)

Көстәричиләр	План		Һесабаг үзрә	
	Мәнфәәт	Зәрәр	Мәнфәәт	Зәрәр
Сатышдан әлдә едилән мәнфәәт	410	-	700	-
Саир сатышдан әлдә едилән мәнфәәт	-	-	10	-
Саир кәлир вә зәрәрләр	-	-	-	5
ЈЕКУН:	410	-	710	5

Чәдвәлдән көрүнүр ки, сатышдан әлдә едилән фактики мәнфәәт плана нисбәтән 290 мин манат /700-410/ чохдур. Бурада мәнфәәтин әсас һиссәси мәнсул сатышындан әлдә едилмишир. Белә бир тәһлилдән сонра мәнфәәтә тәсир көстәрән амилләри үч фәалијјәт үзрә ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

8.5. Мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәтин тәһлили

Базар игтисадијјаты шәраитиндә мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәт даһа дәрин вә һәртәрәфли тәһлил едилмәлидир. Бу она көрә вачибдир ки, рәғабәт шәраитиндә һәр хырда бир амил нәзәрән гачмамалыдыр. Бурада мәһсулун кејфијјәти, мәһсул истехсал етмәк үчүн хаммал вә материалын тәләб олунан сәвијјәдә олмасы, јени технолокија вә техника, мәһсулун вахтында базара чыхарылмасы, мүгавилә шәртләринә әмәл едилмәси мүнүм шәртләрдир. Мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәт планынын јеринә јетирилмәси бу мүәссисәнин тәкчә малијјә фәалијјәтини дејил, һәм дә тәсәрруфат фәалијјәтини гијмәтләндирмәк үчүн әсас мејардыр. Игтисади әдәбијјатларда сатышдан әлдә едилән мәнфәәтә тәһсир көстәрән амилләри әсасән беш група бөлүрләр.

Бунлар:

- истехсал маја дәјәринин дәјишмәси;
- гејри-истехсал јәни сатышла бағлы олан хәрчләрин дәјишмәси;
- мәһсул ваһидинин гијмәтинин дәјишмәси;
- сатылан мәһсулун һәм етибарилә дәјишмәси;
- мәһсул чешидинин дәјишмәсиндән ибарәтдир.

Бәзи игтисадчылар, мәсәлән, Бужинскиј вә Шеремет тәклиф едирләр ки, мәнфәәтә тәһсир көстәрән 8 амил мүәјјән едилсин.*

Демәли, јухарыда гејд олунан беш амилин үзәринә үч амилин дә әләвә едилмәси тәклиф едилир ки, бунлар мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун маја дәјәринә тәһсири, истифадә олунан вәсаитләр үзрә гијмәтин дәјишмәсини вә кејфијјәтли мәһсул сатышындан әләвә әлдә едилән мәнфәәтдир.

Мәнфәәтә тәһсир көстәрән амилләрин тәһлили В.К.Сенчаговун рәһбәрлик етдији коллектив тәрәфиндән ишләнмиш методикада өз әксини тапмышдыр. Бурада әмтәәлик мәһсулун галыгынын дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тәһсири, мәһсул истехсалынын дәјишмәсинин тәһсири,

---

*Бужинскиј вә Шеремет А.Д. Методика экономического анализа. Изд. фин. 1978.

гијмәтләрин дәјишмәси вә јени мәнсулун бурахылмасы илә әләгәдар олан хәрчләрин дәјишмәсинин тәсиринин мүәјјән едилмәси тәклиф едилир. Мәнфәәтин тәһлилинә игтисадчы В.И.Петрованын да әсәрләриндә раст кәлирик. Бурада бир сыра марағлы мәсәләләр шәрһ едилмишдир. Мәсәлән, техники сәвијјә, мәнсулун кәјфијјәти вә мәнфәәт арасында әләгә тәһлил едилир. Әлбәттә, бунлар диггәти чәлб едир вә тәһлили кенишләндирмәк үчүн әләвә истигамәтләр јарадыр.

Бәзи игтисадчылар мәнфәәтин тәһлилини техники-игтисади кәстәричиләр үзрә апарылмасыны тәклиф едилрләр. Әлбәттә, бу тәклифдә дә мәнтиг вардыр. Лакин мәнфәәтин тәһлилинин һәм малијјә-игтисади, һәм дә техники -игтисади кәстәричиләр үзрә апарылмасы мәсләһәтдир. Башга сөzlә дессәк, мәнфәәтин тәһлили јарадычылығла һәјата кәчирилмәлидир. Јәни бүтүн мөвчуд имканлардан, үсуллардан истифадә едилмәлидир. Мәнфәәтин тәһлилиндә бәзи амилләрин тәсири базар игтисадијјатында өз мәзмунуну дәјишдирир. Мәсәлән, мәнсул чешидинин дәјишмәси һесабына мәнфәәтин артмасы адәтән, коллективин мүсбәт фәалијјәти кими гәбул едилмирди. Базар игтисадијјаты шәраитиндә чешидин дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тәсири, әлбәттә, мүсбәт гијмәтләндирилмәлидир. Бу ондан ирәли кәлир ки, базар игтисадијјаты олмадыгда мәнсулун чешиди јухары тәшкилат тәрәфиндән планлашдырылды. План әһалинин тәләбини едәмәк мәгсәдилә тәртиб едилрди. Чешидин планы јеринә јестирилмәдикдә бу билаваситә әһалинин тәләбатынын едәнилмәсинә әкс-тәсир кәстәрирди. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мүәссисәнин фәалијјәтинә всриләси гијмәт мс'јары дәјишир. Әввәлки шәраитдә мүәссисә чешид планыны позмағла өз мәнфәәтини артырырды вә әһалинин тәләбаты мүәссисә рәһбәрини аз марағландырырды. Инди исә мүәссисә әһалинин тәләбатыны нәзәрә алмазса о өз мәнсулуну сата билмәз. Дсмәли мүәссисә нәзәрдә тутдуғу чешиди позарса о билаваситә әһалинин тәләбатына ујғун оларағ һәрәкәт стмиш олур. Бүтүн бунлар о дсмәкдир ки, базар игтисадијјатында мүәссисә чешиди позмағла өз мәнфәәтини артыра билирсә, о мүсбәт гијмәтләндирилмәлидир.

Мәнсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәти тәһлил стмәк үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә едилә биләр.

Көстөрчилөр	План	Фактики мөһсул план көстөрчиләри үзрә	Һесабат или
Истәһсал маја дөјөри	1476	1957	2310
Гөјри-истәһсал хәрчлөри	164	243	270
Јекуну:	1640	2200	2580
мөһсул сатышындан әлдә едилән мөбләг	2050	3030	3280
сатышын нәтижәси:			
а/мөнфәәт	410	830	700
б/зәрәр			

Фактики алынган мәнфәәт плана нисбәтән 290 мин манат/700-410/ артыг олмушдур.

Игтисади әдәбијјатларда мәнфәәтә тә'сир көстәрән амилләри тәһлил етмәк үчүн бир нечә ме'јарлар тәклиф едилер. Гөјд етмәк лазымдыр ки, бу рә'јләр әсасән мөһсулун сатышы һәчминин вә мөһсул чешидинин дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тә'сиринә аиддир.

Бә'зи игтисадчылар мөһсул һәчминин дәјишмәсини сабит гијмәтләрлә мүүјјән едилмәсини тәклиф едилрәр. Бу фикри онунла әсасландырырлар ки, куја бу гијмәтләр сабит характер дашыјыр. Јәни мұхтәлиф илләрдә онлар дәјишмир. Бә'зи игтисадчылар план маја дөјөрини бир ме'јар кими истифадә етмәји мәсләһәт билирләр. Бунлар өз фикирләрини онунла әсасландырырлар ки, куја план маја дөјөри мөһсулун әмәктутумуну өзүндә әкс етдирир.

Бир груп исә бу проблемә башга мүнәсибәт бәсләјирләр. Мәсәлән, А.Д.Шеремет мөһсулун чешидинин дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тә'сирини мүүјјән етмәк үчүн ики ме'јарын, јәни план маја дөјөри вә сабит гијмәтләрлә мүүјјән едилмиш фаизләр арасындакы фәргин әсас көтүрүлмәсини мәсләһәт көрүр.

Бу ме'јарлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

1.План топдансатыш гијмәти ме'јары үзрә мәнфәәтә тә'сир едән амилләрин тә'сирини мүүјјән едәк:

истәһсал маја дөјөринин дәјишмәсинин тә'сири;

Бу амилин һесабына мәнфәәт 353 мин манат /2310-1957/ азалмышдыр.

гөјри-истәһсал хәрчләринин дәјишмәсинин тә'сири;

Бу амилин мәнфәәтә тәсири мәнфи 27 мин маната /270-243/ бәрабәрдир.

сатылмыш мәнсулун топдансатыш гижмәтинин дәжишмәсинин тәсири;

Бизим мисалда бу амилин тәсири нәтичәсиндә мәнфәәт +250 мин манат/3280-3030/ артмышдыр.

мәнсул сатышы һәчминин дәжишмәсинин тәсири;

Мәнсул сатышы 147,8 фаиз /3030x100:2050/ тәшкил стмишдир.

Демәли, бу амилин тәсири һесабына мәнфәәт 196 мин манат /410x147,8:100/-410 чохалмышдыр.

Мәнсул чешидинин дәжишмәсинин тәсири: һесапланмыш мәнфәәтдән план мәнфәәти чыхыларса, ики амилин тәсири мүәјжән едилмиш олур. Бунлар мәнсул сатышынын һәчми вә чешидин дәжишмәсинин тәсириндән ибарәтдир. Бу, бизим мисалымызда 420 мин манат /830-410/ тәшкил едир. Бу мәбләгдән мәнсул сатышы һәчминин тәсирини чыхмагла, мәнсул чешидинин дәжишмәсинин тәсирини мүәјжән стмәк олар ки, бу да бизим мисалымызда мүсбәт 224 мин манат /420-196/ тәшкил едир.

Чәми 5 амилин тәсири мүсбәт 290 мин манат тәшкил едир /-353/+/-27/+250/+224/.

II. План маја дәјәри меҗары үзрә амилләрин тәсири:

Бу меҗар үзрә, һәм дә бундан сонракы меҗарлар үзрә истәһсал маја дәјәри, геҗри-истәһсал хәрчләри вә гижмәт амили үзрә адәтән фәрг олмур.

Фәрг мүшаһидә олунан амилләр үзрә тәһлили давам едәк:

Мәнсул сатышы һәчминин дәжишмәсинин тәсири;

План маја дәјәри үзрә мәнсул сатышы 134,1 фаиз /2200-1640x100/ тәшкил стмишдир. Демәли, бу амилин тәсири мүсбәт 140 мин маната /410x134,1:100/-410 бәрабәрдир.

Мәнсул чешидинин дәжишмәсинин тәсири;

Һесаблинмыш мәнфәәтдән план мәнфәәти чыхыларса, бурада ики амилин, јә'ни һәчмин вә чешидин дәјишмә тә'сирини мүәјјән етмәк олар. Бу бизим мисалымызда 420 мин манат /830-410/ тәшкил едир. Бизә мә'лум олан сатыш һәчминин тә'сири бу мәбләгдән чыхыларса чешидин дәјишмәси тә'сири мүәјјән едилә биләр ки, бу да бизим мисалымызда мүсбәт +280 мин маната /420-140/ бәрабәрدير.

III. План маја дәјәри вә план сатыш гижмәти үзрә орта көстәричи ме'јары үзрә.

Мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәсинин тә'сири:

Бу ме'јар үзрә мәһсул сатышы 141,7 фаиз

/3030+2200/:2050+1610/х100 тәшкил едир.

Белә ки, бу амилин тә'сири мүсбәт 170 мин манат

/410х141,7:100/-410 тәшкил етмишдир.

Мәһсул чешидинин дәјишмәсинин тә'сири:

Һәчмин вә чешидин дәјишмәсинин тә'сири бизим мисалымызда 420 мин манат /830-410/ тәшкил едир. Бу мәбләгдән бизә мә'лум олан һәчмин дәјишмәси тә'сирини чыхмагла чешидин дәјишмә тә'сирини мүәјјән едә биләрик ки, бу да бизим мисалымызда мүсбәт 250 мин маната /420-170/ бәрабәрدير.

IV. А. Д. Шереметин тәклиф етдији ме'јар үзрә:

Мәһсулун сатышы һәчминин дәјишмәсинин тә'сири.

План маја дәјәри үзрә мәһсул сатышы 134,1 фаиз /220х100:1640/ тәшкил едир.

Демәли, бу амилин тә'сири 140 мин маната /410х134,1:100/-41 бәрабәрدير.

Мәһсулун чешидинин дәјишмәсинин тә'сири:

Топдансатыш гижмәти үзрә мәһсул сатышы көрүндүјү кими, 147,8 фаиз, план маја дәјәри үзрә исә 134,1 фаиз тәшкил етмишдир.

Демәли, бу амилин һесабына мәнфәәт 13,7 фаиз /147,8-134,1/ чоһалмышдыр ки, бу да бизим мисалымызда мүсбәт 56 мин маната /410х113,7:100/-410 бәрабәрدير.

Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун маја дәјәринә тә'сири:

План топдансатыш гижмәти үзрә сатыш планы 147,8 фаиз тәшкил етмишдир.

Бурада план маја дәјәри, јә'ни 1640 мин манат 47,8 фаиз чоһала биләрди, бу да 2424 мин манат тәшкил едир. Бу рәгәмдән 2200 манат, јә'ни һесаблинмыш маја дәјәри чыхыларса, мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун маја

дәјәринә тә'сирини-224 мин манат /2424-2200/ мүйҗән сдә биләрик.

V. Фикримизчә, бу амилләрин тә'сирини ашағыдакы үсулла да тапмаг олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тә'сиринин әсасы мәһсул гијмәтинин мүйҗәнләшдирилмәсидир. Әкәр мәһсуллара гијмәт мүйҗән сдилдикдә онларын маја дәјәринә сјни дәрәчәдә рентабеллик тәтбиг сдиләрсә, чешидин дәјишмәсинин тә'сири өзүнү көстәрә билмәз.

Чешидин дәјишмәси маја дәјәринә әсасланмајан гијмәтләр васитәсилә мәнфәәтә тә'сир көстәрир. Белә ки, бу амил өзүнү сатышдан әлдә сдилән вәсаитдә әкс етдирир. Әкәр бу беләдирсә, мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун тә'сири сатышдан әлдә сдилән вәсаитдә ахтарылмалыдыр. Бу истигамәтдә ашағыдакылары нәзәрдән кечирәк:

Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун сатышдан әлдә сдилән вәсаитә тә'сири:

Мәһсул сатышы планы маја дәјәри мә'јарында 134,1 фаиз тәшкил етмишдир /2200x100:1640/ .

Беләликлә. план үзрә сатышдан нәзәрдә тутулан кәлир 2050 мин манат, 34,1 фаиз чохалмалыдыр. Бу бизим мисалымызда 2749 мин манат /2050x134,1:100/ тәшкил едир. Һалбуки бу рәгәм һесабатда 3030 мин маната бәрабәр олмушдур.

Мәһсул чешидинин дәјишмәси өз әксини 281 мин манат /3030-2749/ мүсбәт истигамәтдә сатышдан әлдә сдилән мәбләгдә тапмышдыр.

Мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәсинин тә'сири:

Һесапланмыш мәнфәәтдән, јә'ни 830 мин манатдан план мәнфәәти чыхыларса, јә'ни 410 мин манат, демәли, ики амилн- һәчмин вә чешидин дәјишмәсинин тә'сирини мүйҗән сдә биләрик. Бу да бизим мисалымызда 420 мин манатдыр /830-410/. Бу мәбләгдән чешидин дәјишмәсинин тә'сирини чыхмагла, сатыш һәчминин дәјишмәсинин тә'сирини тапа биләрик ки, бу да мүсбәт 139 мин манатдыр/420-281/.

Инди исә бунлары сјни чәдвәлдә нәзәрдән кечирәк.

Мәнфәәтә тә'сир едән амилләрин мә'јарлар үзрә тәһлили

Амилләр	План сатыш гижмәти ме- яры үзрә	План маја дәјәри ме- яры үзрә	Орта ме- јар үзрә	Шереме- тин т-фи үзрә	Бизим токлифи- миа үзрә
1.Истеһсал маја дәјәринин дәјиш- мәсинин тә'сири	-353	-353	-353	-353	-353
2.Сатышда җа- гәдар хәрчтәр дәјишмәсинин тә'сири	-27	-27	-27	-27	-27
3.Тондансатыш гижмәт дәјишмәсинин тә'сири	+250	+250	+250	+250	+250
4.Мәһсул сатышы һәч- минин тә'сири	+196	+140	+170	+140	+139
5.Мәһсулун чешид гурулушунун дәјишмәсинин тә'сири	+224	+280	+250	+56	-
6.Чешидин маја дәјә- ринин тә'сири				+224	
7.Чешидин сатышдан алынан кәлирә тә'сири				+281	
Јекуп:	+290	+290	+290	+290	+290

Чөдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, тәтбиг сдилән ме'јарлардан асылы олараг амилләрин тә'сир дәрәчәси дәјишир. Мәсәлән, чешидин дәјишмәсинин тә'сири план сатыш гижмәти ме'јарында 224 мин манат, план маја дәјәри ме'јарында 280 мин манат тәшкил етмишдир. Бу мәбләгә мұвафиг олараг мәһсул һәчминин дәјишмәси вә онун мәнфәәтә тә'сири дәјишир. Амилләрин тә'сири орта ме'јар үзрә дә диггәти чөлб едир. Мәсәлән, мәһсул һәчминин дәјишмәси сатыш гижмәти ме'јары үзрә 196 мин манат план маја дәјәри үзрә 140 мин манат тәшкил етдији һалда, орта ме'јар үзрә бу амилдин тә'сири 170 мин маната бәрабәрдир .

8.6. Тәсәррүфатһесабы кәлирин тәһлили

Ғејд етмәк лазымдыр ки, мүүссисәләрин там тәсәррүфат һесабына кечмәси илә әлагәдар оларағ мәнфәәтин тәһлилиндә мүүјјән дәрәчәдә дәјишиклик баш вермишдир. Биринчи, тәсәррүфатһесабы моделдә мәнфәәтин тәһлили, демәк олар ки, мовчуд үсулла анарыла биләр. Икинчи моделдә мүүссисәнин тәсәррүфатһесабы кәлири үзрә тәһлил нисбәтән фәрғлидир. Мүүссисәнин кәлири мәнһсул сатышындан әлдә едилән пул кәлириндән бүтүн мәсарифләри /әмәк һагғындан башға/ чыхдыгдан сонра мүүјјән едилир. Тәсәррүфатһесабы кәлири үзрә тәһлилин методикасы "Бухгалтерскиј учот" журналында төвсијјә шәклиндә (1989, N 9) верилмишдир. Журналда мүүәллифләр тәрәфиндән материал вә диқәр мәсарифләрин тәһлили әһатә едилмишдир. һалбуки тәсәррүфатһесабы кәлирин јаранмасында мәсарифләрин ролу бөјүкдүр.

Фикримизи ајдын шәрһ етмәк үчүн ашағыдакы чөдвөлә мұрачиәт едәк.

51-чи чөдвөл (мин манатла)

Көстәричиләр	План үзрә	һесабат план көстәричиләри	һесабат үзрә	Көнар-лашма
1. Мәнһсул сатышындан әлдә едилән вәсаит	35406	35831	36676	+1270
2. Материал вә саир хәрчләр	20500	20861	21190	+690
3. Үмуми кәлир	14906	14970	15486	+580

Ғејд етмәк лазымдыр ки, мүүәллиф мәнфәәтә тә'сир көстәрән амилләрини мүүјјән едилмәси үсулундан истифаде едәрәк кәлирә дөрд амилин тә'сирини тәғдим етмишдир. Бизә белә кәлир ки, мәнфәәтин тәһлилиндә олан нөгсан бурада да өз тә'сирини көстәрир. Инди 580 мин манатын әмәлә кәлмәсинә тә'сир едән амилләри конкрет тәсәввүр етмәк үчүн ме'јарлар үзрә буңлары нәзәрдән кечирәк.

1. Мәнһсул сатышындан әлдә едилән вәсаит ме'јары үзрә:

Мәнһсул сатышы һәчминин дәјишмәсинин тәсәррүфатһесабы кәлирә тә'сири:

Мәнһсул сатышы 101,2 фаиз /35831:35406x100/ тәшкил етмишдир.

Бсләликлә, тәсәррүфатһесаблы кәлир, јә'ни 14906 мин манат 1,2 фаиз гәдәр чоһалмалы иди. Бу бизим мисалымызда 15085 мин маната /14906x101,2:100/ бәрабәрдир.

Бу амилин тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири мүсбәт 179 мин манат /15085-14906/ тәшкил етмишдир.

Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири.

Бурада әввәлчә ики амилин тә'сирини бирликдә тапмаг лазым кәлир. Бунлар сатыш һәчминин вә мәһсул чешидинин дәјишмәсидир. Бу ики амилин тә'сири бизим мисалымызда мүсбәт 64 мин манат /14970-14906/ тәшкил едир. Бу мәбләгдән бизә мә'лум олан мәһсул сатышы һәчминин тә'сирини чыхмагла мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сирини мүәјјән едә биләрик ки, бу да бизим мисалымызда -115 мин манатдыр /64-179/.

Материал вә диһәр мәсарифләрин тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири:

Бу бизим мисалымызда мәнфи -329 мин маната /20861-21190/ бәрабәрдир.

Мәһсулун гијмәтинин дәјишмәси вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири.

Бу амил бизим мисалымызда мүсбәт 845 мин манатдыр /36676-35831/. Чәмиси 4 амил үзрә +580 мин манат тәшкил едир.

II. Материал мәсарифи ме'јары үзрә:

Мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәси вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири:

Материал мәсарифи ме'јары үзрә мәһсул сатышы һәчми 1,76 фаиз /-20861:20500 x100/ чоһалмышдыр. Бу мәбләг бизим мисалымызда 15168 мин манат/1490x101,76:100 тәшкил едир. Демәли, мәһсул сатышы һәчминин артмасы вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири 262 мин маната /15168-14906/ бәрабәрдир.

Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун тәсәррүфатһесаблы кәлирә тә'сири:

Бурада әввәлчә ики амилин тә'сирини мүәјјән етмәк лазымдыр. Бунлар мәһсул сатышы һәчминин вә мәһсул чешидинин дәјишмәси амилләридир. Ики амилин тә'сири бизим мисалымызда мүсбәт 64 мин маната /14970-14906/ бәрабәрдир. Бу мәбләгдән бизә мә'лум олан мәһсул сатышы һәчминин тә'сирини чыхсаг, мәһсул чешидинин тә'сирини

мүөҗҗөн сдә биләрик ки. бу да бизим мисалымызда мәнфи -198 /64-262/ мин манатдыр.

Материал мәсарифинин дәҗишмәсинин тәсәррүфәтһесаблы кәлирә тәсири:

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда мәнфи 328 мин манатдыр /20861-21190/.

Мәһсулун топдансатыш гиҗмәтинин дәҗишмәси вә онун тәсәррүфәтһесаблы кәлирә тәсири:

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда мүсбәт 845 мин манат /36676-35831/ тәшкил едир. Чәмиси исә 580 мин маната бәрабәрди.

III. Ики меҗарын орта көстәричиси үзрә: (җәни мәһсул сатышы вә материал мәсарифи)

Мәһсул сатышы һәчминин тәсәррүфәтһесаблы кәлирә тәсири.

Гәҗ етмәк лазымдыр ки, ики меҗар үзрә /җәни мәһсул сатышындан әлдә едилән вәсаит вә план материал мәсарифи үзрә мәһсул сатышы һәчми 1,4 фаиз /35831+20861/:/35406+20500/x100 чохалмышдыр. Демәли, тәсәррүфәтһесаблы кәлир планы 1,4 фаиз чохалмышдыр ки, бу да бизим мисалымызда 15114 мин манат /1490x

101,4:100/ бәрабәрди. Беләликлә, бу амилин тәсири мүсбәт 208 мин манатдыр /15114-14906/

Мәһсул чешидинин дәҗишмәси вә онун тәсәррүфәтһесаблы кәлирә тәсири. Бу амилин тәсирини мүөҗҗөн етмәк үчүн әввәлчә ики амилин, җәни һәчмин вә чешидин дәҗишмәсинин тәсирини бирликдә мүөҗҗөн сдәк. Бу бизим мисалымызда мүсбәт /14970-14906/ тәшкил едир. Бу мәбләгдән бизә мәлүм олан һәчмин тәсири чыхыларса, чешидин дәҗишмә тәсири мүөҗҗөн едилмиш олар ки, бу да бизим мисалымызда мәнфи -144 мин манат /64-208/ тәшкил едир.

Материал мәсарифинин дәҗишмәсинин тәсири:

Бу амилин тәсири мәнфи 329 мин маната /20861-21190/ бәрабәрди.

Мәһсулун топдансатыш гиҗмәтинин дәҗишмәси вә онун тәсәррүфәтһесаблы кәлирә тәсири.

Бу амилин тәсири бизим мисалымызда мүсбәт 845 мин манат /36676-35831/ тәшкил едир. Чәмиси 580 мин маната бәрабәрди.

Инди бу меҗарлар үзрә тәсир көстәрән амилләри чәдвәлдә нәзәрдән кечирәк:

Ме'jarлар үзрә тә'сир сдән амилләр

52-чи чөдвөл мин манатла

Көстөрничиләр	План сатыш гиж- мөтлөри үзрә	План материал мәсарифи үзрә	Ики ме'jarын орта көстөрничиси үзрә
Мәһсул сатышы һәчминин гә'сире	+179	+262	+208
2. Мәһсул чешидинин дәжишмәсинин гә'сире	-115	-198	-114
3. Материал мәсарифинин дәжишмәсинин гә'сире	-329	-329	-329
4. Мәһсулун гондансатыш гижмөгләринин дәжишмәсинин гә'сире	+845	+845	+845
Јекуну:	+580	+580	+580

Өлбәттә, ики ме'jarын орта көстөрничиси үзрә апарылан төһлил үсулу нөгсанлары там арадан галдырмаса да һәгигәтә даһа чох ујғунду.

Мәгаләдә материал мәсарифләри вә сатышдан өлдә сдилән вәсаит үзрә кәнарлашмаларын төһлили апарылмамышдыр.

Бу ики көстөрниче үзрә кәнарлашмаларын сәбәбини төһлил сдәк:

Материал мәсарифи үзрә.

Материал мәсарифи үзрә кәнарлашма чөдвөлә көрә +690 мин манат төшкил етмишдир. Бу кәнарлашма әсасән үч амилин һесабына баш вермишдир. Булардан биринчиси мәһсул сатышы һәчминин дәжишмәси һесабынадыр. Чөдвөлин рәгәмләри үзрә мәһсул сатышы планы 101,2 фаиз /35831:35406x100/ јеринә јетирилмишдир. Демәли, план материал мәсарифи 1,2 фаиз артмалыдыр. Бизим рәгәмләр үзрә бу мәблөг 20746 мин манат /20500x101,2:100/ төшкил сдир. Мәһсул сатышы һәчминин артмасы һесабына 246 мин манат материал мәсарифи плана нисбәтән чохалмышдыр.

Икинчи амил сатылмыш мәһсулун дәжишмәсидир.

Чөдвөлин рәгәмләри үзрә 20861 мин манатдан 20500 мин манат чыхыларса, бу мәблөг ики амилин тә'сирини әкс сдирир.

Бунлар сатылмыш мәһсулун һәчминин дәжишмәси, дикәри илә мәһсул чешидинин дәжишмәсидир. Бизим мисалымызда бу мәблөг 361 мин манат /20861-20500/ төшкил сдир. Бу рәгәмдән бизә бәлли олан сатылмыш мәһсулун

Һәчми үзрә тәсири чыхыларса, алынан мәбләғ, јә'ни +115 мин манат /361-246/ мәһсул чешидинин дәјишмәси тәсиридир. Буну башга рәғәмләр дә тәсдиг сдир.

$20861-20746=115$ мин манат.

Үчүнчү амил материал мәсарифләринин артығ сәрф сдилмәси, јахуд гәнаәт сдилмәсидир. Чәдвәл рәғәмләринә әсасән 329 мин манат /21190-20861/ дәјәриндә материал артығ сәрф сдилмишдир. Беләликлә, үч амилин тәсири 690 мин манат тәшкил сдир. Инди исә мәһсул сатышы үзрә 1270 мин манат кәнарлашманын сәбәбини тәһлил сдәк:

Мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәсинин тәсири.

Бу амилин тәсиринин мүәјјән стмәк үчүн материал мәсарифләрини ме'јар һесаб сдиб мәһсул сатышы һәчминин дәјишмәси барәдә тәсәввур јаратмағ лазым кәлир. Бизим рәғәмләр үзрә бу кәстәричи 101, 76 фаиз /20861:20500x100/ тәшкил сдир. Демәли, мәһсул сатышы онун чешиди дәјишмәдән 1,76 фаиз чоһалмалы иди ки, бу да 36029 мин манат тәшкил стмәли иди /35406x101, 76:100/.

Беләликлә, бу амилин тәсири +623 мин маната /36029-35406/ бәрабәр олмушдур.

Мәһсул чешидинин дәјишмәси вә онун тәсири. Бурада әввәлә ики амилин тәсиринин тапмағ лазым кәлир. Бу амилләр һәчмин вә мәһсул чешидинин дәјишмәсиндән ибарәтдир. Бизим мисалымызда бу рәғәм 425 мин манат /35831-35406/ тәшкил сдир. һәчмин дәјишмәсинин тәсири бизә мә'лумдур, јә'ни 623 мин манат тәшкил стмишдир. Демәли, бу амилин тәсири мәнфи 198 мин манат /425-623/ олмушдур. Буну һесабламалар да тәсдиг сдир.

$20861:20500 \times 100 - 101,76$ фаиз,

$35406 \times 101,76 : 100 = 36029$ мин манат,

$35831 - 36029 = -198$ мин манат тәшкил сдир.

Мәһсул гијмәтинин дәјишмәсинин тәсири.

Бизим мисалымызда бу амилин тәсири +845 мин маната /36676-35831/ бәрабәрдир. Јә'ни бу амилин тәсири һесабына мәһсул сатышындан әлдә сдилән вәсаит 845 мин манат артмышдыр. Үч амилин тәсири исә мүсбәт +1270 мин манат тәшкил сдир ки, бу өз әксини чәдвәлдә тапмышдыр.

8.7. Мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәсинин тәһлили

Мәнфәәтин дүзкүн, сәмәрәли бөлүшдүрүлмәси онун чоһалмасы үчүн башлыча шәртләрдән биридир. Јә'ни мәнфәәт елә ме'јарлара әсасән бөлүшдүрүлмәлидир ки, онун артырылмасына стимул, јахуд шәраит јаратсын. Тәчрүбәдә бә'зән елә олур ки, һәвәсләндирмә фондлары артыр, лакин мәнфәәтин артмасы о сәвијјәдән кери галыр. Базар игтисадијјатында мәнфәәт елә ме'јарлара әсасән бөлүнмәлидир ки, о тәкчә мәнфәәтин артмасына дејил, бүтүн игтисади кәстәричиләрин мүсбәт истигамәтдә дәјишмәсини тә'мин етсин. Базар игтисадијјатында мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси кәстәричиләр системинә әсасланмалыдыр. Бурада мәнсул истәһсалынын артымы, маја дәјәринин ашагы салынмасы, мәнсулун кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, истәһсал күчүндән там истифадә, мәнсулун дүнја базарына чыхарылмасы, фәһләләрин пешәкарлыг сәвијјәсинин јүксәлмәси, сәмәрәли тәклифләрин тәтбигинин нәтичәләринин бөлүшдүрүлмәсиндә нәзәрә алынмалыдыр.

Сон дөврдә мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәсиндә мүһүм дәрәчәдә дәјишиклик баш вермишдир. Лакин онун бөлүшдүрүлмә гәјдасыны ән мүтәрәгги форма һесаб етсәк, онун өзүндә дә бир сыра нөгсанлар мүшаһидә едилир. Дејиләнләри даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн рәгәмләрә мүрачиәт едәк: сон дөвләрә гәдәр тәсәррүфатһесабы үзрә икинчи модел гәјдасында кәлирин бөлүшдүрүлмәсиндән кениш истифадә едилирди ки, бурада билаваситә мәнфәәт дејил, кәлир бөлүшдүрүлүрдү.

1.Мәнсул сатышындан әлдә едилән вәсаит	81390 манат.
2.Материал мөсарифи /амортизасија ајырмалары да даһил олмагла/	44458 "-
3.Сосиал сығорта ајырмалары	1885 "-
4.Кәлирин үмуми мәбләғи	35047 "-
5.Әсас истәһсал фондларына өдәмәләр	2502 "-
6.Әмәк ресурсларына көрә өдәмәләр	1890 "-
7.Ғысамүддәтли банк кредитләри үчүн верилән фаизләр	389 "-
8.Һесаблашма кәлир	30266 "-
9.Һесаблашма кәлирдән өдәмәләр а/бүдчәјә	2529 "-
б/јухары тәшкилата	1917 "-
10.Тәсәррүфатһесабы кәлир	25810 "-
11.Сатышла бағлы олмајан зәрәр	19 "-

12. Игтисади стимул вә әмәјин өдәнилмәси үчүн истифадә сдиләси тәсәррүфатһесабли кәлир 25791 -"

13. Норматив үзрә тәсәррүфатһесабли кәлирин бөлүшдүрүлмәси:

а/ с/м вә техника үзрә фонда 5197 -"

б/ социал инкишаф фондуна 1782 -"

в/ әмәјин өдәниш фондуна 18812 -"

Гејд стајимиз кими бурада мәнфәәт дејил, кәлир бөлүшдүрүлүр. Гиймәтверици кәстәричиләр өз әксини һесабламаларда тапмаса да орада иштирак сдирләр. Шүбһәсиз, белә бөлкү мүсбәт характерлидир. Бунунла бәрабәр бурада конкретлик, јәни ајры-ајры фәрдин әмәјинә кәрә онун мүкафатландырылмасы кәз габагында дејилдир. Буна кәрә дә тәһлил әмәјин өдәниш фонду үзрә давам стајирилмәлидир.

Бурада биринчи нөвбәдә, ики кәстәричинин динамикасы диггәти чәлб стмәлидир. Бунлардан биринчиси, һәр фәһләјә истәһсал сдилмиш мәнсулун дәјәри, икинчиси исә һәр фәһләјә дүшән әмәк һаггыдыр.

Мәлүмдур ки, һәр фәһләјә дүшән мәнсул истәһсалына мәнсул чешидинин дәјишмәси тәсир кәстәрир. Деңмәли, кәстәричиләрин динамикасыны мүгајисә стмәк үчүн бу амилин тәсири нәзәрә алынмалыдыр.

Мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси вә ондан истифадә сдилмәси мүлкијјәтин формаларынын тәтбиғи илә билаваситә бағлыдыр. Һазырда ән сонунчу һал үчүн, јәни там саһибкарлығ әсасында ишләјән коллектив, мүштәрәк вә хүсуси мүәссисәләрдә мәнфәәтин илкин бөлүшмәсиндә мүәјјән нормативләр иштирак стсә дә, онун саһибкарын сәрәнчамында галан һиссәсинин бөлүшдүрүлмәси вә истифадә сдилмәси сәрбәст оларағ апарылыр. Мәнфәәтин белә гајдада бөлүшдүрүлүб истифадә сдилмәси формача тәсәррүфат һесабынын икинчи моделинә охшаса да принципчә ондан там фәрғлидир. Белә ки, мәнфәәтин әмәлә кәлмәси вә илкин бөлүшдүрүлмәсиндә мүвафиг нормативләрин иштирак стмәси јәни мәнфәәтин үмуми һәчминин мүәјјән сдилмәси, мәчбури өдәмәләрин апарылмасы, бүдчәјә мәнфәәтдән верки нормасы үзрә ајырмаларын апарылмасы гајдасы тәсәррүфат һесабынын икинчи модели илә ујгун кәлсә дә мәнфәәтин сәрбәст галыгынын бөлүшдүрүлмәси методикасы тамамилә фәрғлидир. Әкәр тәсәррүфат һесабынын икинчи моделиндә мәнфәәтин сәрбәст галыгынын бөлүшдүрүлмәси мүвафиг фондлар үзрә апарылырдыса, бурада һәмин нормативләр јохдур.

Саһибкарлыг әсасында ишләјән мүәссисәләр мәнфәәтин, онун сәранчамында галан һиссәсини сәрбәст олараг јыгым фондуна вә истеһсалын кенишдирилмәси фондлары арасында бөлүшдүрмәклә јанашы дикәр мәгсәдли фондларын јарадылмасына јөнәлдә биләрләр.

8.8. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнфәәтин сһтијат мәнбәләри

Мәнфәәт синтетик бир көстәричи олараг бөјүк сајлы амилләрин тә'сириндән асылыдыр. Бурада биринчи нөвбәдә, ресурсларын сәмәрәли истифадәси диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бунлары ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

а/ Әмәк ресурсларынын сәмәрәли истифадәси.

Әмәкдән, јә'ни ишчи гүввәсиндән сәмәрәли истифадә етмәк, тәкчә әмәк ресурсларындан истифадә етмәк дејил, һәм дә дикәр ресурсларын сәмәрәли истифадәсидир. Она көрә ки, истеһсал фондларынын истифадәси билаваситә әмәјин ихтисас дәрәчәсиндән асылыдыр. Әмәјин истифадәсинә маја дәјәринин бир хәрч маддәси кими бахмаг олмаз. Әмәк бу күн техника илә силаһланмыш, елмә вә габагчыл тәчрүбәјә малик, јарадычы характер дашыјан бир сәрвәтдир. Әмәкдән истифадә едикдә, билаваситә бу кејфијјәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Әмәјин ихтисас дәрәчәси мәһсулун кејфијјәти демәкдир. Мәһсулун кејфијјәти исә базар игтисадијјаты шәраитиндә мәһсулун сатылмасы вә мәнфәәтин әлдә едилмәси илә нәтичәләнир.

Әмәјин ихтисаслы олмасы ејни вахт мәсарифи даирәсиндә нисбәтән чох мәһсул истеһсал етмәк демәкдир. Бу исә бирбаша мәнфәәт күтләсинин чохалмасында әсас шәртләрдән биридир. Әмәјин јүксәк ихтисаса малик олмасы, хаммалдан, материалдан сәмәрәли истифадә етмәк вә онлара гәнаәт етмәкдә мүһүм шәртләрдән биридир. Әмәјин јүксәк ихтисаса малик олмасы, дәзкаһларын сәмәрәли истифадәси, онларын саз һалда сахланмасы, бошдајанмаларын гаршысынын алынмасы демәкдир. Бүтүн бунлар исә мәнфәәт күтләсинин артмасы үчүн зәмин јарадан шәртләрдир. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мадди мараг чидди сурәтдә артыр. Демәли, бу амилдән сәмәрәли истифадә едилмәлидир.

Мә'лумдур ки, истеһсал просеси хырда микроамилләрдән вә микропросесләрдән ибарәтдир. Һәр бир микропросесин өзүндә аз да олса сәмәрәли бир үсул мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Бу, просесләрә нәзарәт етмәк, онларын

сәмәрәлиликни тәмин етмәк, бөјүк потенциал имканларын сәфәрбәр едилмәси демәкдир. Демәли, бураја фәһләләрин өзләри чәлб едилмәли вә еһтијат мәнбәләринин ашкар вә сәфәрбәр едилмәсиндә онлар иштирак етмәлидирләр. Бу исә тәкчә ишчи гүввәсинин сәмәрәли истифадәсинә дејил, һәм дә әсас истеһсал фондларынын, хаммал вә материалын сәмәрәли истифадәсинә өз тәһсирини көстәрир.

б/ Мәнфәәтин еһтијат мәнбәләрини сәфәрбәр етмәк үчүн әсас истеһсал фондларынын сәмәрәли истифадәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, еһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармаг һәлә аздыр. Әсас мәсәләләрдән бири дә әмәк ресурслары илә әсас фондлар арасында кејфијјәтчә әләгә јаратмагдыр. Јәһни фәһлә әмәјинин јүксәк ихтисаса малик олмасы фондларын сәмәрәли истифадәсинә тәһсир көстәрдији кими, машын вә дәзкахларын мәнсулдарлығы јүксәлдикчә әмәк ресурсларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәсинә дә шәраит јарадыр, јәһни әмәк мәнсулдарлығыны артырыр. Бу әләгә һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт көстәричиләри үзрә тәмин едилмәлидир.

Ики ресурс үзрә оптимал әләгә јарандыгда мәнсул истеһсалы артыр вә нәтичәдә мәнфәәтин күтләсинә мүсбәт тәһсир көстәрилик. Мәнфәәт үзрә еһтијат мәнбәләрини сәфәрбәр етмәк үчүн көстәричиләр арасында ганунаујгунлуғун позулмасы һалы да диггәти чәлб етмәлидир. Мәсәлән, әмәјин фонда силаһланмасы көстәричиси илә әмәк мәнсулдарлығы арасында ганунаујгунлуғ вардыр. Бу ганунаујгунлуғ чох заман әсассыз олараг позулур. Бунун сәбәби өјрәнилмәли вә процессә дүзкүн истигамәт верилмәлидир. Әмәк мәнсулдарлығы јүксәлдикчә мәнсулун маја дәјериндә әмәк һаггынын хүсуси чәкиси азалмалыдыр. Бу јохдурса, сәбәб өјрәнилмәли вә тәдбир һазырланмалыдыр.

в/Мәнфәәт үзрә еһтијат мәнбәји хејли дәрәчәдә материалларын сәмәрәли истифадәсиндән асылыдыр.

Бурада гәнаәт режими өз сәвијјәсиндә оларса, бир тәрәфдән гәнаәт едилмиш материалын һесабына мәнсулу артырмаг мүмкүндүрсә, диқәр тәрәфдән гәнаәт һесабына маја дәјери ашагы дүшүр вә беләликлә дә мәнфәәтин күтләси чохалыр. Базар игтисадијјатында мәнфәәти артырмаг үчүн бөјүк чевиклик тәләб едилир. Јахын кечмишдә мүәссисә рәһбәри истеһсал етдији мәнсулун сатылмасы барәдә нараһат олмурду. Она көрә ки, мәнсулун кимә сатылмасы планлы гәјдада һәлл едилирди. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнсулун сатылмасы, хаммал вә материалын алынмасы, һансы

мәһсулдан нә гәдәр истәһсал сдилмәси вә с. мәсәләләр мүғсисә рәһбәринин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Базар игтисадијјатында мүғсисәнин әсас фәалијјәтини әкс сдән кәстәричи мәнфәәтдир.

Мүғсисә мәнфәәт әлдә сдә билмәсә, онун фәалијјәти мәнһудлашар вә онун бағланмасы тәһлүкәси мсјдана чыха биләр. Буна көрә дә мүғсисәнин рәһбәри вә онун мүтәхәссләри мәнфәәтин артырлмасы үчүн даими ахтарышда олмалыдырлар. Тәһлил заманы нә үчүн аз мәнфәәталына сәбәбини ахтармагданса, һансы јолла ону артырмаг имканы ахтарылмалыдыр. Бунун үчүн тәһлилин башлыча вәзифәси мәнфәәтин артырлмасы мәғсәдилә програм вариантлар һазырланмалыдыр. Бу вариантларын һазырланмасы имкан верир ки, мүғсисә рәһбәри мәнфәәти чоһалтмаг үчүн бу вариантларын һансынын оптимал, јәни әлвершли олмасыны мүәјјән сдә билсин. Вариантлар исә конкрет рәғәмләрә, һесабламалара әсасланмалыдыр. Базар игтисадијјатында бөјүк сәрбәстлик јаранарса, бундан даһа чоһ мәсулијјәт артыр. Инзибати иларә системиндә чоһ мәсәләләри шикајәт јолу илә һәлл сдә билмишик. Базар игтисадијјатында бизим сәһләнкарлыг һесабына зијанымыз, иши бачармадыгымыза көрә иткимиз һеч кәс тәрәфиндән өдәнилмир. Бурада мәсулијјәтлә мәнфәәт ахтарылмалыдыр.

8.9. Мүғсисәнин өдәниш габилијјәтли олмасынын тәһлили

Базар игтисадијјатында мүғсисәнин өдәниш габилијјәтли олмасыны тәһлил стмәк үчүн биринчи нөвбәдә, балансын реал олмасыны тәмин стмәк лазымдыр. Базар игтисадијјатында гијмәтләр сабит характер дашымыр. Буна көрә дә мүғсисәнин балансында олан әмлакы базар гијмәтләри үзрә ифадә стмәк лазым кәлир. Бәзи өлкәләрдә бунун үчүн индексдән истифадә сдилир. Туталым, индекс 1,25 мүәјјән сдилмишдир. Демәли, баланса дүзәлиш апармаг үчүн 0,80 әмсалдан 1/1,5/ истифадә сдилмәлидир.

Бир сөзлә, мүғсисәнин өдәниш габилијјәти о заман мүәјјән сдилә биләр ки, балансы реал вәзијјәтә салынсын. Мүғсисәнин өдәниш габилијјәти, адәтән, онун сәрәнчамында олан вәсаитин борчларына олан нисбәти кими мүәјјән сдилир. Харичи өлкәләрдә бу кәстәричидән башга малијјә сабитлији кәстәричисиндән дә истифадә сдилир. Бу кәстәричи шәкси капиталын үмуми вәсаитдә тутдуғу хүсуси чәкиси илә мүәјјән сдилир. Әлбәттә, бу кәстәричи диггәти чәлб сдир, она көрә ки, шәкси капитал барәсиндә, јахуд онун динамикасы һаггында тәсәввүр јарадыр. Харичи өлкәләрдә мухтаријјәт әмсалындан да истифадә сдилир. Кәстәричинин адындан мәлүм олдуғу кими, бу мүғсисәнин сәрбәст јашаја билмәси барәдә мәлүмат алмаға имкан верир.

Дејиләнләрден башга балансын ликвидлији көстәричисиндән дә истифадә сдилир. Харичи өлкөләрдә үч ликвидлилик әмсалы мөвчуддур. Биринчиси, кассада вә банкда олан вәсаитин борчлара олан нисбәти кими, икинчиси, кассада, банкда олан вәсаитләрә дебитор борчлары да дахил етмәклә онларын борчлара олан нисбәти кими вә үчүнчүсү исә бунлара материалларын дәјәри дә дахил олмагла ликвидлилик әмсалы мүәјјән сдилир. Бу көстәричиләрин һамысы демәк олар ки, мәнфәәтин вәзијјәти, онун динамикасы илә бағлыдыр. Јәни мәнфәәт нәзәрдә тутулан мәбләг даирәсиндә, јахуд ондан чох алынарса демәк олар ки, мүәссисәнин өдәмә габиліјјәти јүксәлир, әкс һалда исә о снир.

9. МҮӘССИСӘНИН РЕНТАБЕЛЛИЈИ ВӘ ОНУН ТӘҲЛИЛИ

9.1. Рентабеллик көстәричисинин маһијјәти вә көстәричиләр системи

Базар игтисадијјаты шәраитиндә рентабеллик көстәричисинин истифадәси бир гәдәр кснисләндирилмәлидир. Мәсәлән, инкишаф етмиш өлкөләрдә рентабеллик ајрыча олараг әсас фондлара вә дөвријјә вәситәсинә олан нисбәти кими мүәјјән сдилир. Шүбһәсиз, белә бир истигамәтдә тәһлилин апарылмасы бу вәсаитләрин ајры-ајрылыгда истифадәси барәдә тәсәввүр јарадыр. Бундан әлавә бу өлкөләрдә рентабеллик мәнфәәтин ишчиләрин орта иллик сајына олан нисбәти кими дә һесабланыр. Америка Бирләшмиш Штатларында рентабеллик мәнфәәтлә амортизасијјанын биркә мәбләгинин, маја дәјәринә олан нисбәти кими мүәјјән сдилир. Бүтүн бунлар о, демәкдир ки, базар игтисадијјаты шәраитиндә лазым олдугда кениш мигјасда көстәричиләр системинә әл атмаг лазымдыр. Игтисади көстәричиләр ичәрисиндә рентабеллик көстәричиси хүсуси јер тутур. Рентабеллик синтетик көстәричи олараг өзүндә бир сыра көстәричиләри бирләшдирир. Бу көстәричи әсас вә дөвријјә фондларындан истифадәни, мәсрәфләрин игтисади сәмәрәлилијини вә саир бу кими вачиб мәсәләләр барәсиндә тәсәввүр јарадыр. Игтисади әдәбијјатларда бир сыра рентабеллик көстәричисинә раст кәлмәк олур. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Үмүми рентабеллик. Бу көстәричи баланс мәнфәәтинин әсас истәһсал фондларына вә нормалашдырылмыш /норматив

сөвијјәсиндә/ дөвријјә вәсаитинә олан нисбәти илә мүйјән сдилир.

Һесаблашма рентабеллији. Бу рентабеллик кәстәричисини мәнфәәтдән әсас истәһсал фондларына верилән һаггы, бүдчәјә верилән өдәмәләри чыхдыгдан сонра галан мәбләгин әсас истәһсал фонду вә дөвријјә вәсаитинә олан нисбәти кими мүйјән стмәк олар.

Ајры-ајры мәһсуллар үзрә рентабеллик. Бу кәстәричи ајры-ајры мәһсул нөвү сатышындан әлдә сдилән мәнфәәтин, һәмин мәһсулун там маја дөјөринә олан нисбәти кими һесабланыр.

Сатылмыш мәһсул үзрә рентабеллик. Мәһсул сатышындан әлдә сдилән мәнфәәтин һәмин мәһсулун там маја дөјөринә олан нисбәти сатылмыш мәһсулун рентабеллијини кәстәрир.

Әмтәәлик мәһсул үзрә рентабеллик. Әмтәәлик мәһсулун сатышындан олан мәнфәәтин, һәмин мәһсулун маја дөјөринә олан нисбәти, әмтәәлик мәһсулун рентабеллик сөвијјәсини әкс сдир.

Халг тәсәррүфаты үзрә рентабеллик. Бу кәстәричи үмуми пул јыгымынын мәнфәәт вә дөвријјәдән кәлән вәсаитин, истәһсал фондларынын дөјөринә олан нисбәти илә һесабланыр.

Шәрти рентабеллик. Шәрти рентабеллик маја дөјөри үзрә гәнаәт сдилән мәбләгин, әсас истәһсал фондларынын дөјөри вә норматив сөвијјәсиндә нормаллашдырылмыш дөвријјә вәсаитинә олан нисбәти илә мүйјән сдилир. Шәрти рентабеллик әсасән, зәрәрлә ишләјән мүәссисәләрдә истифадә сдилир. Әкәр ајры-ајры мәһсулларын сатышындан зәрәр оларса, о заман рентабеллик, маја дөјөри үзрә гәнаәт сдилмиш мәбләгин һәчми, мәһсулун там маја дөјөринә олан нисбәти кими һесаблана биләр.

Әмәк рентабеллији. Бу кәстәричи мәнфәәтин, әмәк һаггы фондуна олан нисбәти илә һесабланыр. Тәчрүбәдә әсасән үч рентабеллик кәстәричиси истифадә олунур. Бунлар үмуми рентабеллик, һесаблашма вә ајры-ајры мәһсуллар үзрә рентабеллик кәстәричиләридир. Гејд стмәк лазымдыр ки, мәнфәәт кәстәричиси мүәссисәнин фәалијјәтини һәртәрәфли характеризә сдә билмир. Рентабеллик кәстәричиси исә мәнфәәт кәстәричисинин әһатә сдә билмәдији бә'зи мәсәләләри өзүндә әкс сдир. Мәсәлән, мәсрәфләрин өдәниш сөвијјәси барәдә, бу кәстәричи әтрафлы тәсәввүр јарадыр.

Ејни сөзү әсас вә дөвријјә фондларынын сәмәрәли истифадәси барәдә дә демәк олар.

9.2. Үмуми рентабеллик вә она тә'сир сдән амилләрин тәһлили

Мә'лумдур ки, үмуми рентабеллик сәвијјәси о заман дәјишир ки, ону әмәлә кәтирән кәстәричиләрдә дәјишиклик баш версин. Үмуми рентабеллији мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә едилер.

М

$$Kp = \frac{M}{a-b},$$

бурада; М-мәнфәәти;

а-әсас истәһсал фондларыны;

б-дөвријјә вәсаитини кәстәрир.

Тәһлил үчүн чәдвәлин кәстәричиләрини нәзәрдән кесирәк:

Үмуми рентабеллијин тәһлили

53-чү чәдвәл

Кәстәричиләр		Кәстәричиләр	
Әсас истәһсал фондла-			
рынын орта иллик дәјәри	мин манат	722	732
Дөвријјә вәсаити	"-	842,0	781,0
Мәнфәәт /баланс/	"-	1211,0	1188,0
Рентабеллик	о/о	77	78

Рәгәмләрдән көрүндүјү кими, рентабеллик бир фаиз артмышдыр.

Тә'сир кәстәрән амилләри мүәјјән етмәк үчүн шәрти һесабламалардан истифадә сдәк:

Кечән ил үзрә $1211 / (722 + 842) \times 100 = 77,0$

Шәрти һесаблама $1188 / (722 + 842) \times 100 = 76,0$

Шәрти һесаблама $1188 / (732 + 842) \times 100 = 75,0$

һесабат или үзрә $1188 - (732 + 781) \times 100 = 78,0$

Инди амилләри мүәјјән сдә биләрик.

Мәнфәәтин дәјишмәсинин тә'сири $76 - 77 = -1,0$ фаиз;

Әсас фондларын дәјишмәсинин тә'сири $75 - 76 = -1,0$;

Дөвријјә вәсаитинин дәјишмәсинин тә'сири $78 - 75 = +3\%$

Чәмиси исә $-1 / +1 / +1 / +3 / = +1,0\%$ тәшкил едир.

Тәһлили дәринләшдирмәк мәгсәдилә мәнфәәт көстәричиси әвәзинә там маја дәјәри вә сатышдан әлдә сдилән кәлир көстәричиләриндән истифадә стмәк олар. Белә бир тәһлил апарылдыгда рентабеллик сәвијјәсинә тә'сир көстәрән маја дәјәрини вә сатышдан әлдә сдилән кәлирин тә'сирини ајры-ајрылыгда мүәјјән сдә биләрик.

Бунун үчүн чәдвәлин рәгәмләринә мурачиәт сдәк.

Маја дәјәри вә сатышдан әлдә сдилән вәсаити нәзәрә алмагла рентабеллијин тәһлили

54-чү чәдвәл

Көстәричиләр	Олчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или
1.Әсас истәһсал фонду	мин манат	722	732
2.Дөвријјә вәсаити	"-	842	781
3.Маја дәјәри	"-	1435	1459
4.Мәһсулуи сатышындан әлдә сдилән вәсаит	"-	2597	2576
5.Саир мәнфәәт	"-	49	71
Рентабеллик	фаиз	77	78
$/4+5-3/ : /1+2/$			

Тә'сир көстәрән амилләри мүәјјән стмәк үчүн шәрти рәгәмләрдән истифадә сдәк.

Кечән ил	$/49+2597-1435/ : /842+722/ = 77,4$	фаиз
Шәрти рәгәм	$/71+2597-1435/ : /842+722/ = 78,8$	"-
"-	$/71+2576-1435/ : /842+722/ = 77,5$	"-
"-	$/71+2576-1459/ : /842+722/ = 76,0$	"-
"-	$/71+2576-1459/ : /781+722/ = 75,9$	"-
Һесабат	$/71+2576-1459/ : /781+732/ = 76,0$	

Инди исә амилләри мүәјјән сдәк:

- 1.Саир мәнфәәт мәбләгинин дәјишмәсинин тә'сири, $78,8-77,4=+1,4\%$;
- 2.Сатышдан әлдә сдилән вәсаитин дәјишмәсинин тә'сири, $77,5-78,8=-1,3\%$;
- 3.Маја дәјәринин дәјишмәсинин тә'сири $76,0-77,5=-1,5\%$;
- 4.Дөвријјә вәсаитинин дәјишмәсинин тә'сири, $75,9-76,0=-0,1\%$
- 5.Әсас фондларын дәјишмәсинин тә'сири $76,0-75,9=+0,1\%$.

Чәмиси $/+1,4/+/-1,3/+/-1,5/+/-0,1/+0,1/ = -1,4\%$ тәшкил сдир.

Дүстурда әсас вәсаитләрин артымы әкс-тә'сир кими рентабеллијә тә'сир көстәрир. һалбуки мүасир елми-техники

төрөгги дөврүнү әсас фондларын артмасы олмадан төсөвүр стмәк олмаз. Истәһсалын игтисади сәмәрәлилији јени техниканын тәтбиги илә әлагәдардыр. Бу, әсас фондларын чоһалмасы илә билаваситә бағлыдыр. Бүтүн бу мәсәләләри тәһлил стдикдә әсас фондларла әлагәдар олан диһәр амилләри дә нәзәрә алмағ лазымдыр. Мәсәлән, тәһрүбәдә бә'зән јени техниканын әлдә сдилмәсилә әлагәдар оларағ фондлар хејли артыр вә бунун да нәтичәсиндә фондвсрими көстәричиси азалыр. Бәлә һалларда јени техника илә әлагәдар оларағ мәһсулун маја дәјәринин вәзијјәти нәзәрдән кечирилмәлидир. Бә'зән јени техникадан истифадә сдилмәси маја дәјәринә нисбәтән фондвсриминә даһа чоһ тә'сир сдир вә фајда всрир. Демәли, тәһлил үзрә дүзкүн нәтичә чыхармағ үчүн тә'сир көстәрән амилләри бир нсчә истигамәт үзрә өјрәнмәк лазым кәлир.

Тәһрүбәдә рентабеллијин диһәр амилләрдән асылылығыны тәһлил стмәк үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә сдилир.

$$\frac{M}{a+b} = \frac{M}{P_{эм}} \times \frac{I}{\frac{1}{P_{эм/а}} + \frac{1}{P_{эм/б}}}$$

бурада: М-мәнфәәт;

а-әсас фондлар;

б-дөвријјә вәсаити;

Р_{эм}-мәһсул сатышыны көстәрир.

Дүстур васитәсилә рентабеллик көстәричисинин фондвсрими көстәричисиндән, нормаллашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин дөврстмә сүр'әтиндән вә сатышдан әлдә сдилән вәсаитин һәр манатына дүшән мәнфәәт сәвијјәсиндән асылы олмасыны мүәјјән стмәк олар.

Фикримизи ајдынлашдырмағ үчүн чөдвәлин рәгәмләринә мүрачиәт сдәк.

Рентабеллијин дөвријжө вәсаити, фондверими вә сатышдан
әлдә сдилән вәсаитләр әлагәсинин тәһлили

55-чи чөдвөл

Костәричиләр	Өлчү ваһиди	Кечән ил	Һесабат или	Шәрти костәричи
Сатышдан әлдә сдилән вәсаит	мин. ман.	2593	2576	Рәм
Балап мәнфәәти	"-	1211	1188	М
Осас истәһсал фондлары	"-	722	732	а
Дөвријжө вәсаити	"-	842	781	б
Јекуну:	"-	1564	1518	А-Б
Фондверими әмсалы	әмсал	3,6	3,52	Рәм/а
Дөвријжө вәсаитинин дөврәтмә әмсалы	"-	3,09	3,30	Рәм/б
Сатышдан әлдә сдилән вәсаитин һәр манатына м дүшән мәнфәәт	ман.	0,46	0,46	м/Р _{әм}

Чөдвөлдәки рәгәмләр әсасында план вә һесабат үзрә
рентабеллик сәвијјәсини мүүјжөн сдәк:

$$\text{Кечән ил үзрә } 0,46 \times \frac{1}{1/3,60 + 1/3,09} = 0,766\%$$

$$\text{Шәрти } 0,46 \times \frac{1}{1/3,60 + 1/3,09} = 0,766\%$$

$$\text{Шәрти } 0,46 \times \frac{1}{1/3,52 + 1/3,09} = 0,756\%$$

$$\text{Һесабат или үзрә } 0,46 \times \frac{1}{1/3,52 + 1/3,30} = 0,784\%$$

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, рентабеллик һесабат илиндә
кечән илә нисбәтән 0,018 фаиз /0,784-0,756/ јүксәлмишдир.
Тәсир көстәрән амилләри мүүјжөн сдәк:

1. Сатышдан әлдә сдилән вәсаитин һәр манатына дүшән
мәнфәәтин дәјишмәсинин тәсири, $0,766-0,766 = 0$

2. Фондверими әмсалынын дәјишмәсинин тәсири,
 $0,756-0,766 = -0,010$ фаиз.

3. Дөвријжө вәсаитинин дөврәтмә әмсалынын
дәјишмәсинин тәсири,
 $0,784-0,756 = +0,028$ фаиз.

Чәми: $/00/-/-0,010/-/+0,028/ = +0,018$ фаиз тәшкил сдир.

Мәнфәәтин маја дәјеринә олан нисбәти илә һесаблинан рентабеллик кәстәричисинин тәһлил сдилмәси мүнүм әһәмијјәтә маликдир. Бурада рентабеллик һәм ајры-ајры мәнсулар үзрә, һәм дә үмуми сатылмыш мәнсул үзрә һесаблинмыш олур.

Тәчрүбәдә ашағыдакы дүстурдан истифадә едилир:

$$P_m = \frac{M}{M_d}$$

Бурада: М-мәнфәәт; М_д-мәнсулун маја дәјеридир.
Тәһлил үчүн чәдвәлин рәгәмләринә мүнәриәт сдәк.
Мәнфәәтин маја дәјеринә олан нисбәти үзрә рентабеллијин тәһлили

56-чы чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчу ваһиди	Кечән ил	Һесабат или
Мәнсулун там маја дәјәри	мин.манат	1435	1459
Мәнфәәт			
/мәнсул сатышы үзрә/	"-"	1162	1117
Рентабеллик /2:1x100/	фаиз	81,0	76,5

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, рентабеллик сәвијјәси -4,5 фаиз азалмышдыр.

Тә'сир кәстәрән амилләри мүнәјјән стмәк үчүн шәрти һесаблама үсулундан истифадә едилмәлидир.

Кечән ил үзрә $1162:1435 \times 100 = 81,0$

Шәрти "-" $1117:1435 \times 100 = 77,8$

Һесабат или $1117:1459 \times 100 = 76,5$

Инди исә тә'сир кәстәрән амилләри мүнәјјән едәк.

Мәнфәәтин дәјишмәсинин тә'сири $77,8-81,0 = -3,2$ фаиз.

Маја дәјеринин дәјишмәсинин тә'сири $76,5-77,8 = -1,3$ фаиз.

Чәмиси $-3,2 / -1,3 = -4,5$ фаизә бәрабәрдир.

Бу үсулла тә'сир кәстәрән амилләрин мүнәјјән сдилмәси демәк олар ки, мүнәјјән тәсәввүр јарадырса да, там мәнтиги олмур. Она көрә ки, маја дәјеринин чоһалмасы өзүнү мәнфи амил кими бүрүзә верир. Ајдын мәсәләдир ки, мәнсул истәһсалы чоһалдыгча она сәрф едилән хәрчләр дә артмалыдыр. Буна көрә дә бу кәстәричиләр башга үсулла да мүнәјјәсә сдилмәлидир. Завод үзрә әмтәәлик мәнсулун маја дәјәри кечән илә нисбәтән $101,6$ фаиз $1459:1435 \times 100$ мәнсул

сатышындан әлдә сдилән вәсаит исә 99,2 фаиз /2576:1597x100/ тәшкил стмишдир. Дсмәли, мәнсулун дәјәри маја дәјәриндән кери галыр. Тәһлили дәринләшдирмәк үчүн бу кәстәричиләри хәрч маддәләри үзрә мугајисә стмәк олар.

Јенә дә чәдвәлин кәстәричиләринә муграчиәт едәк.

Әмтәәлик мәнсулун хәрч маддәләри үзрә маја дәјәри
/мин манатла/

57-чи чәдвәл

Кәстәричиләр	Кечән ил	Һесабат или	Фаиз
Хаммал вә материал	966,0	1014	104,9
Јаначаг вә енержи	20,0	23	115
Әмәк һаггы	190,0	130	68
Аваданлыгларып			
сахлапылмасы хәрчи	78	76	97
Ссх хәрчләри	117	84	71
Үмуми завод хәрчи	166	148	89
Саир хәрчләр	72	19	26
Чәмиси:	1609	1494	92,9
Әмтәәлик мәнсулун	2466	2471	100,2

дәјәри

Чәдвәлдән ајдын олур ки, үмуми әмтәәлик мәнсулун дәјәри 0,2 фаиз чоһалмышдыр. Бслә бир вәзијјәтдә хаммал вә материал мәсарифи 4,9 фаиз јаначаг вә енержи хәрчи 15 фаиз артмышдыр. Дсмәли, кечән илә гаршы мәсарифләрин ашағы дүшмәси әсас с'тибарилә әмәк һаггы, ссх хәрчләри, үмуми завод хәрчләринин азалмасы һесабына тә'мин сдилмишдир. Бу о дсмәкдир ки, үмуми әмтәәлик мәнсулун артмасы сүр'әтинә нисбәтән хәрч маддәләринин јүксәк сүр'әтлә артмасы мүсбәт гијмәтләндирилә билмәз. Әлбәтгә, бунун сәбәби арашдырылмалыдыр.

Ајры-ајры хәрч маддәләрини мугајисә стмәк үчүн кәјфијјәт кәстәричисиндән дә истифадә сдилә биләр. Буну һәр илә аид хәрч маддәләрини, әмтәәлик мәнсулун дәјәринә бөлмәк лазымдыр.

Рентабеллик кәстәричисини даһа дәрин вә әтрафлы тәһлил стмәк үчүн ону мәнфәәтә тә'сир кәстәрән амилләр үзрә дә нәзәрдән кечирмәк олар.

Бунун үчүн заводун кәстәричиләринә муграчиәт едәк.

Рентабеллик көстөрүчисинин мәнфәәтә тә'сир сдөн
амилләр үзрә тәһлили

58-чи чөдвөл

Көстөрүчилөр	План	Шәрти	Һесабат или
Сатылмыш мәнсулун			
истеһсал маја дөјөри	1619.1	1450.8	1452.9
Гејри-истеһсал хәрчләри	10.9	10.9	6.6
Јекуну:	1630.0	1471.7	1459.5
Сатышдан өлдө едилән вәсаит	2460.0	2505.1	2576.6
Мәнфәәт	830.0	1033.4	1117.1

Чөдвөлин рөгәмләринә әсасән мүйјән сдө биләрик ки, план үзрә рентабеллик 50,9 фаиз /830:1630x100/ олдугу һалда, фактики олараг 68,5 фаиз /1117,1:1639x100/ тәшкил стмишдир.

Демәли, рентабеллик көстөрүчиси 17,6 фаиз /68,5-50,9/ чохалмышдыр. Кәнарлашманын һансы амилләр һесабына әмәлә кәлмәсини мүйјән стмәк үчүн плана нисбәтән фактики мәнфәәтин чохалмасы сәбәбләри өјрәнилмәлидир. Бу исә ајрыча олараг мәнфәәтин тәһлили үсулундан истифадә стмәклә мүйјән сдилир. Бизим рөгәмләр үзрә рентабеллијин јүксәлмәси мәнфәәтә тә'сир сдөн амилләр үзрә ашагыдакы сәбәбләр һесабына баш вәрмишдир.

1. Истеһсал маја дөјөренин дөјишмәси үзрә
 $+7,9:1630 \times 100 = +0,4$ фаиз.

2. Гејри-истеһсал хәрчләринин дөјишмәси һесабына
 $-4,3:1630 \times 100 = +0,2$ фаиз.

3. Гиймәт амилинин дөјишмәси үзрә
 $+17,5:1630 \times 100 = +4,4$ фаиз.

4. Сатылмыш мәнсулун һәчминин чохалмасы һесабына
 $+15,0:1630 \times 100 = +1,0$ фаиз.

5. Мәнсул чешидинин дөјишмәси һесабына
 $+188,4:1630 \times 100 = +11,6$ фаиз.

Чәми +17,6 фаиз /+0,4/+0,2/+1/+11,6/ тәшкил стмишдир.

9.3. Рентабеллијин һесабланмасында бә'зи мұлаһизәләр

Јухарыда дејилдији кими, рентабеллик синтетик көстөрүчи олараг әсасән дөвријјә вәсаитләринин истифадәси вә мәсарифләрин сәмәрәлилик сәвијјәси барәдә тәсәввүр јарадыр. Бунунла бәрабәр бу көстөрүчи мүүссисәнин фәәлијјәтинә гиймәт вәрмәк үчүн там тәләбләрә чаваб вәрмир. Әкәр мүүссисәдә мәнсул чешиди позуларса, мүүссисә үчүн фәјдалы мәнсул истеһсалынын хүсуси чәкисинин артмасы рентабеллик көстөрүчисини јүксәлдир. Рентабеллик үзрә бир сыра тәклиф вәрмишләр ки, онларын бир нечәсини нәзәрдән кечирәк. Мәсәлән, бир сыра игтисадчылар тәклиф сдирләр ки,

мәнфәәтин әмәк һаггы фондуна олан нисбәти үзрә әмәк рентабеллији кәстәричиси истифадә сдилсин. Бу игтисадчыларын фикринә көрә, һәмин рентабеллик мүәссисәдә ишчиләрин сајынын сүн'и сурәтдә артырылмасынын вә әмәк һаггы фондунун чоһалмасынын гаршысыны алыр. Бә'зи игтисадчыларын фикринә көрә, рентабеллик кәстәричисини мүәјјән етмәк үчүн һесабламаја әсас вә дөвријјә вәсаитләри кими әмәк һаггы фонду да даһил сдилсин. Игтисадчыларын фикринчә, белә рентабеллик тәкчә сабитләшмиш әмәји дејил, һәм дә чанлы әмәји өзүндә әкс етдирир.

А.В.Вихлјајев кәстәрир ки, рентабеллик мәнфәәтин тәкчә әсас истеһсал фондларына олан нисбәти кими һесаблансын. Она көрә ки, игтисадчынын фикринә көрә, дөвријјә вәсаитинин сәмәрәли истифадәси билаваситә әсас фондларын истифадәси илә бағлыдыр. В.П.Копнајев тәклиф едир ки, рентабеллик кәстәричиси фондверими, дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әти, сатылмыш мәнсулун гурулушу, маја дәјәри, сатыш гијмәтинин дәјишмәси кими амилләр үзрә тәһлил сдилсин. Рентабеллик кәстәричисинин тәһлилинә кәлдикдә исә В.Ф.Палиј кәстәрир ки, бу кәстәричи әсас фондларын гурулушу (актив һиссәсинин пајы) фондверими, нормаллашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин дөвр етмәси, бир дә баланс мәнфәәтинин мәнсул сатышындан әлдә сдилән мәбләги амилләр үзрә тәһлил сдилсин. В.И.Петрова рентабеллији регрессија үсулу васитәсилә ашағыдакы амилләр үзрә тәһлил сдилмәсини тәклиф едир. Бу амилләр әмәк мәнсулдарлығы, фондверими, дөвријјә вәсаитинин дөвр етмәси, мәнсулун кәјфијјәти вә нөвбәлилик әмсальдыр, мәнсулун истеһсал маја дәјәри вә мәнсул сатышындан әлдә сдилән мәнфәәтдән ибарәтдир.

Фикримизчә јухарыда адлары чәкилән игтисадчыларын дедикләриндә мәнтиг вар вә бунлар дәјәрли мәсләһәтләр һесаб сдилмәлидир. Игтисадчылар тәрәфиндән тәклиф сдилән амилләрин нәзәрә алынмасы шүбһәсиз, мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Рентабеллијә тә'сир кәстәрән амилләрин тәһлилиндә зәнчирвари үсулдан истифадә етдикдә маја дәјәринин чоһалмасы әкс-тә'сир кәстәрән амил кими өзүнү бүрүзә всрир. Фәгәт, маја дәјәринин чоһалмасы һәр заман мәнсулун баһаланмасы илә әлагәдар олмур. Әксәр һалларда о, мәнсул истеһсалынын чоһалмасы, јаһуд мәнсул гурулушунун дәјишмәси илә бағлы олур.

Демәли, рентабеллијә тә'сир кәстәрән амилләрин өзләри тәһлил сдилмәлидир. Бу кәстәричи һәм мәнсул истеһсалынын чоһалмасы, һәм баһаланмасы, һәм дә структурдан асылы оларағ дәјишир. Она көрә дә ајры-ајры кәстәричиләр үзрә һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи амилләр тәһлилдә өз әксини тапмалыдыр.

10. БАЗАР МҮНАСИБЭТЛЭРИ ШЭРАИТИНДЭ ДӨВРИЈЭ ВЭСАИТИНДЭН ИСТИФАДЭНИН ТЭЪЛИЛИ

10.1. Дөвријэ вэсаитинин сэмэрэли истифадэси вэ онун мүэссисэ үчүн эһемижэти

Мүэссисэнин сэрэнчамында дөвријэ вэсаитинин лазыми гэдэр олмасы онун мүэјјөн дэрэчэдэ мөһсул истехсалы барэдэ имканыны экс стдирир. Базар мүнасибэтлэриндэ элбэттэ, бу эсас шэртлэрдэн биридир.

Базар мүнасибэтлэри дедикдэ һэр шејдэн эввэл, мүэссисэлэр арасында рэгабэтин жаранмасы, мүэссисэ проблемлэринин кэскинлэшмэси, башга сөзлэ десэк, мүэссисэнин сэрбэст фэалијјэт кэстэрмэси демэкдир. Мүэссисэнин малијјэ вэзијјетинэ гијмэт вердикдэ биринчи нөвбэдэ, дөвријэ вэсаитинин горунуб сахланылмасыны нэзэрдэн кечирмэк лазымдыр.

Харичи өлкөлэрдэ малијјэ вэзијјетинэ гијмэт вермэк үчүн үч ликвидист кэстэричисиндэн истифадэ сдилир.

Биринчи, кассада вэ банкда олан пулун вэ гијмэтли кагызларын, мүэссисэнин өһдэчилик үзрэ алдыгы гысамүддэтли вэсаитэ олан нисбэти кими мүэјјөн едилир.

Икинчи һалда, нисбэтин сурэтдэки вэсаитэ гысамүддэтли дэбитор борчлары да дахил едилир.

Үчүнчү һалда, сурэтэ истехсал сһтијатлары үзрэ материалын дэјери дэ элавэ сдилир. Элбэттэ, базар мүнасибэтлэри шэраитиндэ бу кэстэричилэрин истифадэ сдилмэси мэгсэдэујгун вэ мэслөһөтдир.

Дөвријэ вэсаитлэри планлашдырма эламэтинэ керэ ики група бөлүнүр; бунлар нормалашдырылмыш дөвријэ вэсаити вэ нормалашдырылмамыш дөвријэ вэсаитлэриндэн ибарэтдир. Дөвријэ вэсаити эмөлөкөлмө мөнбөјинэ керэ дэ, ики јсрэ бөлүнүр. Бунлардан биринчиси хүсуси, икинчиси исэ чэлб сдилмиш дөвријэ вэсаитлэридир. Чэлб сдилмиш дөвријэ вэсаитинэ банк крэдитлэри вэ кредиторлар аиддирлэр.

Дөвријэ вэсаитинин сэмэрэли истифадэси онун дөврэтмэ сүр'этинэ мүсбэт тэ'сир кэстэрир. Бслэликлэ дэ, аз вэсаитлэ чох мөһсул истехсал стмэк имканы жараныр. Хүсуси дөвријэ вэсаити мүэссисэнин минимум тэлэбаты нэзэрэ алынмагла планлашдырылыр. Доғрудур, базар игтисадијјатында планлашмада сјли дэјишиклик көзлөнилир. Бу дэјишиклијэ бахмајараг аз вэсаитлэ истехсал програмыны кенишлөндирмэк принципи һөмишэ өн планда олмалыдыр. Дөвријэ вэсаитинин истифадэ вэзијјетини характеризэ сдэн кэстэричилэрдэн бири дөвријэ вэсаитинин дөврэтмэ сүр'этидир.

Дөврэтмэ сүр'эти артдыгча дөвријэ вэсаити дөвријјэдэн азад сдилир вэ онун сһтијач һисс олунаг саһэлэрэ јөнөлдилмэсинэ имкан жараныр. Дөвријэ вэсаитинин сэмэрэли

истифадәсини тәмин стмәк үчүн мәсәләләри комплекс шәклиндә һәлл стмәк лазымдыр. Дөвријјә вәсаитинин истифадәсинә бләл јанашмаг истехсалын сәмәрәсини артырмага шәраит јарадыр. Дөвријјә вәсаитинин сәмәрәли истифадәсинә чидди јанашмаг рәгабәтин сәрт шәртләри илә бағлыдыр. Буна көрә дә истехсал вә гејри-истехсал просессиндә дөвријјә вәсаитинин истифадәси һәр бир микроамил үзрә өјрәнилмәли вә бу просессләрә сһтијат мәнбәләринин мејдана чыхарылмасы бахымындан тәнгиди јанашылмалыдыр.

10.2. Хүсуси дөвријјә вәсаитинин баланс үзрә мүәјјән сдилмәси

Мә'лумдур ки, сон илләрдә мүәссисәнин балансында хәјли дәјишикликләр баш вермишдир. Әввәлки баланс беш бөлмәдән ибарәт олдуғу һалда, инди о, үч бөлмәдән ибарәтдир.

Бу бөлмәләр актив үзрә ашағыдакылардан ибарәтдир:

әсас вәсаитләр вә капитал гојулушу;

сһтијат вә мәсарифләр;

пул вәсаитләри, һесаблашмалар вә саир активләр;

пассив үзрә:

хүсуси кредитләрин мәнбәләри;

кредитләр вә диқәр чөлб сдилән вәсаитләр;

һесаблашмалар вә саир пассивләр.

Гејд стмәк лазымдыр ки, базар мүнәсибәтләринә там кәчдикдә мүәссисәнин балансы көкүндән дәјишмәлидир. Бу, онунла изаһ сдилир ки, мүәссисәнин букүнкү балансы реал вәзијјәти әкс стдирмир. Јәни балансда олан материалларын дәјәри сәрбәст гијмәтләрлә сјни сәвијјәдә дејилдир. Бүтүн бунлар ганунаујгун просессләрдир вә буна ујгун олараг да тәһлил апарылмалыдыр. Бурада бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, баланс нә гәдәр дәјишсә дә игтисади тәһлилин әсас принципи галмалыдыр. Бу о, демәкдир ки, тәһлил үчүн бу вә ја диқәр кәстәричи, мә'лумат өз әксини балансда тапмырса, дсмәли, ону учот рәгәмләриндән, јахуд диқәр мәнбәләрдән әлдә стмәк лазымдыр.

Базар мүнәсибәтләриндә игтисади тәһлил истехсала даһа јахын олмалыдыр вә оператив характер дашымалыдыр. Бу, хүсуси дөвријјә вәсаитләринә дә аиддир. Хүсуси дөвријјә вәсаити нормативә бәрәбәр олмалыдыр. Дөвријјә вәсаити өзүнү үч һалда кәстәрә билир. Бунлардан биринчиси, дөвријјә

вәсаити норматив даирәсиндә, икинчиси нормативдән аз вә чох ола биләр. Хүсуси дөвријјә вәсаитини мүәјјән стмәк үчүн балансн рәгәмләриндән истифадә сдилмәлидир.

Фикримизи даһа ајдын шәрһ стмәк үчүн баланс рәгәмләринә нәзәр салаг:

Хүсуси вә она бәрабәрләшдирилән дөвријјә вәсаитинин баланс үзрә мүәјјән сдилмәси

59-чү чөдвөл /мин.манат/

Көстәричиләр	илин әввәлине	илин ахырына
ПАССИВ		
1.Низамнамә фонду	552996	582762
2.Әсас вәсаитләрин көһнәлмәси	71001	75772
3.Мәнфәәт	72544	69828
Саир мәнбәләр	68	1250
4.Мөһкәм пассивләр	11387	11685
Чәми:	707996	741297
АКТИВ		
1.Әсас вәсаитләр	539121	574315
2.Мәнфәәт истифадәси	73806	70724
3.Саир јајындырылмыш вәсаитләр	295	158
4.Зәрәрләр	5042х/	6169х/
Чәми:	618264	651366
Хүсуси вә она бәрабәр-ләшдирилмиш дөвријјә вәсаити	89732	89931
Норматив	89569	96097
Нормативә нисбәтән артыгдыр	163	-
Нормативә нисбәтән аздыр	-	6166

х/ рәгәмләр ичмал һесабатдан көтүрүлдүјү үчүн бурада һәм мәнфәәт, һәм дә зәрәр әкс олунмушдур.

Чөдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, хүсуси дөвријјә вәсаити нормативә нисбәтән илин әввәлине 163 мин манат чох, илин ахырына исә 6166 мин манат аз олмушдур. Үмумијјәтлә, исә хүсуси дөвријјә вәсаити илин әввәлине нисбәтән 199,0 мин манат /89931-89732/ артмышдыр. Дөвријјә вәсаитинин нормативинә кәлдикдә онун мәбләғи илин ахырына 6528/96097-89569/ мин манат чоһалмышдыр.

Дөвријјә вәсаитинин нормативә нисбәтән дәјишмәси исә 6329 мин манат /163-6166/ тәшкил стмишдир. Дөвријјә вәсаитинин вәзијјәтинә тәсир көстәрән амилләри мүәјјән стмәк үчүн ону мәнбәләр үзрә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

10.3. Хүсуси дөвријјө вөсаитинин мөнбөлөр үзрө тәһлили

Базар игтисадијјатында хүсуси дөвријјө вөсаитинин горунуб сахланылмасы мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу, онунла изаһ едилир ки, дөвләт мүәссисәсиндә хүсуси дөвријјө вөсаити чатышмадыгда о бүдчә һесабына өдөнилир. Базар игтисадијјатында исә бу проблем мүәссисәнин фәалијјәтинин дајандырылмасы кими нәтичәјә кәтириб чыхара биләр.

Дөвријјө вөсаити әсасән дөрд мәнбә үзрә дәјишә билир:

1. Низамнамә фонду үзрә;
2. Мәнфәәт үзрә;
3. Мөһкәм пассивләр үзрә;
4. Саир мәнбөлөр үзрә.

Инди хүсуси вө она бәрәбәрләшдирилән дөвријјө вөсаитини мәнбөлөр үзрә нәзәрдән кечирәк:

60-чы чөдвөл/мин манатла/

1.НИЗАМНАМӘ ФОНДУ ҮЗРӘ

Көстәричиләр	Илин өввәлине	Илин ахырына	+артымы -азалмасы
1	2	3	4
1.Низамнамә фонду	552996	582762	
2. Әсас вөсаитләрин көһнәлмәси	71001	72772	
Јекуну:	623997	658534	
3. Әсас вөсаитләрин илк дәјәри	539121	574315	
Јекуну:	539121	574315	
Хүсуси вө она бәрәбәрләшдирилмиш дөвријјө вөсаитләри /1+2-3/	84876	84219	-657
II.МӘНФӘӘТ ҮЗРӘ:			
1.Мәнфәәт	+72544	+69828	
Зәрәрләр	-5042	-6169	
Јекуну:	+67502	+63659	
2.Мәнфәәтин истифадәси	73806	70724	
3.Саир јајндырылмыш вөсаитләр	295	158	

1	2	3	4
Жскуну:	74101	70882	
Мөнфөөтин хүсуси дөврижэ вөсаитиндө иштирак сдөн			
hиссәси /1-2-3/	-6599	-7223	-624
<u>III.МӨНКӨМ ПАССИВЛӨР ҮЗРӨ:</u>			
Вериләси әмәк			
hаггы	3674	3638	
2.Кәлөчәк өдәмәләр үзрө сhtiјатлар	1492	1510	
3.Игтисади			
hәвәсләндирмә үзрө вөсаитләр	6321	6537	

Жскуну:	11387	11685	+298
<u>IY.САИР МӨНБӨЛӨР</u>			
1.Хүсуси вө она бәрабәрләшдирилмиш дөврижэ вөсаити нормативинин арт-масы үчүн банк кредити	68	1250	+1162
Чәми: Хүсуси дөврижэ вөсаити:	89732	89931	+199

Инди бу мәнбәләри үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирәк.

Костәричиләр	Илин әввәлине	Илин ахырына	Кәнарлашма
Низамнамә фонду	84876	84219	-657
Мөнфөөт	-6599	-7223	-624
Мөнкәм пассивләр	11387	11685	+298
Саир мәнбәләр	68	1250	+1182
Жскуну:	89732	89931	+199

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, хүсуси дөврижэ вөсаити әсасән саир мәнбәләр үзрә артмыш, низамнамә вө мөнфөөт үзрә исә азалмышдыр.

Јухарыда дејилдији кими, дөврижэ вөсаитинин нормативө нисбәтөн дәјишмәси 6329 мин манат тәшкил етмишдир. Башга сөзлә дссәк, илин әввәлине хүсуси вө она бәрабәрләшдирилмиш дөврижэ вөсаити 163 мин манат

нормативə нисбəтəн артыг олдугу халда, илин ахырына 6166 мин манат аз олмушдур.

Əлбəттə, бурада нормативин дəжишмəсинин дə тəсири вардыр. Нормативин дəжишмəсини нəзэрə алсаг, дəвријјə вəсаитинин нормативə нисбəтəн кəнарлашмасы јени 6329 мин манаты ашагыдакы амиллэр, мəнбэлэр үзрə олмушдур.

1.Низамнамə фонду үзрə	-657	мин	манат.
2.Мəнфəэт үзрə	-624	мин	манат.
3.Мəһкəм пассивлэр үзрə	+298	мин	манат.
4.Саир мəнбэлэр үзрə	+1182	мин	манат.
5.Нормативин дəжишмəsi үзрə	-6528	мин	манат

Чəми: -6329 мин манат.

Көрүндүјү кими, нормативин артмасы дəвријјə вəсаитинин чатышмамасы үзрə мəблəги чохалтмышдыр. Инди исə мəнбэлэр үзрə дəвријјə вəсаитинə тəсир кəстэрən амиллəri нəзəрдən кечирək:

1.Низамнамə фонду үзрə.

Гсјд стмək лазымдыр ки, низамнамə фонду үзрə хусуи вə она бəрабэрлəшдирилмиш дəвријјə вəсаитинин галыгы верилмир. Бунун үчүн истэр илин əввəлинə, истəрсə дə ахырына галыг баланс үзрə мүəјјən сдилмелидир.

Низамнамə фонду үзрə дəвријјə вəсаитинин галыгыны мүəјјən стмək үчүн Низамнамə фондунун үзəринə əсac фондларын кəһнəлмəsi мəблəгини кəлэрək сонра исə əсac вəсаитлəрин илк дəјəri чыхылмалыдыр. Бизим объект үзрə бу рəгəм илин əввəлинə 84876 мин манат, илин ахырына исə 84219 мин манат тəшкил стмишдир. Дсмəли, хусуи дəвријјə вəсаити бу мəнбə үзрə 657 мин манат азалмышдыр. Инди исə тəсир кəстэрən амиллəri мүəјјən стмək үчүн низамнамə фондунун дəвријјə вəсаити үзрə һэрəkəтини нəзəрдən кечирək:

Илин əввəлинə низамнамə фонду үзрə хусуи дəвријјə вəсаитинин галыгы 84876 мин манат олмушдур.

а) Низамнамə фондунун артмасы үзрə:

- əвəзсиз алынмыш дəвријјə вəсаити,	2184
- əсac вəсаитлəрин лəгв сдилмəсиндən əлдə сдилən материалын дəјəri,	79
- əсac фондун сатышындан əлдə сдилən вəсаит,	2
- чыхдаш сдилмиш əсac сүрүнүн дəјəri,	6329
- планда нəзəрдə тутулмуш зэрəрин өдəнилмəsi,	2775
- мəнфəəтин бөлүнмəsi һесабына онун артымы,	5932

- чатышмајан дөвријјә фондунун бәрпасы,	10550
- дөвләт дотасијасы,	736
- саир.	-

Чәми: 28587

б) Низамнамә фондунун азалмасы үзрә:

- әвәзсиз всрилмиш дөвријјә вәсаити,	9733
- әсас вәсаитин чыхдашы илә әлагәдар хәрчләр,	281
- јухарытәшкилатавсрилмишмәнфәәт,	6458
- зәрәрин низамнамә фондуна силинмәси,	5042
-әсас сүрүнүн чыхдашындан алыннан вәсаитин онун малијјәләшмәсинә јөнәдилмәси,	6329
- саир	-
Чәми:	29244

Илин ахырына галыг 84219 мин манат /84876+25587-29244/.

Рәгәмләрдән көрүнүр ки, низамнамә фондунун чоҳалмасы әсасән чатышмајан дөвријјә фондунун бәрпасы /10550/, мәнфәәтин бөлүнмәси /5932/, планда нәзәрдә тутулан зәрәрин /2275/ өдәнилмәси һесабына олмушдур. Онун азалмасы исә зәрәрин силинмәси /5042/, јухары тәшкилата всрилмиш мәнфәәт /6458/ вә әвәзсиз всрилмиш дөвријјә вәсаити /9733/ һесабына баш вермишдир.

2. Мәнфәәтин хүсуси дөвријјә вәсаитиндә иштирак едән һиссәси үзрә

Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, илин әввәлине 67502 мин манат мәнфәәт олдуғу һалда бу мәнбә һесабына 74101 мин манат вәсаит јајндырылмышдыр. Илин ахырында вәзијјәт сјни олмушдур. Беләликлә, мәнфәәтин хүсуси дөвријјә вәсаитиндә иштиракы мәнфи һалда илин әввәлине 6599 мин манат тәшкил етмишдисә, илин ахырына бу рәгәм бир аз да артмыш вә 7223 мин манат /63659-70892/ тәшкил етмишдир. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, мүсбәт гијмәтләндирилә билмәз.

3. Мөһкәм пассивләр вә саир мәнбәләр үзрә хүсуси дөвријјә вәсаитинин һәрәкәти.

Чәдвәлдән көрүнүр ки, дөвријјә вәсаитинин мәнбәји илин ахырына мөһкәм пассивләр үзрә 298 мин манат саир

мәнбэләр үзрә исә 1182 мин манат чохалмышдыр. Гејд стмәк лазымдыр ки, дөвријјә вәсаити балансын дијәр бөлмәләри илә дә бағлыдыр. Мәсәлән, мәнбәји олмадан әсаслы тә'мир апарыларса, бу тә'мир дөвријјә вәсаитинин һесабына олур. Јахуд мәнбәји олмадан бу вә ја дијәр тәдбирләрин апарылмасы билаваситә дөвријјә вәсаитинин јајындырылмасына сәбәб олур. Садаладығымыз амилләр хусуси дөвријјә вәсаитинин мүәјјән сдилмәсиндә иштирак стмәсәләр дә онлар өз тә'сирләрини малијјә вәзијјәтиндә кәстәрә биләр.

Хусуси дөвријјә вәсаити балансын рсформасијасы илә дә бағлыдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, мүәссисәләрдә хусуси дөвријјә вәсаити чатышмадығы һалда о, бә'зән јухары тәшкилат тәрәфиндән, бә'зән исә мүәссисәнин өзү тәрәфиндән фондлар һесабына тә'мин сдилир. Бүтүн бунлар хусуси дөвријјә вәсаитинин горунуб сахланылмасы вәзијјәтинә дүзкүн гијмәт всрмәк үчүн нәзәрә алынмалыдыр. Јухарыда дејилдији кими сон вахтларда балансда хәјли дәјишиклик баш всрмишдир. Башлыча дәјишиклик одур ки, капитал гојулушу балансын биринчи бөлмәсиндә өз әксини тапыр. Дсмәли, бу бөлмә үзрә хусуси дөвријјә вәсаитинә тә'сир кәстәрән амилләр ајрыча мүәјјән сдилмәлидир. Јә'ни капитал гојулушу үзрә мәсарифлә, онун малијјәләшмәси арасында фәрг хусуси дөвријјә вәсаитинә тә'сири әкс стдирир.

10.4. Нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин тәһлили

Мүәссисәләрдә нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин тәһлилиндә мәгсәд, мүәссисәләрин лазыми материал, јаначаг вә саирә тә'минолунма вәзијјәтини өјрәнмәк вә лазым олмајан хаммал вә материаллары ашкара чыхартмагдан ибарәтдир. Дөвријјә вәсаитинин нормалашдырылмасы онун сәмәрәли истифадәсинә мүсбәт тә'сир кәстәрир. Базар игтисадијјатында дөвријјә вәсаитинин нормалашдырылмасына сһтијач дујулмур. Бу амилин тә'сирини базар мүнәсибәтләриндә рәгабәтин сәрт ганунлары әвәз сдир. Лакин буна бахмајараг нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин һәрәкәти, онун динамикасы, онларда олан кәнарлашма, онларын дәјишмәсинин мәһсул истәһсалына тә'сири һәмишә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин тәһлили балансын икинчи бөлмәси үзрә апарылыр. Балансда вәсаитләрин нөвү үзрә хусуси чәкиләри саһәләрин характеринә кәрә мүхтәлиф олсалар да онларын тәһлилиндә

сјни үсулдан истифадә сдилир. Нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин тәһлили балансын икинчи бөлмәсиндә мөвчуд олан вәсаитләрин нормативә гаршы мугајисәси илә башланыр. Бу бөлмәдә мөвчуд олан дөвријјә вәсаитләри, адәтән, нормативә нисбәтән чох олур. Бу, онунла изаһ сдилир ки, нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитләринә олан теләбатын бир гисми чәлб сдилмиш вәсаитләр һссабына тәмин сдилир. Дөвријјә вәсаитинин рүбләр үзрә динамикасыны өјрәнмәк мүәссисәләр үчүн мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Она кәрә бәзи мүәссисәләрдә истәһсал просси мөвсүми характер дашыыр. Мөвсүмилик исә өзүнү билаваситә нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитиндә кестәрир. Нормативдән артыг олан нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинә банк тәрәфиндән кредит алына биләр. Кредитин сәмәрәли истифадәси үчүн лимит мүәјјән сдилир. Бу о дсмәкдир ки, мүәссисә лимит, јахуд мугавилә даирәсиндә дөвләт банкындан кредит ала биләр. Әкәр мүәссисәдә кредитләшмәјән нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаити оларса, онун әмәләкәлмә сәбәби өјрәнилмәлидир.

Гсјд стмәк лазымдыр ки, мүәссисәләрдә бәзән лимитдән артыг нормалашдырылмыш дөвријјә јараныр. Бу һал о заман мүсбәт гижмәтләндирилә биләр ки, мүәссисә мәһсул истәһсалы планыны артыгласилә јеринә јетирсин. Буна дәгиг вә објектив гижмәт всрмәк үчүн нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин нормативинә, планын јеринә јетирилмә фаизинә ујгун олараг дүзәлиш всрмәк лазым кәлир. Тәһлил заманы план нормативи дә диггәти чәлб стмәлидир. План хүсуси дөвријјә вәсаитинин нормативи вә банк кредитиндән ибарәтдир. План нормативи дөвријјә вәсаитинин мөвчуд вәзијјәти илә мугајисә сдиләрсә, мүәссисәнин кәнарлашдырылмыш дөвријјә вәсаитиндә нә дәрәчәдә истифадә сдилмәси барәдә ајдын тәсәввүр әлдә стмәк олар. Нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитини тәһлил стдикдә һазыр мәһсулун вәзијјәти нәзәрә алынмамалыдыр. Бәзән һазыр мәһсулун балансда артмасы онун алычылар тәрәфиндән гәбул сдилмәмәси илә әлагәдар олур. Бәзән исә мәһсулун анбарда галмасына, чешид планынын позулмасы, онун ашагы кәјфијјәтдә олмасы сәбәб олур.

Јухарыда дсјилдији кими, мүәссисәләрдә әсассыз олараг нормативдән артыг хаммал вә материал сһтијатларынын јыгылмасына тез-тез раст кәлмәк олур. Хаммал вә материалларын узун мүддәт анбарларда сахланылмасы

онларын кәҗфијјәтләринин ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхарыр. Нормативдән артыг сһтијатларын јығылмасына бә'зән тәһһизат ишинин јарытмаз олмасы, бә'зән дә мүәссисәнин хаммал вә материал алмасына үмидсиз јанашмасы да сәбәб олур. Јә'ни малкөндәрән тәшкилатларын сһтибары олмадыглары үчүн мүәссисә рәһбәри артыг сһтијат топламаға вадар олур. Бүтүн бунлар дөвријјә вәсаитинин һәрәкәтсиз галмасына, јахуд дөвр сүр'әтинин ләнкимәсинә кәтириб чыхарыр.

Нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитини тәһлил етмәк үчүн онун гурулушуну нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Бунун үчүн рәгәмләрә мүрачиәт сдәк.

61-чи чөдвөл

Көстәрчиләр	илин әввәлине		илин ахыры	
	хүсуси чөкисин	мин манат	мин манат	
Истеһсал сһтијатлары	286177	73,5	507704	71,4
Битмәмиш истеһсал	53886	13,8	109275	15,4
Көләчәк илләр үзрә мәсариф	69	--	114	
Һазыр мәһсул	49033	12,6	92537	13,0
Әмтәәләр	-	869	0,2	
Саир сһтијатлар вә мәсарифләр	213	0,1	21	-
Јекуну:	389358	100	710520	100

Чөдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, материалларын хүсуси чөкисиндә мүһүм дәјишиклик баш вермәмишдир. Лакин онларын кәнарлашмасына кәлдикдә кәскин фәрг мүшаһидә сдилир. Мәсәлән, битмәмиш истеһсал ики дөфәдән чох артмышдыр. Бунун сәбәби материалларын гижмәтинин кәскин сурәтдә артмасы илә изаһ сдилир. Бу амил истеһсал сһтијатлары вә һазыр мәһсулда өзүнү көстәрмишдир.

10.5. Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитинин тәһлили

Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитинә пул вәсаити, көндәрилмиш мәһсулун дәјәри, дебитор борчлары вә с. дахилдир. Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитинә ашағыдакы вәсаитләр дә әләвә сдилир.

а) фәһлә вә гуллуғчуларын фәрди вә тикилмәк үчүн алдыглары вәсаитин мәнбәјиндән артыг олан һиссәси:

- б) хусуси фондларын мәнбәсиндән артыг олан хәрчләр;
- в) дәвләт банкына мәнбәсиндән артыг ксчирилән амортизасија ајырмалары;
- г) нормадан артыг олан иткиләр;
- д) мәнбәсиндән артыг олан әсаслы вә чари тә'мир, капитал гојулушу үзрә олан хәрчләр вә с.

Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитинин тәһлили балансын үчүнчү бөлмәси үзрә апарылып. Бу вәсаитләр үзрә норматив олмадыгы үчүн бунлар тәһлил заманы һесабат дөврүнүн ахырына олан мәбләғләр һесабат дөврүнүн әввәли илә мүгајисә едилир. Тәһлил заманы дебитор борчлара хусуси олараг фикир вермәк лазымдыр. Бә'зән мүәссисә нормал ишләдији һалда, дебитор борчунун чох олмасы һесабына малијјә чәтинлијинә дүшүр. Буна көрә дә тәһлил заманы дебиторлар әмәләкәлмә сәбәбләринә вә вахтына көрә групплашдырылмалыдыр. Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитләринин бир гисми малијјә мәнбәји, банк кредити һесабына јараныр. Дсмәли, тәһлил заманы бу вәсаитләрин малијјә мәнбәји илә тә'мин олунмасы вәзијјәтини өјрәнмәк лазымдыр. Нормалашдырылмамыш дөвријјә вәсаитинин мәнбәләриндән бири дә кредитор борчларыдыр. Сәнаје мүәссисәләриндә кредитор борчларынын јаранмасы даһа дөгиг едилмәлидир. Бу базар игтисадијјатында мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Она көрә ки, әлагәләр даһа с'тибарлы олмалыдыр. Гејд едилдији кими базар игтисадијјатында гијмәтләр сабит характер дашымыр. Бундан әлавә инфлјасија просеси баш верир. Харичи өлкәләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, инфилјасија баш вердикдә бә'зән дебитор вә кредиторларын өзләри дә дөјишир. Бу просес тәләб едир ки, инфилјасија һесабына мүәссисәнин иткиси мүөјјән едилсин. Доғрудур, бу просес бүтүн мүәссисәләри әһатә едир. Лакин буна бахмајаг мүәссисәләр бу вә ја дикәр амилләр һесабына /өлкәдәнкәнар әмәлијјатлар дахил едилмәклә/ бә'зән иткијә јол вермәјә вадар олулар.

10.6. Дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әтинин тәһлили

Базар игтисадијјатында дөвријјә вәсаитинин дөвретмә сүр'әти комплекс мәсәләләрин һәллиндән асылыдыр. Дөвр сүр'әтинә тә'сир кәстәрән амилләри конкрет мүөјјән етмәк үчүн дөвретмә кәстәричисини истәһсал вә гејри-истәһсал просес үзрә тәһлил етмәк лазымдыр. Тәһлили дәрин вә даһа конкрет апармаг үчүн чанлы мүшаһидәләрдән вә оператив

учотдан истифадә сдилмәлидир. Бурада бөјүк бир просес хырда парчалара бөлүнмәли вә бу парчалар үзрә дөвр сүр'әтинә тә'сир кәстәрән амилләри нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Просесләри ашағыдакы мәрһәләжә бөлмәк олар:

1-чи хаммал вә материалын әлдә сдилмәси. Јә'ни ај, јахуд күн әрзиндә онларын мүәссисәнин анбарына дахил олмасы.

2-чи хаммал вә материалын анбарда сахланылмасы мүддәти. Бурада да анбар вахт ваһидинә дүшән хаммал вә материалын мүәјјән стмәк лазымдыр.

3-чү мәрһәлә истәһсал просесинә сәрф сдилән вахтдан ибарәтдир. Јә'ни истәһсал просесиндә һәр вахт ваһидинә хаммал вә материалын дәјәри мүәјјән сдилмәлидир. Ејни заманда истәһсал просесиндә вахт ваһидинә дүшән мәнсулун дәјәри дә диггәти чәлб стмәлидир.

4-чү мәрһәлә истәһсалатдан мәнсулун анбара верилмәси вә анбардан онун алычы тәшкилатлара кәндәрилмәси вахтыдыр. Бурада да вахт ваһидинә мәнсулун дәјәри мүәјјән сдилмәлидир.

5-чи мәрһәлә мәнсулун алынма тәшкилатлара кәндәрилмәси вә онун дәјәрини өдәнилмәсиндән ибарәтдир. Шүбһәсиз, бурада да вахт ваһидинә дүшән мәнсулун дәјәри мүәјјәнләшдирилмәлидир. Тәһлил заманы вахт үзрә мәрһәләләрин хүсуси чәкиси мүәјјән сдилмәли, сонра исә сһтијат мәнбәләри бөјүк хүсуси чәкијә малик олан мәрһәләләр үзрә ахтарылмалыдыр. Көрүндүјү кими, бурада һәм истәһсал просеси, һәм дә гејри-истәһсал просеси үзрә вахт өз әксини тапыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, бу 5 мәрһәлә вахт әрзиндә объектив сәбәбләрлә бәрәбәр субъектив амилләр дә хәјли јер тутур.

Мүасир дөврдә бу мансәләрин хәјли һиссәсини асанлыгла һәлл стмәк олар. Она кәрә ки, мөвчуд техника бөјүк имкана маликдир. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә бунларын һәлл сдилмәсинә рәгабәтин күчлү мүсбәт тә'сири вардыр. Бундан әлавә мадди мараг принципи базар игтисадијјатында даһа чох тә'сирә маликдир. Апардығымыз тәһлилин нәтичәси кәстәрир ки, истәһсал просесинә сәрф сдилән вахт чох да бөјүк хүсуси чәкијә малик дсјилдир. Дсмәли, дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әти башга мәрһәләләр үзрә вахт мәсарифиндән асылыдыр. Бурадан бслә нәтичәжә кәлмәк олар ки, дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әтини артырмаг үчүн мәрһәләләр үзрә сәрф сдилән вахты дәгиг өјрәнмәклә

бу просеслөрдөн бөјүк вахт тутумуна малик олан әмәлијјаты техника вә диқәр үсуллар васитәсилә арадан галдырмаг олар.

Бизә белә кәлир ки, дөвријјә вәсаитинин тәһлилинә, јәни дөвр сүрәтинин өјрәнилмәсинә белә јанашмаг игтисади тәһлилин истеһсал просесинә јахынлашмасы демәкдир. Бу исә техники игтисади кәстәричиләрдән истифадә стмәјә имкан верәр вә сһтијат мәнбәләрини конкрет, оператив сүрәтдә сәфәрбәр стмәјә шәраит јарадар. Дөвријјә вәсаитинин дөврстмә сүрәти синтетик кәстәричи кими бир сыра амилләри өзүндә бирләшдирир. Бу кәстәричи мәһсул истеһсалынын чохалмасындан, онун сатышындан, истеһсал сһтијатларындан, онларын сәмәрәли истифадәсиндән, туллантыларын азалмасындан, мүтәрәгги технолокијадан, габагчыл техниканын тәтбиг сдилмәсиндән, тәшкилати мәсәләләрдән вә с. асылдыр. Бир сөзлә, дөвријјә вәсаитинин дөврстмә сүрәти кәстәричиси, комплекс амилләрин тәсири һесабына јүксәлә биләр. Дөвријјә вәсаитинин дөвр сүрәтини мүәјјән стмәк үчүн ашағыдакы кәстәричиләр системиндән истифадә стмәк лазымдыр.

1. Дөвријјә вәсаитинин күнләр ифадәсиндә дөвр стмәси, јахуд дөврстмәнин узунлуғу.

Бу кәстәричи ашағыдакы дүстүрлә мүәјјән сдилир.

$$D_u = \frac{D_g \times D_k}{P}$$

D_g - дөвријјә вәсаитинин орта иллик галыгы;

D_k - һесабат дөврү үзрә күнләрин сајыны;

P - мәһсул сатышындан әлдә сдилән вәсаити кәстәрир.

2. Дөвријјә вәсаитинин дөвр әмсалы јахуд дөвријјә вәсаитинин дөврстмә сајы.

Бу кәстәричини ашағыдакы дүстүрлә ифадә стмәк олар:

$$D_e = \frac{D_g}{P}$$

3. Дөвријјә вәсаитинин фондверими /јахуд фондгајтарма/ кәстәричиси.

Бунун үчүн ашағыдакы дүстүрдән истифадә сдилә биләр.

$$F_v = \frac{D_g}{P}$$

Көрүндүјү кими, бу дүстүр дөвријјә вәсаитинин дөврстмә әмсалы илә сјнидир.

Бурада фəрг ондан ибарəтдир ки, дəвријјə вəсаитинин дəврəтмə əмсалы онун нсчə дəфə дəвр əтмəси мигдарыны кəстəрирсə, фонд верими кəстəричиси дəвријјə вəсаитинин бир манатына дүшөн сатышдан əлдə едилөн вəсаити əкс едир.

4. Дəвријјə вəсаитинин тəһким едилмəси. Буну ашагыдакы дүстурла ифадə əтмəк олар.

$$D_r = \frac{D_r}{P}$$

Бу дүстур сатышдан əлдə едилөн вəсаитин һər манатына дүшөн дəвријјə вəсаитинин мигдарыны кəстəрир. Сон иллəрдə дəвријјə вəсаитинин артымы үмүми мəһсул истəһсалы артымыны габаглајыр. Бунун үчүн статистика комитəси јени бир кəстəричидөн, јə'ни истəһсал сһтијатларынын сəвијјəsi кəстəричисиндөн истифадə едир. Бу кəстəричи илин ахырына мөвчуд олан нормалашдырылмыш дəвријјə вəсаитинин мəһсул сатышындан əлдə едилөн вəсаитинə олан нисбəти кими мүөјјөн едилир. Инди бу кəстəричилəри нəзəрдөн ксчирəк.

Дəвријјə вəсаитинин дəврəтмəсинин тəһлили

62-чи чəдвөл

Кəстəричилəр	Өлчү ваһиди	Ксчөн ил	һесабат или
1. Мəһсулун сатышындан əлдə едилөн вəсаит	мин ман.	183082	215375
2. Дəвријјə вəсаитинин орта иллик галыгы /нормалашдырылмыш/	мин ман.	166307	199684
3. һесабат дəврүндəки күнлəрин сајы	күн	360	360
4. Дəвр сүр'əти /2x3:1/	"-	32	33

Чəдвəлин рəгəмлəриндөн көрүнүр ки, дəвр сүр'əти бир күн артмышдыр.

Тə'сир кəстəрөн амиллəри мүөјјөн əтмəк үчүн һесабламалардан истифадə əтмəк лəзымдыр.

$$166807 \times 360 : 215375 = 27,8 \text{ күн.}$$

Инди исə тə'сир кəстəрөн амиллəри мүөјјөн едəк.

1. Дəвријјə вəсаитинин орта иллик галыгынын дəјишмəсинин тə'сири,

$$27,8 - 33,0 = -5,2 \text{ күн /мөнфи/}$$

2. Сатышдан элдө едилэн вәсаитин дәжишмәсинин тәсири,

$$32,0 - 27,8 = +4,2 \text{ күн /мүсбәт/}.$$

Дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әти артдыгча дөвријјәдән вәсаит азад олур. Бу амилин тәсирини мүхтәлиф јолларла мүәјјән етмәк олар. Игтисади әдәбијјатларда дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әтинин артмасы һесабына азад едилән вәсаити мүәјјән етмәк үчүн, бир күнә дүшән сатышдан элдө едилән вәсаити, дөврәтмә кәстәричиси үзрә кәнарлашмаја вурмаг тәклиф едилир. Бәзи дәрсликләрдә вә дәрс вәсаитләриндә дөвријјә вәсаитинин дөврәтмә сүр'әтинин артмасы һесабына вәсаитин азад олунмасыны вә чәлб едилмәсини мүәјјән етмәк үчүн сатышдан элдө едилән вәсаити базис илинин дөврәтмә күнләринә вурмагла һесабат дөврүнүн күнләринә бөлмәк мәсләһәт көрүлүр. Беләликлә, фактики мөһсул сатышы үзрә базис илинин дөврәтмә кәстәричиси ифадәсиндә дөвријјә вәсаитинин мигдары мүәјјән едилмиш олур. Бу мәбләғи фактики дөвријјә вәсаити илә мүғәјисә етмәклә онун азад олунмасы, јахуд чәлб едилмәси мүәјјән едилир. Бу үсулларла јанашы садә һесабламадан да истифадә етмәк олар.

Бунун үчүн дөвријјә вәсаитинин мөһсул сатышындан элдө едилән вәсаитә олан нисбәтини мүәјјән етмәк лазымдыр. Бу нисбәт чөдвәлин рәғәмләринә әсасән базис илиндә 91,1 фаиз /166807:183082x100/ тәшкил етмишдир: Буну һесабат илинә шамил етсәк, дөвријјә вәсаитинә олан тәләбәт 196206 мин манат, 215376 мин манатын 91,1 фаизини тәшкил етмиш олур. һесабат илиндә исә фактики дөвријјә вәсаити 199684 мин манат тәшкил етмишдир. Демәли, дөвр сүр'әтинин ашағы дүшмәси һесабына 3478 мин манат /199684-1962063/ әлавә вәсаит чәлб едилмишдир.

Бу үсул вәситәсилә дөвр сүр'әтинин дәжишмәси һесабына мөһсул сатышы мәбләғини дә мүәјјән етмәк олар. Мәсәлән, ксчән илдә дөвријјә вәсаитинин һәр манатына 1,09 манат /183082:166807/ мөһсул сатылмышдыр. Демәли, бу һесабла һесабат илиндә мөвчуд дөвријјә вәсаити үзрә мөһсул сатышы 217655 мин манат /199684x1,09/ олмалы иди. һәгигәтдә исә мөһсул сатышы һесабат илиндә 215375 мин манат тәшкил етмишдир. Демәли, дөвр сүр'әтинин азалмасы һесабына 2280 мин манат аз мөһсул сатылмышдыр.

Дөвријјә вәсаитинин дөвр сүр'әти әмсалынын тәһлили

Бу кәстәричи мәнсул сатышындан әлдә сдилән вәсаитин дөвријјә вәсаитинин орта иллик галыгына олан нисбәти кими мүәјјән сдилир. Чәдвәлин рәгәмләринә нәзәр салсаг ајдын олур ки, дөвр сүр'әти әмсалы базис илиндә 1,097 манат /183082:166807/ һесабат илиндә исә 1,078 /215375:199684/ олмушдур. Көрүндүјү кими, дөврәтмә әмсалы 0,019 азалмышдыр. Тә'сир кәстәрән амилләри мүәјјән стмәк үчүн һесабламалардан истифадә стмәк лазымдыр. Бизим мисалымызда шәрти әмсал 1,201 /215375:166807/ тәшкил сдир. Демәли, мәнсул сатышынын дәјишмәси һесабына әмсал 0,194 /1,291-1,097/ артдыгы һалда дөвријјә вәсаитинин чоһалмасы һесабына 0,213 /1,078-1,291/ азалмышдыр. Дөвријјә вәсаитинин азад вә јаһуд чәлб сдилмәсини әмсал үзрә дә мүәјјән стмәк олар. Бунун үчүн һесабат илиндә мәнсул сатышындан әлдә сдилмиш мәбләғи базис илинин әмсалына бәлмәк лазымдыр. Бизим мисалымызда бу рәгәм 196206 мин манат /215375:1,097/ тәшкил стмишдир. Бу о демәкдир ки, дөвријјә вәсаити сәмәрәли истифадә сдилмәдији үчүн 3478 мин манат /190706-199684/ әлавә вәсаит чәлб сдилмишдир.

Дөвријјә вәсаитинин тәһким сдилмәсинин тәһлили

Бу кәстәричи јухарыда дәјилдији кими орта иллик дөвријјә вәсаитинин сатышындан әлдә сдилән вәсаитә олан нисбәти кими мүәјјән сдилир. Мисалымызда бу кәстәричи базис илиндә 0,911 /199684:215375/ тәшкил стмишдир. Бурада да шәрти рәгәмләр васитисилә тә'сир сдән амилләри вә чәлб олунан вәсаити мүәјјән стмәк олар.

Дөвријјә вәсаитинин фондгајтарма әмсалынын тәһлили

Бу кәстәричи дөвријјә вәсаитинин һәр бир манатына дүшән мәнсул сатышындан әлдә сдилән вәсаити әкс сдир. Мисалымыздан көрүндүјү кими бу кәстәричи базис илиндә 1097 манат /183082:166807/, һесабат илиндә исә 1078 манат /215375:199684/ тәшкил стмишдир. Бурада да сјни үсулла тә'сир кәстәрән амилләри вә чәлб сдилмиш дөвријјә вәсаитини тапмаг мүмкүндүр.

Истехсал сһтијатларынын сәвијјәси кәстәричисинин тәһлили

Лухарыда дејилдији кими, бу кәстәричи һесабат дөврүнүн сонунда мөвчуд олан нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин мәһсул сатышындан әлдә сдилән вәсаитә олан нисбәти кими һесабланыр. Бу кәстәричи әсас с'тибарилә 2 амилин тә'сири һесабына дәјишә биләр. Бунлар мәһсул сатышындан әлдә сдилән вәсаит, дикәри исә нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин дәјишмәси амилдир. Чәдвәлин рәгәмләринә мүрачиәт сдәк.

Истехсал сһтијатлары сәвијјәсинин тәһлили

63-чү чәдвәл

Кәстәричиләр	Олчү ваһиди	Базис или	Һесабат или
1. Мәһсул сатышындан әлдә сдилән вәсаит	мин.манат	183082	215375
2. Илин ахырына нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин галығы	-	12815	15507
3. Истехсал сһтијатларынын сәвијјәси	%	6,99	7,20

Чәдвәлин рәгәмләриндән көрүнүр ки, истехсал сһтијатларынын сәвијјәси 0,21% мәнфи истигамәтә дәјишилмишидир.

Һесаблама үсулундан истифадә етсәк, $(12815:5375)=5,95$ о заман мәһсул сатышы һесабына бу кәстәричи мүсбәт олараг 1,04% (6,99-5,95) нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитинин артмасы һесабына исә мәнфи олараг 1,25 фаиз (5,95-7,20) дәјишилмишидир.

Дөвријјә вәсаитинин мәрһәләләр үзрә истифадәсинин тәһлили

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә дөвријјә вәсаитинин истифадәси үзрә сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармаг үчүн ону истехсал мәрһәләләри үзрә тәһлил етмәк лазым кәлир. Бунун үчүн ашагыдакы кәстәричиләрдән истифадә етмәк лазымдыр.

1. Орта ајлыг материал галығы 6387 мин манат.

2. Истехсал процесиндә олан материалын орта ајлыг дәјәри 1990 мин манат.

3. Назыр мәһсулун орта ајлыг дәјәри 2104 мин манат.

Бу кәстәричиләр үзрә бир күнә дүшән материалы вә мәһсулу мүәјјән етсәк, бу рәгәм орта ајлыг материал үзрә (анбарда) 213,0 мин манат, $6387:30$ истехсалда олан материал

үзрә 66,3 мин манат /1990:30/, һазыр мөһсул үзрә 70,0 мин манат /2404:30/ тәшкил едир. Тәһлил етдијимиз ајда мөһсул сатышы 12170 мин манат тәшкил етмишдир. Јухарыдакы мөрһәләләр үзрә дөврөтмә әмсалыны мүәјјән етсәк ашағыдакы рөгәмләри ала биләрик.

- орта ајлыг материал үзрә 1,9 /12170:6387/,

- истеһсалда олан материалын

- орта ајлыг дөјәри үзрә 6,1 /12170:1990/,

- һазыр мөһсул үзрә 5,8 /12170:2104/.

Тәһлил заманы бу мөрһәләләр үзрә онларын динамикасы вө дөвријјә вөсаитинин истифадәсинә тәсири мүтләг өјрөнилмәлидир. Еслә бир тәһлилин апарылмасы она көрә вачибдир ки, сон вахтларда хаммал вө материалын артым сүрәти мөһсул истеһсалыны габаглајыр. Буну дөмәк кифәјәтдир ки, 1990-чы илдә республиканын сөнајә мүөссисәләринин мөһсул истеһсалы 1989-чу илә нисбәтән 6,2 фаиз азалдыгы һалда әсас истеһсал фонду вө дөвријјә вөсаитләри 1,7 фаиз чохалмышдыр. Јухарыда әкс етдирилән мөрһәләләр үзрә дөвријјә вөсаитинин дөврөтмә әмсалына тәсир көстөрән амилләри өјрөнмәк үчүн ашағыдакы чөдвөлин рөгәмләринә мүрачиәт едәк:

Дөвријјә әмсалына тәсир едән амилләрин тәһлили
64-чү чөдвөл /мин манатла/

Көстәричиләр	декабр 1991-чи ил	јанвар 1992-чи ил
1.Мөһсул сатышы	11130	12170
2.Анбарда олан матери- алын орта ајлыг дөјәри	6110	6387
3.Истеһсал просесиндә олан материалын орта ајлыг дөјәри	1890	1990
4.Һазыр мөһсулун орта ајлыг дөјәри	2200	2104
5.Дөвријјә вөсаитинин дөвр- өтмә әмсалы 1:/2+3+4/	1,097	1,168

Рөгәмләрдән көрүнүр ки, дөврөтмә әмсалы 0,071 /1,168-1,097/ артмышдыр. Тәсир көстөрән амилләри мүәјјә етмәк үчүн һесабламалардан истифадә едилмәлидир.

1. Декабр 1991-чи ил үзрә $11190 / 6110 + 1890 + 2200 = 1,097$

2. һесаблашма үзрә $12170 / 6110 + 1890 + 2200 = 1,194$

3. "-"-" $12170 / 6387 + 1890 + 2200 = 1,168$

4. "-"-" $12170 / 6387 + 1,9 + 2200 = 1,150$

5. 1992-чи ил январ ајы үзрә $12170:6387+1990+2104/=1,168$

Инди исә тәсир кәстәрән амилләри мүйҗән сдәк:

1. Мәһсул сатышынын дәјишмәсинин тәсири,

$$1,194-1,097=+0,097.$$

2. Анбарда олан материалын дәјишмәсинин тәсири,

$$1,168-1,194=-0,026.$$

3. Истәһсал проссиндә олан материалын дәјишмәсинин

тәсири,

$$1,150-1,168=-0,018.$$

4. һазыр мәһсулун дәјишмәсинин тәсири,

$$1,168-1,150=+0,018.$$

Чәмиси 4 амилин тәсири $+0,071$ әмсал тәшкил сдир.

Чәдвәлин рәгәмләринә диггәтлә нәзәр салсаг, көрүрүк ки, ән бөјүк галыг анбарда олан материалдыр. Демәли, сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармаг үчүн билаваситә бу амил үзрә тәһлил бир даһа дәринләшмәлидир. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә дөвријә вәсаитинин истифадәсинә даһа конкрет јанашмаг лазым кәлир. Мүәссисәләрдә бәзән бу вә ја диқәр материал нөвү анбарларда илләрлә сахланылыр. Базар мүнәсибәтләринин рәгабәти шәраитиндә белә һаллара јол верилә билмәз. Бу һалда һәр бир материал нөвү онун мүәссисәјә лазым олмасы вә һансы мүддәтә сһтијат кими галмасы диггәти чәлб әтмәлидир. Бүтүн бунлар ону кәстәрир ки, дөвријә вәсаитинин дөвр сүрәтинин тәһлили ајры-ајры материаллар үзрә апарылмалыдыр. Ајры-ајры материаллар үзрә тәһлил апармаг үчүн ашагыдакы үсуллардан истифадә әтмәк олар.

Туталым, мүйҗән бир конкрет материал үзрә иллик мәсарифи планы 1800 мин манат мүйҗән сдилмишдир. Бу материал үзрә мүәссисәдә орта сһтијат 12 күн /һесабламалар әсасында јәни бу материалын вахт сәтибарилә дахил олмасыны нәзәрә алмагла/ тәшкил сдир. Рәгәмләрә әсасән биркүнлүк орта мәсариф 4,93 мин маната /1800:365/ бәрабәрдир. Беләликлә, 12 күнлүк материал сһтијатынын мигдары 59,1 мин манат/12x4,93/ тәшкил сдир. Истәһсал програмы кенишләнәрсә вә бунунла әлағәдар олараг материал мәсарифи 2000 мин манат тәшкил сдәрсә, бу заман 12 күнлүк материал сһтијаты 65,7 мин маната /2000:365/x12 бәрабәр олмалыдыр. Дөвријә вәсаитинин дөвр әтмәсинә белә јанашмаг онларын сәмәрәли истифадәси үчүн сһтијат мәнбәләринин сәфәрбәр сдилмәсинә мүсбәт тәсир кәстәрир.

Дөврижә әмсалына тә'сир сдән амилләрин тәһлили /мин манатла/.

II. ХАРИЧИ ӨЛКӘЛӘРДӘ МАЛИЈӘ ҺЕСАБАТЫ ВӘ ОНУН ТӘҺЛИЛИ

II.1. Фирманын малијә һесабатынын тәһлилиндә мәгсәд

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә фирманын малијә вәзијәтинин тәһлили зәрури характер дашыыр. Малијә көстәричиләринин тәһлили һәр шәјдән әввәл, фирманын өзүнә лазымдыр. Чүнки фирма өз фәалијәтиндә стратежи дәјишлик апармаг үчүн онун малијә вәзијәти бир базис кими нәзәрә алынмалыдыр. Фирманын малијә вәзијәти тәнәззүлә мејл көстәрәрсә, бу бирлик үзрә, јә'ни бири дикәриндән асылы олан бир груп мүүссисәләрин фәалијәтинә әкс тә'сир көстәрә биләр. Белә бир шәраитдә әлагәдар фирмалар үмуми шәкилдә бири дикәринин малијә көстәричиләри илә таныш олур вә беләликлә дә онларын арасында е'тибарлылыг артыр.

II.2. Фирманын һесабаты

Фирманын өзүнәмәхсус олан илик һесабаты онун үчүн бир информәсија мәнбәјидир. Фирманын малијә вәзијәти барәдә информәсијанын дүзкүн олмасы аудитор тәрәфиндән тә'мин едилир. Фирмаларын һесабатлары өз өлкәләринин характерик чәһәтләрини өзүндә әкс едир. Фирмалар һесабат тәртиб едикдә бөјүк сәрбәстлијә маликдиләр. Бурада мәсәлән, мәсарифләрин учоту әсас характерик чәһәтләрә даһа чох диггәт јестирилмәсини тәләб едир. Дикәр мәсәләләр, јә'ни һесабатын һәчми онун фирмаја характерик олан көстәричиләри әһәтә етмәси, аналитик һесабламаларын әләвә едилмәси һесабаты тәртиб сдән мütәхәссисин мүләһизәси үзрә һәлл едилир. Елә буна көрә дә һесабатын тәһлил едилмәси мütәлиф үсулларын истифадә едилмәсини тәләб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, фирманын һесабаты Америка Бирләшмиш Штатлары мүүссисәләриндә нисбәтән садә вә практикә әһәмијәтә маликдир. Бурада фирманын һесабаты үч әсас бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи, мүдирижәт, јә'ни рәһбәрлик үчүн тәртиб едилән һесабат. һәммин һесабатда ғыса шәкилдә фирманын малијә-игтисади вәзијәти әкс етдирилик. Икинчи бөлмәдә ишкүзарлыг бахымындан әмәлијәтларын хүләсәси ишыгландырылыр. Бурада ил әрзиндә баш верән һадисәләрин характери, онун фирманын фәалијәтинә тә'сири, фирманын инкишаф истигамәти мејли вә с. әкс етдирилик.

Фирманын малијје һесабатында ишкүзарлыг әмәлијјатлары конкрет олараг дәјәр ифадәсиндә әкс стдирилик. Бу һесабат һәм бөјүк һәчмә малик олмалы, һәм дә фирманын малијје вәзијјәти барәдә конкрет рәгәмләр вәситәсилә тәсәввүр јарадыр. Бурада чәдвәл шәклиндә рәгәмләрин верилмәси онларын јохланылмасына имкан верир вә бир сыра нәтичәләрин чыхарылмасына шәраит јарадыр.

Садаладығымыз мәсәләләри даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ичмал һесабатын балансыны нәзәрдән кечирәк:

Балансын активи:

	Кечән ил һесабат или	
Дәвријјә активләри:		
1. Мөвчуд олан вәсаит	2000	1500
2. Тез сатыла билән гијмәтли кағызлар	4000	3200
3. Өдәниләси борчлар	15600	14500
4. Мал материал еһтијатлары	18000	18500
5. Әввәлчәдән өдәнилмиш хәрчләр	400	300
6. Дәвријјә активинин чәмиси	40000	38000
Әсас активләр:	Кечән ил	Һесабат или
торпаг саһәси	3000	3000
биналар вә гургулар	12500	11350
машын вә авданлыглар	20000	17110
метал вә диқәр көмәкчи аваданлыглар	1500	1200
ичрәјә көтүрүлмүш вәсаит үзрә әләвә хәрчләр	1500	1500
7. Әсас активләрин чәмиси:	38500	34600
8. Амортизасија јығымы мәбләги	12500	9700
9. Әсас активләрин халис баланс дәјәри	26000	24900
10. Амортизасија чыхылмагла гејри метал активләр	200	200
11. Активләрин чәми:	66200	63100
Пассивләр:		
Борч көтүрүлмүш вәсаитләр:		
чари өһдәчилик:		
12. Өдәнмәк үчүн тәнзим едилмиш һесаб	6000	5700
13. Өдәнмәк үчүн вексел	5100	6100
14. Өдәнмәк үчүн һесабланан тәдавүл хәрчләри	3000	3600
15. Өдәнмәк үчүн мәнфәәтә гојулан верки	1700	1500
16. диқәр чари өһдәчиликләр	1200	1200

17. чәми чари өһдәчиликләр	1700	18100
узунмүддәтли өһдәчиликләр		
18. Вахты узадылмыш всрки	1600	900
19. Фирманын истигразы	13000	13000
20 саир узунмүддәтли өһдәликләр	-	600
21. борч көтүрүлмүш чәми вәсаит	31600	32600
Сәһмдар (акционер) капиталы:		
22. Имтијазлы сәһмләр	600	600
23. Ади сәһмләр	7500	7250
24. Капиталын әлавә өдәнилмиш		
һиссәси	2000	1140
25. Мәнфәәтин бөлүнмәјән һиссәси	2900	21960
26. Валјутанын көндәрилмәси илә әлағәдар апарылан дүзәлиш	100	50
27. Номинал хәрчләрин чыхылмасы		
нәзәрә алынмагла сәһмин дәјәри	(500)	(500)
28. Чәми сәһм капиталы	34600	30500
29. Чәми борч көтүрүлмүш вә сәһм капиталы	66200	63100

Көрүндүјү кими, баланс активи вә еләчә дә пасиви малијјә вәзијјәти барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр.

Баланса нәзәр салсағ, сәһмдар капиталын дәјишмәси диггәти чәлб сдир. Бу гурулуш ону көстәрир ки, фирманын мүлкијјәтиндә өзүнәфајдалы дәјишиклик баш всрмишдир.

Баланс.

Фирманын һесабат балансы һәр шәјдән әввәл, онун базар мүнәсибәтләри шәраитиндә малијјә вәзијјәтини характеризә стмәлидир. Инди исә балансы даһа конкрет тәһлил стмәк үчүн ону актив вә пассив үзрә нәзәрдән кечирәк.

Активләр.

Фирманын активи дәвријјә вә әсас вәсаитләрә бөлүнүр. Дәвријјә активи мөвчуд олан вәсаит, јәни кассада вә бандакы һесабда олан вәсаитләри өзүндә әкс стдирир. Дәвријјә активи лазым олан вахта сатыла биләр. Бурада ики ме'јар диггәти чәлб стмәлидир. Бунлар, активләрин сатылмасы үчүн теләбатын олмасы вә гијмәтин дәјишмәси һесабына сатыласы активин дәјәринин дәјишмәси ме'јарыдыр.

Активин өдәниләси мәбләғ маддәсиндә дсбитор борчлары әкс стдирилир. Фирма алычы тәшкилатлара өз мәнсулуну көндәрдикдән сонра мәнсулун дәјәри дсдјимиз өдәниләси мәбләғ маддәсиндә учота алыныр. Алычы тәшкилатлар һәр заман алдығы мәнсулун дәјәрини вахтында өдәјә билмир. Бслә һалларда фирма алачагы мәбләғи шүбһәли кими, јәни өз вахтында ала билмәјән борч шәклиндә о гәдәр азалдыр.

Фирмада әмтәә-материал сһтијатлары ајрыча оларағ учота алыныр. Бу вәсаитләр үч хырда група бөлүнүр.

- жарымфабрикатлар
- хаммал
- назыр мөһсул

Еһтијатда олан бу вәсаитләр базар гијмәтләриндә учота алыныр. Беләликлә, фирма рсал сурәтдә өз вәсаитинин миғдары барәдә тәсәввүрә малик олур. Фирманын балансында олан "габагчадан өдәнилмиш хәрчләр" маддәсиндә баланс тәртиб сдилән мүддәт әрзиндә бу мәсарифләрдән әлдә сдилмәјән хәрчләр кәстәрилик. Мәсәлән, бу хәрчләрә рекламла бағлы олан гонорары аид әтмәк олар. Фирманын дөвријјә активи онун капиталынын бир һиссәсидир. Бурада вәсаитләрин дөврәтмә структуру јараныр. Әмтәә-материал еһтијатлары сатышы просессини кечдикдә өз әксини балансын "өдәниләси мәбләг" учота алыныр. Алычылардан вәсаит дахил олдуғда, онлар пул вәсаитинә чеврилир, бу да фирмаја имкан верир ки, өз борчларыны өдәсин, јахуд диқәр фирмаларла һесаблаша билсин. Балансын "әсас активләр" маддәсиндә фирманын торпаг сәһәси, биналар, машын вә аваданлығлар, нәглијјат вәситәләринин дәјәри әкс әтдирилир. Бурада фактики оларағ фирманын әсас актив әлдә әтмәсинә сәрф әтдији вәсаити әкс әтдирилир.

Јери кәлмишкән гејд әтмәк лазымдыр ки, гәрб дөвләтләриндә активләрин баланса әкс әтдирилмәси мөвчуд олан базар гијмәтләриндә олмур. Бу бә'зән әсас активин илк дәјәриндән, јә'ни әлдә сдилмиш дәјәрдән јухары олур. Лакин гајдаја кәрә әсас активләр гијмәтләндирилмәли, јә'ни әлдә сдилән гијмәтә ујғун олмалы вә мәбләг даирәсиндә амортизасија һесабланмалыдыр. Әсас активләрин дәјәри мә'лумдур ки, узунмүддәтли характер дашыјыр вә бу мүддәт әрзиндә өз дәјәрләрини өдәјирләр. Әсас активләр истифадә сдилдикчә онлар көһнәлмәјә /торпагдан башга/ мә'руз галырлар. Бу просессин игтисади мәзмуну ондан ибарәтдир ки, әсас активләр өз дәјәрләрини истәһсал олуан мөһсулун маја дәјәриндә әкс әтдириләр. Бу просесс баланса амортизасија кими өз әксини тапыр. Бурада, характерли чәһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, амортизасија тәкчә физики чәһәт үзрә дәјил, һәм дә мәнәви көһнәлмә үзрә дә һесабланыр. Гәрб дөвләтләриндә учотун характерли чәһәтләриндән бири дә одур ки, онларын балансында "дујулмајән актив" маддәси дә вардыр. Бурада сәһбәт материал дәјәри олмајан, фәғәт, игтисади дәјәрә малик олан мөһфумдан кәдир. Мәсәлән, мүәјјән бир әразинин хидмәти мүәјјән бир мөһсул истәһсалына һуғуғу олмағ мәсәләси фирманын балансында бә'зән "фирманын гијмәтләри" кәстәричиси дә әкс әтдирилир. Активин дәјәринә әләвә олан бу кәстәричи фирманын стикети вә тичарәт јарлығы илә бағлыдыр.

Пассив:

Пассивләр бөлмәси фирманын малијә мәнбәјини әкс етдирир. Чәлб едилмиш вәсаитләр ғыса вә узунмүддәтли характерә малик ола биләрләр. Тәһлил заманы чари өһдәчилик үзрә борч диггәти чәлб етмәлидир. Бу борчлар фирманын нормал фәалијјәт көстөрмәси илә бағлыдыр. Башга сөзлә десәк, фирма материал көндөрән мүәссисәләр үзрә һесаблашманы өз вахтында апармалыдыр. Баланса өдәниләси вәксәлләр маддәсиндә банклардан борч алынмыш вәсаитләр әкс етдирилир. Балансада "өдәмәк үчүн һесаблашмыш мәсарифләр" маддәсиндә әмәк һағгы да көстөрилир. Бу маддәдә кредит үчүн фаизләр, чәлб едилмиш һүгүгшүнаслар үчүн гонорарлар, сығорта, пенсия вә диқәр вәсаитләр көстөрир. Садаладығымыз борчлар фирманын үмуми өдәјәчәји мәбләғи әкс етдирир. Фирманын балансында узунмүддәтли өһдәчиликләр вә өдәнишә мүддәти бир илдән чох олан борчлар өз әксини тапыр. Балансада вахты узадылмыш өдәниләси веркиләр дә учота алыныр. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә дәвләт верки системи вәситәсилә инвестисијаја марағ јарадыр. Саһибкарлара стимулу артырыр, беләликлә дә милли игтисадијјатын инкишафына тәсир көстөрир. Мәсәлән, фирмаја ичазә верилир ки, о тезләшдирмә амортизасија һесабламаларыны тәтбиғ етсин. Беләликлә, әсас фондларын тез силинмәси һесабына верки азалыр вә гәнаәт јараныр. Фирма малијјә һесабатында тезләшдирилмиш амортизасија һесабына әлдә едилән гәнаәти дә көстөрир.

Балансада фирманын истиғразы да өз әксини тапыр. Бурада фирманын гијмәтли кағызлары һесабына әлдә етдији вәсаит учота алыныр. Истиғраз адәтән 20 ил мүддәтинә бурахылыр. Бу мүддәтдән сонра кери алынмалыдыр. Истиғраз саһибләри белә чыхыр ки, фирмаја узунмүддәтли кредит вермиш олур. Истиғраз саһибләри һәр ил истиғразын дәјериндән асылы оларағ мүәјјән фаиз мигдарында фирмадан кәлир әлдә сдир.

Балансада "диқәр узунмүддәтли" борчлар да көстөрилир. Бу маддәдә јухарыда өз әксини тапмајан малијјә өһдәлији учота алыныр.

Хүсуси капитал.

Фирманын фәалијјәти үчүн сәһмдарларын вердији вәсаит балансын бу маддәсиндә учота алыныр. Бурада сәһбәт кәнар малијјә өһдәликләри үзрә борчу чыхмағла капиталын халис дәјериндән кедир.

Сәһмләр.

Сәһм десдикдә, фирманын јаранмасында иштирак сдән вәтәндашларын пајы баша дүшүлмәлидир. Сәһмдә иштирак сдән вәтәндашлара һүгүги шәһадәтнамә верилир.

Бәзи өлкәләрдә мүхтәлиф сәһм фирмалары истифадә сдилир. Бу сәһмләрин биринин диқәриндән фәрғи ондан ибарәтдир ки, бурада сәһмдән алынән кәлир, сәһмин

алынмасы үзрә шәртләр, фирма ләгв сдиләрсә, сәһмләрин кери гајтарылмасы гајдасы мұхтәлиф характерли олур. Бунларын бир нечәсини нәзәрдән кечирәк. База нөвлү сәһм-бураја ади сәһмләр дахилдир. Имтијазлы сәһмләр - бу нөв сәһмләр онун саһибинин дивиденд алмагда имтијаз малик олмасыны көстәрир.

Ади сәһмләр-бу сәһмләр капиталын әсасыны тәшкил сдир. Бунлар дивиденд алмага тәминат вермир. Бу нөв сәһм саһибләринин алачагы дивиденд фирманын мәнфәәт әлдә етмәсиндән асылыдыр. Өз вәсаитләрини сәһм алмага сәрф сдән вәтәндашлары сәһмин базар дәјәринин артмасы вә бу һесаба көрә дивидендин мигдары марагландырыр. Балансда бөлүшдүрүлмәјән мәнфәәт фирманын кәләчәк инкишафы илә әлагәдардыр. Илк илләрдә фирманын балансында бу маддә адәтән бош галыр. Сонракы илләрдә исә фирма рентабелли ишләмәјә башладыгда бу маддәдә вәсаитләр учота алынмага башлајыр. Балансда валјутанын һесаблинмасы үзрә дүзәлиш маддәси дә вардыр. Фирма өз фәалијјәтини бәјнәлхалг масштаба чыхара билирсә, онун харичи өлкәләрдә јаранан мүәссисәләри дә олур. Онларын фәалијјәти ичмал һесабатда өз әксини тапмалыдыр. Харичдә јаранмыш мүәссисәләрин вәсаитләрини мувафиг валјутаја чевирдикдә, адәтән фәрг әмәлә кәлир. Бәзән фирма өз сәһмини өзү алыр. Белә һалда бу вәсаит балансда дөвријјәдән алынмыш сәһм һесабына әкс сдирилик. Бу исә онун кәлири һесаб сдилмир вә мәнфәәтә дахил сдилә билмәз. Фирманын үмуми пассиви онун активинә бәрәбәр олмалыдыр.

Мәнфәәт вә зәрәрләр һесабаты.

Бу һесабда фирманын мәнфәәти вә зәрәри үзрә әмәлијјатларын нәтичәси динамика шәклиндә тәгдим сдилик. Мәнфәәт вә зәрәрләр һесабында фирманын мәнсул сатышындан, јахуд хидмәтиндән әлдә сдији нәтичә вә онун мәсарифи әкс сдирилик. Көстәричиләрин сонунда исә нәтичә, јәни мәнфәәт, јахуд зәрәр көстәрилик. Бу һесабын биринчи маддәсиндә мәнфәәт, јахуд зәрәр әкс сдирилик. Бураја мәнсул сатышындан әлдә сдилән кәлир вә көстәрилән хидмәтләрдән алынған вәсаит учота алыныр. Бурада әкс сдирилән мәбләгдән исә иддиалар үзрә кери гајтарылан малын дәјәри үзрә мәбләг адәтән чыхылыр. Бу һесабын икинчи маддәсиндә сатылмыш мәнсулун маја дәјәри әкс сдирилик. Фирманын хаммал вә материалын мәнсул һалына чеврилмәси үзрә хәрчләр дахил сдилик. Бурада хәрчләрин учоту үч категорија үзрә апарылыр.

1. Материал мөсарифи.
2. Әмәк мөсарифи.
3. Үмуми истехсал вә завод хәрчләри.

Бу мөсариф нөвләриндән әлавә фирма ики хәрч маддәси үзрә дә аҗрыча учот апарыр. Бунлар әсас фондларын амортизасијасы, мөһсул сатышы үзрә үмуми характерли мөсарифләр вә идарә апаратынын хәрчләридир. Бүтүн бу кәстәричиләр үмуми мәнфәәти мөүҗән стмөҗә имкан верир. Фирма инвестиција үзрә дә мәнфәәт әлдә едә биләр. Бунун үчүн хусуси бир маддә вардыр ки, о да "дивиденд" үзрә кәлир адланыр. Хәрч маддәләриндә всркиҗә аид кәстәричиләр дә әкс стдирилик. Бурада характерик чөһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, всрки кредитиндән истифадә едилир. Бу о демәкдир ки, едәниләси всркинин мүддәти узадылыр. Фирманын бөһран вәзијјетиндә она белә јардым едилмәси ону малијјә чәтинлији шәраитиндә хилас стмөҗә имкан верир.

Аҗры-аҗры фирмаларын балансында әлавә маддәләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, фирма бәјнәлхалг әмәлијјатлар апарырса валјута курсунун дәјишмәсиндән әмәлә кәлән кәнарлашманы учота алыр. Фирмада башга әмәлијјатлар да баш всрә билир. Мәсәлән, фирма онун һесабына башга өлкәләрдә јаранан мүәссисәләрдән 120 мин доллар алыр. Бунун 70 мини дивиденд һесаб едилир. Демәли, 50 мин доллар мәнфәәт дахил едилмәлидир. Биз фирманын үмуми шәкилдә малијјә балансыны нәзәрдән кечирдик. Көрүндүјү кими, балансын үмуми принципи үзрә кәскин фәргләр аздыр. Мөвчуд олан фәргләрә нәзәр салсаг, бунлар ичтимаи гурулушла бағлыдыр. Мәсәлән, фирмаларын балансында торпагын дәјери әкс стдирилик. Бу, әлбәттә, онлар үчүн хас олан әламәтдир. Јахшы чөһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, фирмалар малијјә һесабатында биналары, гургулары, машын вә аваданлыглары вә с. кәстәрилик. Лакин, бу кәстәричиләри биз аналитик учот васитәсилә мөүҗән едә биләрик. Мөсарифләрә кәлдикдә әсас үч кәтегорија үзрә учот апарылыр. Анчаг фирмаларда мөсарифләрин учотуна даир мөһдудлашдырма, јахуд гадағансдичи һеч нә јохдур. Демәли, мүәссисә өзү сәрбәст олараг хәрч маддәләрини мөүҗәнләшдирә биләр. Хәрч маддәләри гадаған тәлимат үзрә апарылдыгда мүәссисәнин сһтијачы олдугу мөләуматы ала билмир. Беләликлә дә учотун идарәстмәдә ролу азалмыш олур.

Мөләумдур ки, сәнајә сәһәләри мүхтәлиф технолокијаја, техники игтисади кәстәричиләрә маликдир. Бүтүн бунлары сјни, јәни ваһид мөсариф учотуна вадар стмәк, әлбәттә, дүзкүн ола билмәз. Дәјиләнләрлә бағлы олараг бир чөһәт дә нәзәрә алынмалыдыр. Мүәссисә өзүнәмәхсус, јәни онун

технолокијасыны характеризә сдән хәрчләр үзрә учот апармаг истәјирсә онун сәриштәли игтисадчылары олмалыдыр. Учотун статискасыны индики кими јухары тәшкилатлардан алмаг имканындан онлар мәрһум олулар. Бурада ону да гсјд стмәк лазымдыр ки, һансы хәрч маддәләри үзрә учот апарылмасы зәуријјәти мүәссисәнин игтисадчылары тәрәфиндән мүәјјән сдилмәлидир. Дсмәли, онларын мәсулијјәти хсјли дәрәчәдә артмыш олур.

12. ИГТИСАДИ ТӘҲЛИЛИН ИДАРӘЕТМӘДӘ ИСТИФАДӘСИ

12.1. Игтисади тәһлилин идарәетмәдә ролу

Елми-техники тәрәггинин инкишафы, мүәссисәләр арасында әлагәләрин артмасы, онларын билаваситә фәалијјәтинә тәсир кәстәрән амилләрин чоһалмасы идарәетмәдә игтисади тәһлилин истифадә сдилмәсини тәләб сдир. Игтисади тәһлил гәбул сдилән гәрарларын әсасыны тәшкил стмәлидир. Башга сөзлә дссәк, игтисади тәһлил имкан верир ки, гәбул сдилән гәрарларда сәһвә јол верилмәсин. Игтисади тәһлил план кәстәричиләринин дүзкүнлүјүнү, онларын рсал характер дашымасыны тәмин стмәјә имкан верир. Тәсәррүфатын фәалијјәтинә дүзкүн гијмәт вермәк үчүн јалһыз игтисади тәһлилдән истифадә сдилмәлидир. Игтисади тәһлил сһтијат мәнбәләрини мсјдана чыхармага, истсһсал проссисинә нәзарәт стмәјә шәраит јарадыр. Игтисади тәһлил васитәсилә тәсәррүфат ваһидләри арасында әлагә јарадылыр. Бу исә өз нөвбәсиндә мүәссисә үзрә аһәнкдарлығын јаранмасына мүсбәт тәсир кәстәрир. Идарәетмә - бу, үмуми шәкилдә мүәјјән бир проссә тәсир кәстәрмәк демәкдир. Идарәетмә просси әсасән үч мәрһәләдән ибарәтдир. Бунлардан биринчиси, объект барәсиндә мәлүматларын топланмасы, икинчи мәрһәләдә мәлүматларын ишләнмәси, јәни тәһлил сдилмәси, үчүнчү мәрһәләдә исә гәрарларын, сәрәнчамларын верилмәсидир.

Көрүндүјү кими, игтисади тәһлил идарәетмәдә икинчи мәрһәләни әһатә сдир. Әлбәттә, һәр үч мәрһәлә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Лакин буну да гсјд стмәк лазымдыр ки, икинчи мәрһәлә дәгиг оларса, орада мәсәләләрин өрәнилмәси даһа дәрин апарыларса, верилән сәрәнчамлар, гәрарлар әсаслы олар вә һеч бир сәһвә јол верилә билмәз.

12.2. Игтисади тәһлилин планлашмада истифадәси

План кәстәричиләринин мүәјјән сдилмәси вә онларын дүзкүнлүјүнүн јохланылмасы игтисади тәһлил васитәсилә һәјата кечирилмәлидир. Башга сөзлә дссәк, планлашма игтисади тәһлилдән башламалы вә онунла да

јекунлашмалыдыр. Планлашма процесиндә сәһвә јол вериләрсә, о, халг тәсәррүфатында тәрс мүтәнасиблијә кәтириб чыхарар. Истәһсал сһтијатларынын сәфәрбәр сдилмәси, истәһсалын сәмәрәлилији. ресурсларын сәмәрәли истифадәси план кәстәричиләринин сلمي вә реал характер дашымасындан асылыдыр. План кәстәричиләри конкрет һесабламалара әсасланмалыдыр. Мәсәлән, мәһсулун маја дәјәринин ашагы салынмасы планлашдырыларса тәһлил вәситәсилә онун һансы амин һесабына тәмин олунмасы мүәјјән сдилмәлидир. Јәни маја дәјәринин нә гәдәр мәбләги мәһсул чешидинин дәјишмәси һесабына, нә гәдәри мәһсул вәһидинә мәсарифин азалмасы амин һесабына вә нә гәдәри мәһсул истәһсалынын чоһалмасы һесабына тәмин сдилмәси мүәјјән сдилмәлидир. План сәфәрбәрәдичи характер дашымалыдыр. Бурада игтисади тәһлил вәситәсилә манс олан аминләрин гаршысыны алмаг тәдбири, планда өз әксини тапмалыдыр.

План кәстәричиләринин реаллығыны тәмин етмәк үчүн һәм кәмијјәт, һәм дә кәјфијјәт кәстәричиләриндән истифадә сдилмәлидир. Игтисади тәһлил планлашмада ики мәрһәләдә иштирак едир. Биринчи мәрһәләдә игтисади план кәстәричиләринин әсасландырылмасы үчүн материал верир. Икинчи мәрһәләдә исә план кәстәричиләринин дүзкүн олмасы игтисади тәһлил вәситәсилә јохланылып. План кәстәричиләринин дүзкүн олмасы онун јеринә јетирилмәси сәвијјәсиндә дә өзүнү кәстәрир. Бәзән белә мулаһизәләр сәјләнир ки, куја базар игтисадијјаты шәраитиндә планлашма өз әһәмијјәтини итирир. Дүздүр, игтисадијјатын демократикләшдирилмәси, мүлкијјәтин дикәр формаларынын тәтбигинә мејдан ачылмасы, планлашманын принцип вә хүсусијјәтләрини кәкүндән дәјишмишдир. Јәни онун демократик мәркәзијјәт принципи, директив характери вә с. өз әһәмијјәтини итирмишдир. Лакин онун тәсәррүфат, фирмадаһили хүсусијјәти, өз функционал әһәмијјәти әксинә артмышдыр. Белә бир шәраитдә план кәстәричиләри фирма вә тәсәррүфат даһилиндә даһа дәгиг ишләнмәли вә сلمي сурәтдә әсасландырылмалыдыр. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мүәссисә өз истәһсал истигамәтини тез-тез дәјишә биләр. Јәни о өз истигамәтини лазым олан мәһсул истәһсалына јөнәлдә биләр. Белә бир дәјишликлијин апарылмасы да әсасландырылмалы, јени мәһсул истәһсалына башламаг мәсәләси әрүнилмәли вә онун игтисади сәмәрәси мүәјјән сдилмәлидир. Мүәссисәнин хаммала сһтијачы, ишчи гүввәсинә тәләбаты, машын вә аваданлыглара олан сһтијачы, дәгиг нормативләр әсасында мүәјјән сдилмәлидир. Бүтүн бунлар исә планлашма мәсәләләри илә бағлыдырлар.

Мүәссисәнин перспектив инкишафы, јахуд планлашдырылмасы игтисади тәһлил олмадан мүәјјәнләшдирилә билмәз. Ишчи гүввәси, әсас истәһсал

фондлары, хаммал вә материал арасында әлверишли әлагә, нисбәтән игтисади тәһлил васитәсилә мүүжән сдилмәлидир. План гаршыја гојулан мәгсәд дәмәкдир. Бу исә капиталист, социалист шәхси тәсәррүфатлара хас олан әламәтдир. Мүүссисәнин мүтләг башга тәсәррүфатларла әлагәси олмалыдыр. Јә'ни о, хаммал вә материал алмалы, истәһсал стдији мәһсулу исә сатмалыдыр. Даһа доғрусу, онун мүүжән бир програмы олмалыдыр. Бу програмы мүүссисә өзүнүн ишчи гүввәсинә вә әсас фондлара мұвафиг олараг мүүжән стмәлидир. Буна көрә дә о, мүтләг планлашма илә мәшгул олмалыдыр. Планнын јеринә јетирилмәси мүүссисәнин гаршысына гојдуғу мәгсәдин јеринә јестирилмәси дәмәкдир. Бу дәјиләнләр исә игтисади тәһлил олмадан баша чатдырыла билмәз. Игтисади тәһлилин планлашмада истифадә сдилмәси методикасы әсәрдә маја дәјәри вә мәнфәәт үзрә всрилмишдир.

12.3. Тәсәррүфат фәалијјәтинә гијмәт всрмәк үчүн игтисади тәһлилдән истифадә сдилмәси

Тәсәррүфатын фәалијјәт сәмәрәлилији, һәм објектив, һәм дә субјектив амилләрдән асылыдыр. Башга сөзлә дсәк, мүүссисәнин тәсәррүфат малијјә фәалијјәти һәм әмәк коллективинин фәалијјәтиндән, һәм дә кәнар амилләрдән асылыдыр. Бурада да тәсәррүфатын фәалијјәтинә гијмәт всрмәк үчүн објектив вә субјектив амилләрин тәсир дәрәчәсини конкрет олараг мүүжән стмәк лазым кәлир.

Гејд стмәк лазымдыр ки, бә'зи кәстәричиләр кәмијјәт с'тибарилә мүсбәт истигамәтдә дәјишдији һалда, о, кәјфијјәт бахымындан мәнфи истигамәтдә дәјишир. Кәстәричиләрин динамикасына дүзкүн гијмәт всрмәк үчүн о һәм кәмијјәт, һәм дә кәјфијјәт истигамәтиндә нәзәрдән ксчирилмәлидир. Тәсәррүфатын фәалијјәтинә објектив гијмәт всрмәк коллективин мұкафатландырылмасы илә дә бағлыдыр. Мұкафатын всрилмәсиндә әмәк коллективи о заман разы галар ки, онун ишинә објектив, әдаләтлә гијмәт всрилсин.

Тәһлил заманы биринчи нөвбәдә, гијмәтвсричи кәстәричиләрин јеринә јестирилмәси өјрәнилмәлидир. Тәсәррүфатын фәалијјәтинә дүзкүн гијмәтвсрмәни тә'мин стмәк үчүн мә'јарларын ссчилмәси дә диггәти чәлб стмәлидир. Елә мә'јарлар ссчилмәлидир ки, онлар коллективин фәалијјәтини дүзкүн характеризә сдә билсинләр. Тәсәррүфатын фәалијјәтинә дүзкүн гијмәт всрмәк үчүн тәкчә синтетик кәстәричиләрдән истифадә сдилмәси дүзкүн дәјилдир. Она көрә ки, синтетик кәстәричиләрин тәркибиндә олан ајры-ајры элементләр бә'зән субјектив, јә'ни кәнар амилин һесабына мүсбәт истигамәтдә дәјишә билир. Мәсәлән, маја дәјәрини көтүрәк. Маја дәјәринин тәркибиндә хаммал материал бөјүк хүсуси чәкијә маликдир. Хаммал вә материал

һесабына маја дэјери ашагы салынарса, демели, бурада мөһсул чешидинин дэјишмәси диггәти чөлб стмелидир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, ајры-ајры һалларда бә'зи кәстәричиләр мөһсулун кәјфијјәтинин ашагы дүшмәси һесабына јахшылашыр. Бслә һалларда кәстәричинин јахшылашмасы мөһсулун кәјфијјәти бахымьндан төһлил сдилмелидир. Мүәссисәнин ајры-ајры кәстәричиләр үзрә планы јеринә јетирмәси фәалијјәтинә гијмәт вермәк үчүн ашагыдакы методикадан истифадә стмәк олар. Туталым, мүәссисә үзрә мәнфәәт планы 400 мин манат мүәјјөн сдилмишдир. һесабат үзрә исә мәнфәәт планы 450 мин манат төшкил стмишдир. Пландан әләвә алынан 50 мин манат мәнфәәт ашагыдакы амилләр һесабына баш вермишдир.

1. Маја дэјеринин ашагы
салынамасы һесабына 30 мин манат.
О чүмләдән мөһсул чешидинин
дэјишмәси һесабына 20 мин манат.
2. Сатылмыш мөһсулун гијмәтинин
дэјишмәси һесабына 15 мин манат.
О чүмләдән довләт төрәфиндән
гијмәтләрин дэјишмәси һесабына 10 мин манат.
3. Пландан артыг сатылмыш
мөһсулун һесабына 5 мин манат.

Үмумијјәтлә, мүәссисә 50 мин манат әләвә мәнфәәт әлдә стмишдир.

Јәни мәнфәәт планы $112,5$ фаиз $/450:400 \times 100/$ јеринә јетирилмишдир.

Мүәссисә үзрә мәнфәәт планынын јеринә јетирилмәсинә объектив гијмәт версәк о, мәнфәәт планына әләвә олараг 50 мин манат дәјил, $/30-20/+15-10/+5/=10/+5/+5/=20$ мин манат төшкил стмишдир ки, бу да 112,5 фаиз дәјил, 105 фаизә бәрәбәрдир.

12.4. Игтисади төһлилин сһтијат мәнбәләринин мејдана чыхарылмасында истифадәси

Игтисади төһлилин әсас вәзифәләриндән бири сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармагдыр. Сһтијат мәнбәләрини бир нечә истигамәтдә ахтармаг лазымдыр.

Бунлар ашагыдакылардан ибарәтдир.

Тәсәррүфатдахили сһтијат мәнбәји.

Бураја ишчи гүввәсинин сәмәрәли истифадәси, әсас истәһсал фондларынын һәр манатына мөһсул истәһсалыны артырмаг вә нәһајәт, хаммал вә материалын сәмәрәли истифадәси аиддир.

Үмүмистеһсал сһтијат мәнбәләри.

Бу сһтијат мәнбәләринә истеһсалын тәшкили, тәсәррүфатдаһили ихтисаслашма, истеһсал вахты просесинин ихтисар сдилмәси вә с. даһилдир.

Истеһсалдан кәнар сһтијат мәнбәләри.

Бураја исә чәримәләрин ләгв сдилмәси, гејри-мәһсулдар хәрчләрин азалмасы аиддир.

Игтисади әдәбијјатларда сһтијат мәнбәләри ди кәр истигамәтдә дә нәзәрдән кечирилик. Булар ашағыдакылардан ибарәтдир: халг тәсәррүфаты әһәмијјәтли сһтијат мәнбәләри;

Бураја мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси, фәјдалы саһәләрин инкишафы, мадди мараг принципинин тәкмилләшдирилмәси, габагчыл тәчрүбәдән истифадә вә с

Саһәләр үзрә сһтијат мәнбәләри:

Бураја ихтисаслашма, тәмәркүзләшмә вә саир бу кими амилләр даһилдир.

Саһәләрарасы сһтијат мәнбәләри:

Бурада бир саһәнин имканындан ди кәр саһәнин инкишафы үчүн истифадә сдилмәси кими мәсәләләр әһатә сдилди.

Гејд стмәк лазымдыр ки, сһтијат мәнбәләри биләваситә амилләрин тәсири һесабына јараныр. Амилләрин өзләри дә бир сыра группара бөлүнүр.

Булар ашағыдакылардан ибарәтдир:

әмәләкәлмә јеринә кәрә сһтијат мәнбәләри;

даһили вә кәнар мәнбәләр;

вачиблијинә кәрә сһтијат мәнбәләри;

әсас вә икинчи дәрәчәли сһтијат мәнбәләри:

группуна вә тәркибинә кәрә сһтијат мәнбәләри;

мүрәккәб вә сәдә сһтијат мәнбәләри;

вахта кәрә сһтијат мәнбәләри;

даими вә дәјишән характерли.

Еһтијат мәнбәләринин мејдана чыхарылмасында амилләрин јаранмасы диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәлүмдур ки, амилләрин сајы сلمي-техники тәрәггинин һазыркы мәрһәләсиндә дурмадан чоһалыр. Буларын тәсири һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи характерлидир. Амилләрин сајы чәмијјәтин дәрк сдилмәси илә дә бағлыдыр. Амилләр мүтәхәссисләр вә ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән дә јарана биләр. Бүтүн бу дејиләнләрә јскун вурсаг демәк лазымдыр ки, сһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармаг үчүн һәр хырда бир просес диггәт мәркәзиндә олмалыдыр, онлара лазыми тәсир кәстәрмәклә дүзкүн фәјда вермәјә доғру истигамәт верилмәлидир. Бу исә тәкчә игтисадчынын иши дејил, бүтүн мүтәхәссисләрин, фәһләләрин, үмумијјәтлә коллективин иши олмалыдыр. Еһтијат мәнбәләри фәрди гајдада ахтарылмалыдыр. Јәни онун ашкар сдилмәси ајры-ајры иш јериндән башланылмалыдыр. Еһтијат мәнбәләрини мејдана

чыхармаг үчүн ишчиләрин ихтисас дәрәчәләри диггәти чәлб стмәлидир. Гејд стмәк лазымдыр ки, ихтисаслы фәһләнин әһатәсиндә олан машин вә аваданлыг, техники бахымдан һәмишә саз олур. Адәтән о сјни вахт әрзиндә нисбәтән чох мәһсул истеһсал едир. Тәәссүф олсун ки, бу инкарעדилмәз һәгигәт чох заман јаддан чыхарылып. Ихтисаслы фәһлә, адәтән, сәмәрәли тәклифләр верир. Бу исә бир амил кими коллективин ишинин нәтичәсинә мүсбәт тәсир кәстәрир.

Ашагы ихтисаслы фәһләнин өһдәсиндә олан машин, јахуд дәзках тез-тез сыныр вә бу бир амил кими әмәк мәһсулдарлығына әкс-тәсир кәстәрир. Бундан әлавә ашагы ихтисаса малик олан фәһләнин дәзкахынын тез-тез сынмасы һесабына иш процесиндә әһәндәрлыг позулур. Беләликлә дә коллективин ишиндә истеһсал интизамы ашагы дүшүр вә мәһсул истеһсалы азалыр.

Еһтијат мәнбәләри психоложи иглимлә дә бағлыдыр. Психоложи иглим өз сәвијјәсиндә олмадыгда әмәк интизамы позулур, коллективин ишиндә кәркинлик һисс едилир вә беләликлә дә әмәк мәһсулдарлығы ашагы дүшүр.

Еһтијат мәнбәләрини мејдана чыхармаг үчүн әмәјин јарадычы характер дашымасы мүһүм шәртләрдән биридир.

Унутмаг олмаз ки, әмәк јарадычы характер дашыдыгда бу һәр шејдән әввәл, ихтисасын артмасы, мәһсулун кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, елмин истеһсала тәтбиғ едилмәси, елмин јаранмасы, ихтираларын мејдана чыхмасы, сәмәрәли тәклифләрин инкишаф стмәси демәкдир.

Еһтијат мәнбәләри һәр анда вә һәр бир процесдә иштирак едирләр. Буна көрә дә еһтијат мәнбәләри бүтүн истеһсал процесиндә, гәбул едилән гәрарларда, һәр әмәк һәрәкәтиндә ахтарылмалыдыр. Бу елә бир мәнбәдир ки, ону һәр јердә тапмаг мүмкүндүр. Мәсәлән директор она табе олан ишчијә тапшырыг верир. О, вердији тапшырыгы конкретләшидрәрсә она аз вахт сәрф стмиш олар. Беләликлә, о һәм өз вахтына, һәм дә она табе олан ишчинин вахтына гәнаәт стмиш олар. Фәһлә јеринә јетирдији иш процесинә өз диггәтини артырырса, о сәһвләрә јол вермәз. Беләликлә, сәһвләрин дүзәлмәсинә вахт итирмәз, јәни о вахт гәнаәт едәр ки, бу да әмәк мәһсулдарлығыны артыра биләр. Бүтүн бунлары бир сөзлә ифадә етсәк, дејә биләрик ки, адәт һалына дүшмүш һәр бир әмәк процесинә тәнгиди мүнәсибәт бәсләсәк орада мөвчуд олан еһтијат мәнбәјини сәфәрбәр едә биләрик.

12.5. Оператив идәрәстмәдә игтисади тәһлилдән истифадә

Елми-техники тәрәггинин тәсири һесабына тәсәррүфатын фәалијјәтинә тәсир кәстәрән амилләрин сајы дурмадан артыр. Бунлар тәләб едир ки, истеһсал процесинә оператив тәсир кәстәрилсин. Базар игтисадијјаты шәрантиндә истеһсалын идәрә едилмәсиндә оперативлик мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Она көрө ки, бурада вахты итирмөк олмөз. Вахт итирилөрсө, сһтијат мөнбөлөри вахтында сөфөрбөр сдилө билмөз. Јахүд тәсәррүфатсызлыг һесабына иһрафчылыга јол верилөрсө онун гаршысы вахтында алына билмөз. Бурадан белө бир нәтичәјө кәлмөк олар ки, идарәстмө оператив тәһлилин истифадө сдилмәси биринчи новбәдө, вахтла баглыдыр. Мәлүмдур ки, истеһсал процесси әмөк сһтијатлары истеһсалы фондлары вә хаммал-материалларын мөвчүд олдугу шөрантдө баш верир. Бунларын арасында оптимал әлвиршли нисбөт мөвчүддур. Бу нисбөт позулдугда мүәссисәнин сәрәнчәмында олан сһтијатлар сәмәрәли истифадө сдилө билмөз. Башга сөзлә десөк, сһтијатлар арасында ујгунсузлуг баш верөр вә бу да мөһсул истеһсалына әкс-тәһсир көстөрөр.

Мөһсул истеһсалынын динамикасыны нәзәрдән кечирсәк әјдын олур ки, онкүнлүклөрдө, әјры-әјры күнлөрдө истеһсал сдилән мөһсулун мигдарында кәнарлашма мүшаһидө сдилир. Бу, онула изәһ сдилир ки, истеһсал процессиндө мүхтәлиф амиллөр өз тәһсирини мөһсул истеһсалында көстөрир. Башга сөзлә десөк, мәнфи тәһсир көстөрән амиллөр мөһсул истеһсалыны азалдыр. Оператив тәһлил мөһсул истеһсалында әмәлә кәлән бу кәнарлашманын сөбәбини өјрәнмәли, тәһсир көстөрән амиллөрин тәһсир дәрәчәсини мүәјјән стмөлидир.

Гејд стмөк лазымдыр ки, мөһсул истеһсалына тәһсир көстөрән әсас амил, сһтијатлар арасында ујгунсузлугдурса, сһтијатларын өзлөриндө дә бәзи мәсәләлөр вардыр ки, онлары да өјрәнмөк лазым кәлир. Мәсәлән, ишчи гүввәси тәкчә ишчилөрин сајы илә характеризә сдилө билмөз. Бурада әмөк мөһсулдарлыгы, ишчилөрин ихтисас дәрәчәләри, онларын әсас фондларла тәһмин сдилмәси вә саир бу кими шөртлөр мүһүм әһәмијјәтө маликдир. Оператив тәһлил имкан верир ки, сһтијатлар барәдө јени мәлүматлар өлдө сдөк. Јәһни онларын мигдар сһтибарилә дәјишмәсини мүшаһидө сдөк. Бу исә сәрәнчәмларын дүзкүн верилмәси үчүн әсас шөртдир. Сһтијатларын мигдар сһтибарилә дәјишмәси барәдө мәлүматын өлдө сдилмәси истеһсал процессинин фәсиләсизлијини тәһмин стмөк үчүн мүһүм әһәмијјәтө маликдир. Башга сөзлә десөк, анбарларда хаммалын гәфлөтән гуртармасынын гаршысыны алмаға имкан верир. Бу исә базар иғтисадијјәти шөраитиндө мүһүм әһәмијјәт көсб сдир. Оператив тәһлилдән психоложи иғлимий вәзијјәтини өјрәнмөк үчүн дә истифадө сдилмөлидир. Фәһлөлөр арасында мүнасибөт, онларын нә кими сһтијача малик олмалары тәһлилин даими объекти олмалыдыр.

Оператив тәһлил әмөк интизамыны да әһәтә стмөлидир. Әмөк интизамы ишчилөрин ишдән вахтында кетмәси вә ишө кәлмәси илә мүәјјән сдилө билмөз. Бурада әсас мәсәлә истеһсал ваһидләри арасында олан әлагәлөрдө интизамын олмасыдыр. Оператив тәһлилин башлыча мәсәләлөриндән бири дә верилән тапшырыгларын јеринә јетирилмәси үзрә

нəзарəтин апарылмасыдыр. Белə олмаса . ишчилəр өз үзəрлəриндə нəзарəт һисс стмəзлəр вə сəһлэнкарлыға јол вермиш оларлар.

Гсјд стмəк лəзымдыр ки, мүəссисəлəрин мадди-техники базаларынын мəһкəмлэнмəsi һиссабына мүхтəлиф тəдбирлəр апармағ имканы јаранмышдыр. Оператив тəһлил бу тəдбирлəрин ишлəниб һазырланмасында, онларын јсринə јстирилмəсиндə истифадə сдилмəлидир. Тəдбирлəрин фајдалылығы чох заман онларын вахтында јсринə јстирилмəsi илə бағлы олур. Бу бахымдан оператив тəһлил мүһүм əһəмијјетə маликдир. Јəни тəдбирлəрин јсринə јстирилмəсинə манс олан амиллəри мсјдана чыхарыр вə онларын лəғв сдилмəsi үчүн тəдбирлəрин ишлəниб һəјата кечирилмəсинə шəраит јарадыр.

М Ү Н Д Ө Р И Ч А Т

КИРИШ.	3
1. ИГТИСАДИ ТӘҤЛИЛ ҺАГГЫНДА АНЛАЈЫШ, ОНУН ПРЕДМЕТИ ВӘ МЕТОДУ	4
1.1. Игтисади тәһлил һаггында анлајыш.....	4
1.2. Игтисади тәһлилин предмети.....	6
1.3. Игтисади тәһлилин методу вә үсуллары.....	7
2. ИСТЕҤСАЛ ПРОГРАМЫНЫҢ ЈЕРИНӘ ЈЕТИРИЛМӘСИНИҢ ТӘҤЛИЛИ	18
2.1. Истеһсал програмының јеринә јетирилмәсинә тәсир сдән амилләрин тәһлили.....	18
2.2. Плянын вә јахуд програмын кәркинлик әмсалының тәһлили	23
2.3. Мәһсулун гурулушунун дәјишмәси вә онун үмуми мәһсул истеһсалына тәсири.....	24
2.4. Чешид плянының јеринә јетирилмәсинин тәһлили.....	26
2.5. Мәһсул истеһсалы вә бурахылышы үзрә аһәнкдарлығын тәһлили	27
2.6. Мәһсулун кәјфијјетинин тәһлили.....	29
2.7. Мәһсул сатышы плянының јеринә јетирилмәсинин тәһлили.....	32
3. ӘМӘК ЕҢТИЈАТЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘНИҢ ТӘҤЛИЛИ.....	34
3.1. Ишчи гүввәсиндән истифадәнин тәһлили.....	34
3.2. Ишчиләрин ихтисас дәрәчәләринин тәһлили.....	38
3.3. Ишдәнкетмә әмсалы вә онун тәһлили.....	40
3.4. Иш вахтындан сәмәрәли истифадәнин тәһлили.....	41
3.5. Әмәк мәһсулдарлығының тәһлили.....	43
4. ӘМӘК ҺАГГЫ ВӘ ӘМӘЈИН ӨДӘНИШ ФОНДУНДАН ИСТИФАДӘНИҢ ТӘҤЛИЛИ.....	47
4.1. Әмәк һаггы вә әмәјин өдәниш фондундан сәмәрәли истифадәнин әһәмијјәти.....	47
4.2. Әмәк һаггы фонду плянының әсасландырылмасының тәһлили.....	48
4.3. Әмәк һаггының мүтләг кәнарлашмасы.....	49
4.4. Әмәк һаггының нисби кәнарлашмасы.....	51
5. ӘСАС ИСТЕҤСАЛ ФОНДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘНИҢ ТӘҤЛИЛИ.....	56
5.1. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә әсас истеһсал фондларындан истифадәнин маһијјәти.....	56
5.2. Мүәссисәләрин әсас фондларла тәмин сдилмәсинин тәһлили.....	57
5.3. Әсас фондларын гурулушунун вә һәрәкәтинин тәһлили	58
5.4. Әсас фондлардан истифадәнин тәһлили.....	62
5.5. Сәнајә мүәссисәләриндә машын-дәзках вә аваданлыглардан истифадәнин тәһлили.....	64

5.6. Мүәссисәнин истифадәсәл күчү вә онун истифадәсинин тәһлили	70
6. ХАММАЛ ВӘ МАТЕРИАЛЛАРЫН ИСТИФАДӘСИНИН ТӘҲЛИЛИ	72
6.1. Материалларын истифадәсинин мүәссисә үчүн әһәмијјәти	72
6.2. Хаммал вә материалларын истифадәсинин тәһлили	72
6.3. Мәһсулун материалверими вә материал- тутумунун тәһлили	75
7. МӘҲСУЛУН МАЈА ДӘЈӘРИНИН ТӘҲЛИЛИ	80
7.1. Маја дәјәри кәстәричисинин мүәссисә үчүн әһәмијјәти	80
7.2. Маја дәјәри үзрә кәстәричиләр системи	81
7.3. Маја дәјәри планынын әсәсләндирилмәсинин тәһлили	82
7.4. Маја дәјәри үзрә планын јеринә јетирилмәсинин тәһлили	87
7.5. Мәсарифләрин гурулушу вә онун тәһлили	94
7.6. Әмтәәлик мәһсулун һәр манатына мәсарифин тәһлили	95
7.7. Маја дәјәри үзрә дәјишән вә нисби сабит хәрчләрин тәһлили	97
7.8. Ичмал һесабат үзрә маја дәјәринин тәһлили	99
7.9. Маја дәјәринин техники-игтисади кәстәричиләр үзрәтәһлили	102
8. БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ ШӘРАИТИНДӘ МӘНФӘӘТИН ТӘҲЛИЛИ	103
8.1. Мәнфәәт кәстәричисинин мүәссисә үчүн әһәмијјәти	103
8.2. Мәнфәәт планынын әсәсләндирилмәсинин тәһлили	103
8.3. Ајры-ајры мәһсуллар үзрә мәнфәәтә тә'сир кәстәрән амилләрин тәһлили	108
8.4. Баланс мәнфәәтин тәһлили	110
8.5. Мәһсул сатышындан әлдә едилән мәнфәәтин тәһлили	112
8.6. Тәсәррүфатһесаблы кәлирин тәһлили	119
8.7. Мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәсинин тәһлили	124
8.8. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнфәәтин сһтијат мәнбәләри	126
8.9. Мүәссисәнин өдәниш габелијјәтли олмәсинин тәһлили	128
9. МҮӘССИСӘНИН РЕНТАБЕЛЛИЈИ ВӘ ОНУН ТӘҲЛИЛИ	129
9.1. Рентабеллик кәстәричисинин маһијјәти вә кәстәричиләр системи	129
9.2. Үмуми рентабеллик вә она тә'сир едән амилләрин тәһлили	131
9.3. Рентабеллијин һесабланмасында бә'зи мулаһизәләр	137

10.БАЗАР МҮНАСИБӨТЛӨРИ ШӨРАИТИНДӨ ДӨВРИЈЖӨ ВӨСАИТИНИН ИСТИФАДӘСИНИН ТӘҲЛИЛИ.....	139
10.1 Дөвријжө вөсаитинин сөмөрөли истифадәси вө онун мүөссисө үчүн әһәмијјәти.....	139
10.2. Хүсуси дөвријжө вөсаитинин баланс үзрә мүәјјөн сдилмәси.....	140
10.3. Хүсуси дөвријжө вөсаитинин мәнбәләр үзрә тәһлили	142
10.4. Нормалашдырылмыш дөвријжө вөсаитинин тәһлили.....	146
10.5. Нормалашдырылмамыш дөвријжө вөсаитинин тәһлили....	148
10.6. Дөвријжө вөсаитинин дөвр сүр'әтинин тәһлили.....	149
11. ХАРИЧИ ӨЛКӨЛӨРДӨ МАЛИЈЖӨ ҺЕСАБАТЫ ВӨ ОНУН ТӘҲЛИЛИ	158
11.1. Фирманын малијжө һесабатынын тәһлилиндө мөгсөд.....	158
11.2 Фирманын һесабаты.....	158
12. ИГТИСАДИ ТӘҲЛИЛИН ИДАРӘЕТМӨДӨ ИСТИФАДӘСИ.....	165
12.1 Игтисади тәһлилин идарәетмөдө ролу	165
12.2 Игтисади тәһлилин планлашмада истифадәси.....	165
12.3 Тәсәррүфат фәалијјәтинө гијмәт вермөк үчүн игтисади тәһлилдән истифадө сдилмәси.....	167
12.4 Игтисади тәһлилин сһтијат мәнбәләринин мејдана чыхарылмасында истифадәси	168
12.5. Оператив идарәетмөдө игтисади тәһлилдән истифадө.....	170

Базар мүнәсибәтләриндә иғтисади тәһлил
Сейфуллаев С.М., Аббасов И.М.

Яғылмаға верилмиш 2.2.1993 Чана имзаланмыш 3.6.1992
Форматы 60x90 1/16 Чап офсет үсулу илә Шәрти ч.в. II.
Тираж 7000. Сифарш 4051 Гижмәти мугавилә асасында.

"Еркүн" ярдымчы, истехсалат, коммерсија фирмасы
370001, Бақы, Шейх Шамил күчәси, 16

"Азәрбајчан" нәшријјаты,
370146, Бақы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мөһәллә